BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

CONTENTS

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

SEVENTEEN YEARS OF EXPERIENCE IN ARCHAEOLOGICAL INVENTORY: TAY PROJECT COMPLETED BYZANTINE PERIOD OF THRACE AND BITHYNIA

Engin Akyürek

What is TAY Project?[1]

"*The past belongs to the future, but only the present can collect and preserve it*."

The first step in historical preservation and management of the cultural heritage is to know what we have. This means to have a reliable inventory of the archaeological material: A complete, scientific, accurate, update and ready to use inventory. TAY (The Archaeological Settlements of Turkey) Project is a chronological inventory of all the archaeological sites in Turkey, documented by the surveys and excavations since the beginning of the 19th century. It is an independent project established in 1993 and run by a team of volunteered archaeologists, art historians and specialists with related backgrounds, and financed by various supporters. The project pursues the goal of making a complete inventory of the archaeological sites in Turkey, publish the data both on the internet and as updatable volumes, thus share the data globally, while protecting it 'electronically'. TAY Project eventually aims to cover all the cultural periods of Turkey, from the prehistoric ages –which are on the internet already- up to the end of the Ottoman period.

1. This part has taken from the web site of the project, www.tayproject.org to which the author contributes.

The cultural heritage of Turkey is rapidly being destroyed either by nature, in form of erosion, earthquakes etc; or by human intervention in form of various constructional activities such as dams, industrial or touristic complexes, urbanization etc; or other activities concerning the soil such as mining, working up of quarries, mechanized agriculture etc. Unfortunately, in most cases it is not possible to trace what is destroyed or lost forever from the human history as there is no accurate and complete inventory of these sites. Usually, the case is that an important archaeological or historical remain happens to be encountered after a construction has been initiated and this results in either hindrance of the proceeding construction or sacrificing of heritage. Even the oldest site yet known in Turkey, Yarımburgaz Cave[2], has been nearly destroyed.

According to the results of the 1968 UNESCO meeting held in Paris, the priority was given to the in-situ preservation of the cultural heritage and it was strongly emphasized that these development projects should be prepared after an intense investigation and documentation of the area. Such development projects are implemented in various parts of Turkey and the need for a complete inventory is evident considering the amount of archaeological and historical heritage that have been lost or still under threat. The inventory initiated by TAY Project therefore would be one of the few sources available for the precautions to be taken in these areas in order to prevent the future losses.

And yet it is difficult, if not impossible, to protect each site physically. A different approach to protect this heritage which will not impede the modern developments is therefore needed. TAY is originated for the urgent documentation and observation of all these sites systematically and with precision. This project is the first attempt for documenting all the archaeological settlements of Turkey, all mounds, tumuli, buildings, monuments, cemeteries, and antique cities one by one.

2. The Yarımburgaz Cave (Halkalı/Istanbul), dates approximately to 400.000.

According to some official numbers approximately 3.000 archaeological sites and approximately 30.000 cultural heritage sites are registered in Turkey; these figures are quite incompatible regarding the rich Aegean, Mediterranean and European cultural heritage. Today, it is estimated that even only in Marmara region over 3.000 archaeological settlements exist, but even this figure clearly puts forward that the actual site density is drastically underestimated. The existing data, consisting of the results of surveys and excavations since the first half of the 19th century,[3] is extremely limited and inaccessible. Moreover, there is no sufficiently accurate data about the location and the present state of these sites; and quite a number of these have been victims of destruction or infrastructural development. The most important task, for now, against the vanishing of Turkey's cultural heritage is collecting and organizing the cultural data within a central structure.

In short:

- Though the cradle of many civilizations, Turkey does not have a complete, comprehensive inventory of archaeological settlements,
- As a consequence, documentation and archive studies are almost nonexistent,
- Due to lack of a complete dataset, the chronological interrelations and kinships between cultures are not clear,
- Despite the importance of these cultural heritage sites, there is not a single institution responsible for the protection and conservation of these sites,
- Protection and conservation of archaeological heritage is not possible without complete, accurate, accessible and updated documentation.

Reiterating, TAY Project will attempt;

3. The archaeological documentation in Anatolia and Thrace has been initiated by researchers such as C. Texier (1835-49), J.W. Hamilton (1842), P. Tschihatscheff (1835-60), V. Langlois (1861) etc.

- to make the "electronically protected" complete inventory of the cultural heritage of Turkey *(Data Collection)*,
- to publish hardcopies and computer-readable products to share the data *(Data Publishing)*,
- to confirm the already existing data and pinpoint new sites *(Data Confirmation)*,
- to observe all the sites systematically with the aid of the available new technologies *(Data Inspection)*,
- to raise public awareness for the facilitation of conservation.

The Project consists of three synchronized and synergetic phases and three more future components:

1. TAY Volumes:

Compilation of existing data is processed through an extensive library survey, accurate documentation and meticulous inventory study. TAY has already published 9 volumes on prehistoric ages, iron age, classical and Byzantine periods, as well as on the ^{14}C dates, and the caves.[4] Roman, Byzantine (regions other than Marmara), Seljuk and

4. Already published volumes are:
i.) S. Harmankaya, O. Tanındı, *Archaeological Settlements of Turkey-1/The Palaeolithic and the Epipalaeolithic*, Istanbul, 1996, Ege Publishing Co. (in Turkish),
ii.) S. Harmankaya, O. Tanındı and M. Özbaşaran, *Archaeological Settlements of Turkey-2/The Neolithic*, Istanbul, 1997 Ege Publishing Co. (in Turkish),
iii.) S. Harmankaya, O. Tanındı and M. Özbaşaran, *Archaeological Settlements of Turkey-3/The Chalcolithic*, Istanbul, 1998, Ege Publishing Co. (in Turkish),
iv.) S. Harmankaya, B. Erdoğu, *Archaeological Settlements of Turkey-4a –4 b/The Early Bronze Age*, Istanbul, 2002, TASK Foundation Publications, (in Turkish),
v.) B. Erdogu, O. Tanindi and D. Uygun, *Archaeological Settlements of Turkey 14C Database*, Istanbul, 2003 Ege Publishing Co. (in Turkish),
vi.) O. Tanindi, (ed.), G. Gurcan, A. Yamac, S. Kirlangic, M. Pelen, Z. Talay and P. Zorlu, *The Cave Inventory of Turkey-Ma/Mb*, Istanbul, 2006, Ege Publishing

Ottoman Period volumes will follow these to constitute a nearly 25 volume dataset of the complete cultural heritage of Turkey. This dataset for Turkey when completed will provide a substantial contribution to the understanding of European and Near Eastern cultures, cultural developments and interactions. The current hardcopies are in Turkish.

TAY volumes are presented as ring binders made up of separate sheets, each containing basic information about a given site. This "database-on-paper" form is preferred to allow the user to classify the data according to her/his interest. It also allows the members of the project to update the data in the light of new research, survey or ongoing excavations and send it to the user to perform updates on the volume.

Each sheet consists of 20/23 fields containing a map and basic information about the site's location, its period, ecological conditions, a brief history of research, stratigraphy, information on the finds (architectural features, small finds, industries, human remains, flora and fauna etc.), dating and its bibliography –when available, together with sample plans and drawings of small finds on the back page. Additionally the user will receive supplements such as chronologically layered maps, maps of raw material sources, charts of comparative chronology and ^{14}C dates, etc. The project is the first and so far a unique example of its kind in the sense that it is aimed to be a "living publication".

Co. (in Turkish),
vii.) S. Ozden, M. Aksan, *Archaeological Settlements of Turkey-7/Greek-Roman Period/Pisidia and Caria Regions*, Istanbul, 2007, Ege Publishing Co. (in Turkish),
viii.) E. Akyürek, A. Tiryaki, Ö. Çömezoğlu, M. Ermiş, *Archaeological Settlements of Turkey-8/Byzantine Period/Marmara Region*, Istanbul, 2007, Ege Publishing Co. (in Turkish),
ix.) G. Kozbe, A. Ceylan, Y. Polat, T. Sivas, H. Sivas, I. Sahin, D.A. Tanrıver, *Archaeological Settlements of Turkey-6a/6b/Iron Age*, Istanbul, 2008, Ege Publishing Co. (in Turkish).

2. TAYNet:

Since 1998, the complete data of the current volumes of Archaeological Settlements of Turkey – TAY Project and descriptive pages about the project are available on the Internet both in Turkish and in English. Worldwide accessibility, easy and interactive handling of information, rapid update facility are the fundamental objectives to help sharing this data on Internet. The Project, again, stands as the unique attempt to share the complete cultural/archaeological inventory of a country on the Internet.

3. TAYEx - TAY Expedition:

The objective of this component of the project is to verify the data in the literature against field realities, actual measurements and assessment of the state of the sites and to prepare a guide for further monitoring and conservation of these sites. The sites had been surveyed at field level by a specially equipped and computerized vehicle that used satellite positioning. This way the existing data had been confirmed; new findings were located, mapped, documented, photographed and filmed.

4. TAYGIS:

The logical and natural way of presenting the data gathered from geographical location is again using the geographical representation. The textual, numeric and visual data from various parts of TAY has been merged within a Geographic Information System (GIS). The data has become much more helpful to TAY users when presented using a map like interface. Thus, TAY Project has incorporated advanced GIS technology into a cultural heritage protection. By representing the information using easily understandable formats such as a map, the idea of cultural heritage and conservation will be much more widely accepted. Anyone is now able to examine the geographical locations that are of interest to him. TAYGIS is accessible from the internet and this electronic inventory is offered to government institutions and

other parties. By using TAYGIS it will be possible to consider cultural heritage implications during planning stages of any kind of activity that is related to or may affect the cultural heritage. Most important of all the data that forms the base for the system will be current and accurate to facilitate protection of the cultural heritage.

The information that can be accessed through TAYGIS is as follows;

- Current database, coordinates, cultural period information, classification based on artifacts (1:250,000 scale maps incorporating),
- Administrative and physical features (province/county capitals, villages, roads, lakes, etc.),
- Names, periods, positions, importance of the settlements.

TAY Project, Byzantine studies

The TAY Project has started studies on Byzantine heritage of Turkey in 2001 and completed the Byzantine architectural inventory of the modern Marmara Region, which includes the Turkish Thrace, Istanbul and Bithynia.

1. TAY volume Nr. 8 on Byzantine Thrace and Bithynia:

The first task for the inventory of the Byzantine period was the work on the literature which aimed to create a bibliographical database on Byzantine architectural remains in Turkey, which lasted from 2001 to 2003. Upon this bibliographical database, the Byzantine team began preparing the inventory of Byzantine buildings in Turkey. First, the historical and geographical boundaries of the job had to be defined. It was decided that the Byzantine inventory has to cover the lands of modern Turkey, and chronologically had to include all buildings between 330 AD up to 1453. Considering the huge volume of the task,

the team decided to begin with the Marmara region of Turkey, including Thrace, Bithynia and Istanbul.

Later, we decided on the unit of the inventory. Instead of settlements as it was the case for the prehistoric periods, the inventory unit for Byzantine period has to be the single buildings –or any architectural remains which were constructed by the Byzantines between 330-1453, and be documented in modern times. Consequently, Byzantine inventory became an architectural inventory.

The eighth of TAY volume was published in 2006 with a huge content. In this volume, there are 431 buildings from Marmara region, each on a separate leaflet. 77 of them are from Thrace, except Istanbul. Istanbul has 247 architectural remains, majority of them being in European side of the city. The volume also has an introductory essay on Byzantium, a bibliography totaling 72 pages, an index of the buildings according to the cities, a users' dictionary for the terms used in the inventory, and two maps, one being the Marmara Region, the other historical peninsula of Istanbul, with the selected buildings marked on.[5]

Inventory leaflets in the published file, includes the following information on the buildings:

- Name of the building,
- Type of the building (that is church, palace, aqueduct, cistern, etc.),
- Information on the location and address of the building,
- GPS coordinates of the building (completed after the field work),
- Previous studies and investigation methods with regard to the building, as survey, excavation, restoration, etc. conducted at the building,

5. See: E. Akyürek, A. Tiryaki, Ö. Çömezoğlu, M. Ermiş, *Archaeological Settlements of Turkey-8/Byzantine Period/Marmara Region*, Istanbul, 2007, Ege Publishing Co. (in Turkish).

- Period and date of the building,
- Plan type of the building,
- A history of previous research,
- Architectural history of the building,
- Description of the building in terms of its architectural structure,
- Description of its decoration if exists,
- Any findings at the site (such as architectural sculpture, small objects like ceramics, glass, metal, and burials, if any),
- Discussions among the scholars (with regard to its architecture, dating, etc.),
- A selected bibliography for the building,
- A plan (and drawings in some cases) of the building.

2. TAY Expedition in Thrace and Bithynia:

Following the publication of the file, the field survey (TAY Expedition) had carried out in 2008 in the entire Thrace, Istanbul and Bithynia. With this study, the data on the published archaeological remains were updated; geographic locations of these buildings and finds were verified using new technologies; a visual archive of the archaeological remains was created. On the other hand, based on these observations, an “Archaeological Destruction Report”[6] is published in Turkish and in English, specifically for the expedition area, and dispatched to nearly 500 individuals and organizations following a press conference.

6. Data and information with regard to this expedition, as well as the destruction, is from the published destruction report: O. Tanındı, Ö. Kurt, *Archaeological Destruction in Turkey, Year 2008 Preliminary Report / Marmara Region – Byzantine Period (April – September 2008)*, İstanbul 2009.

TAY Expedition team[7] surveyed 88 days between April – September 2008 in Thrace and Bithynia traveling a road of 16.804 km's in total, including all provinces of Turkish Thrace (Tekirdağ, Kırklareli, Edirne and Çanakkale), Bithynia (İzmit, Bursa, Sakarya, Bilecik, Balıkesir, Yalova) and Istanbul. 466 Byzantine buildings in the region that were published in TAY volume 8, were visited and 16.126 digital photographs were shot for the TAY archive.

Distribution of types of the buildings surveyed is as following: 105 churches, 94 fortifications, 96 cistern/holy springs, 33 burial buildings, 28 monasteries, 21 water channel/ aqueduct/water towers, 15 palaces, 14 square/monuments, 5 caves, 5 baths, 5 baptisteries, 4 bridges, 33 unidentified and 6 others.

377 of the visited buildings were subject to serious destruction: Distribution of destruction types are as the following:

- 228 modern settlements such as houses, hotels, recreational areas and holiday complexes, petrol stations, factories, dams, power lines, pipelines, cemeteries, etc.;
- 142 highways, roads, bridges, railways passing over or through archaeological sites/buildings;
- 135 natural causes such as earthquakes, floods, etc.;
- 80 subsequent occupation (Architectural modifications and alterations made for subsequent usage of the building, i.e. church used as a mosque, cistern used as a restaurant, castle used as a barn, etc.);
- 76 illicit digging and treasure hunting by locals and smugglers;
- 20 all kinds of agricultural activities on and around the sites / buildings (forestations, cultivation, terracing, leveling, soil removal, irrigation channels, etc.);

7. Dr Ayça Tiryaki, Özgen Kurt, Burcu Ciner, Cem Ersavacı, Görkem Kızılkayak, Doğuhan Koçer, Zeliha Şen, Emre Üstündağ, Tuğçe Yenilmez, Diyana Yirmi, Kahraman Yayla.

- 3 mines/quarries, especially stone, sand and lime mining;
- 11 others such as inappropriate intervention/restoration, etc. Numbers mentioned above include more than one destruction type on a single building.

So, the common destruction factors in the region appear to be as the following:

Housing resulting from unplanned urbanization, account for majority of the destruction of the Byzantine buildings in the Marmara Region. It has been observed that impact of unplanned and unguided urbanization on the Byzantine sites in Kocaeli, Bursa, Edirne, Kırklareli and mainly in Istanbul has already reached to an irreversible extent of damage. Also, destruction by organizations such as municipalities of Kocaeli, Istanbul, Bursa and Adapazari, Ministry of Agriculture and Rural Areas, State Hydraulic Works and Highway Commission are noteworthy in the Marmara Region, which has an intense transportation network.

In addition to this type of destruction encountered in metropolitan districts and dense residential areas, new road constructions and enlargement activities have considerable impact, which can be clearly observed in cities with rapidly increasing populations such as Iznik, Silivri, Çatalca, Vize and Hereke.

Along with these factors, selection of localizations for motorways, water tanks, high voltage transmission lines, wind turbines, plants and dams within the scope of social requirements and developing technologies near cultural assets and their vicinity increases intensity of irreversible damages exposed on these assets.

Destruction by unplanned housing and new areas to be developed based on rent-seeking in cities like Istanbul, Bursa and Kocaeli and their vicinities is the most important factor to deal with in this region.

Destruction by illicit diggings observed in the areas other than city centers and in almost any of the architectural remains in the Marmara Region, results in extinction of stratifications and elements characterizing these stratifications such as walls, decorations and finds

in such an extent that they can not be systematically examined anymore. Illicit diggings are more common in Kırklareli, Iznik and Bursa.

The destruction type so-called subsequent occupation, which is frequent particularly in the Byzantine buildings, is another type observed in the region. This type of destruction can be analyzed in several groups including cities, villages and unpopulated places. In cities, destruction is mostly reflected by architectural modifications in Byzantine buildings for modern uses. Most examples are churches, which had been converted into mosques throughout the Ottoman period. But most destructive factors are related to their modern usage. Refurnishing the buildings in accordance with the needs of modern usage represents the most significant type of destruction. This includes modern door and window systems installed onto openings, central heating and ventilation systems, electric networks, water pipes, painting of marble architectural elements, replacing pavements with modern ones, painting or covering the walls, etc. At touristic cities like Istanbul, it is common to see a cistern transformed into a restaurant, or a museum, is subject to destruction. In villages, it is common that Byzantine remains are mainly occupied as warehouse, barn and sheepfold. It was observed that the interior of Byzantine remains in unpopulated areas, mainly of fortresses, are intensely used as sheepfolds while their surrounding areas are cultivated as fields.

One of the most interesting results is that destruction type so-called natural destruction accounts for major part of the destruction among all others. In case of Byzantine remains, weeds play a significant role in the destruction of remains. It is very common to observe tree roots damaging foundations of buildings, tree branches leading to collapse of walls or deformation of walls by roots developing inside the walls, particularly in the northern wooded sections of the Marmara Region.

Another major destruction exposed by a single factor, at least as much as housing, is caused by establishments such as mines and

quarries. Damages by such establishments, operating without evaluation of regional historic background, are very common in the provinces of Balıkesir, Bursa and north-western Thrace.

Some other results of the survey are worth to note in this article: In some provinces, there appears to be large gaps with regard to Byzantine settlements. For example, literature screening for the Byzantine period in the region and respective fieldworks yielded no Byzantine remains in the central parts of Thrace, i.e. the area remaining between north of Malkara, east of Uzunköprü, and Lüleburgaz, and southern Marmara; interior sections of Balikesir Province, and north of Kocaeli Province. This area devoid of any traces so close to the Byzantine capital and lying on the major routes of the period can only be explained by lack of survey and publications.

Limited, inefficient, inadequate, and mostly incorrect descriptions of immovable cultural assets identified during evaluations and surveys carried out in Thrace in the past, revealed necessity of conducting new and comprehensive scientific investigations and systematic surveys in the region. This unpleasant situation experienced in remains such as Ayazmatepe water channel, holy spring of Kızılağaç and of Manastır Mevkii, and Midye Chapel necessitated new evaluations and/or updates on previous publications. Location of above mentioned buildings and many others couldn't be verified due to insufficient descriptions.

Another challenge is use of different site-naming and different localizations made as a result of investigations conducted in the Marmara Region in different time periods. For example, we have found out that Midye Fortress and Çingene Fortress; Karacakaya Fortress and Wall Remains at Iznik; Adliye Fortress and Akçukur Fortress; Burcun Fortress and Kale Tepe Fortress; Ahmetli Fortress and Büyükçekmece Fortress; and Palamutdere water channel and Vize-Saray waterway –as they appear in various publications- are, in fact, probably the same places referred with different names.

3. What is next?

The next task with regard to the Byzantine inventory of TAY Project might be summarized as the following:

- Data of the inventory with regard to Byzantine Thrace, Bithynia and Constantinople will be updated according to the TAY Expedition results, (accomplished);
- Updated inventory data will be published on the internet in Turkish and in English before the end of 2009, (accomplished);
- Data concerning Byzantine period, Marmara region will be integrated to the Geographic Information System which is already on the TAY's web site,
- A new team coordinated by the author has already taken a start for the inventory of Byzantine buildings in other regions of Turkey. Mediterranean and Central Anatolia regions will be the next ones.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

VIII. PROSOPOGRAPHY

ΤΑ ΘΡΑΚΙΚΑ ΠΑΡΑΛΙΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΟΠΩΣ ΠΑΡΙΣΤΑΝΟΝΤΑΙ ΣΕ ΠΑΛΙΟΥΣ ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΥΣ*

Peter Soustal

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να μελετηθούν οι πληροφορίες των πορτολάνων και παλαιών χαρτών για τα παράλια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης στο βόρειο άκρο του Αιγαίου και να συζητηθούν μερικά προβλήματα που ανακύπτουν. Η περιήγηση των παραλίων του Βορείου Αιγαίου αρχίζει από τις εκβολές του Στρυμόνα στα δυτικά και καταλήγει στην Αίνο, κοντά στις εκβολές του Έβρου, στα ανατολικά.

Βάση της περιδιάβασής μας αυτής αποτελούν οι πορτολάνοι, εκ των οποίων ο πιο παλιός είναι ο *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei*,[1] που γράφτηκε στην Πίζα περί τα τέλη του 12ου αιώνα στα λατινικά, βασιζόμενος σε έναν παλαιότερο χάρτη της Μεσογείου. Ο ίδιος χάρτης υπήρξε πιθανώς πρότυπο και των ναυτικών χαρτών, από τους οποίους οι παλαιότεροι σωζόμενοι χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αιώνα. Στα μέσα του ίδιου αιώνα γράφτηκε στην Πίζα ο *Compasso da Navigare*,[2] ενώ ο *πορτολάνος Πάρμα*, έργο των μέσων του 15ου αιώνα, δεν έχει μεγάλη σημασία για τα παράλια που θα μας απασχολήσουν εδώ. Το 1490 ο Bernardino Rizo συνέγραψε στη Βενετία το λεγόμενο *πορτολάνο Rizo*, ο οποίος διαφέρει εμφανώς από

* *Ευχαριστώ τη συνάδελφό μου κ. Αικατερίνη Μήτσιου για τη βοήθειά της στον έλεγχο του ελληνικού κειμένου.*

1. Gautier Dalché 1995.
2. Motzo 1947.

την πλειοψηφία των υπολοίπων[3] και μαζί με εκείνον του *Magliabecchi* σχηματίζει μια ιδιαίτερη ομάδα πορτολάνων.[4]

Οι ελληνικοί πορτολάνοι[5] από την πλευρά τους παρουσιάζουν μια εικόνα της ελληνικής ναυσιπλοΐας σε μια εποχή κατά την οποία το Βυζάντιο έχει υποχωρήσει μπροστά στην κυριαρχία των δυτικών δυνάμεων στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους της Μεσογείου. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η γλώσσα των κειμένων του 16ου αιώνα φανερώνει τόσο στο λεξιλόγιο, όσο και στη φρασεολογία την επίδραση της *lingua franca* και ιδιαίτερα του ιδιώματος των Βενετών.[6] Ο *πορτολάνος ΙΙ* της έκδοσης Delatte περιγράφει τα θρακικά παράλια,[7] ενώ ο *πορτολάνος ΙΙΙ* της ίδιας έκδοσης[8] ασχολείται πιο συγκεκριμένα με την περιοχή της Χρυσούπολης.

Για το μεγάλο Στρυμονικό Κόλπο οι πορτολάνοι χρησιμοποιούν διαφορετικά ονόματα: *Sinus Grisopoli* (Liber de existencia),[9] *Golfo de Cometissa* (Compasso da Navigare),[10] *Colfo de concisa* (πορτολάνος Rizo).[11] Σε ένα χάρτη, ο οποίος γράφτηκε στην Πίζα το 14ο αιώνα διαβάζουμε την παραλλαγή *cometesa*.[12]

Η Χρυσούπολις, στις εκβολές του Στρυμόνα, σημειώνεται στους χάρτες του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα με διάφορες παραλλαγές του ίδιου ονόματος: *Grixopolli* (*Grisopolli*, *Grizopolli*, *Grizopoli*, *Grixopoli*).[13]

3. Για τα θρακικά παράλια του Βορείου Αιγαίου βλ. Kretschmer 1909: 514.
4. Kretschmer 1909: 220-22.
5. Delatte 1947.
6. Kahane 1976: 573-80.
7. Delatte 1947: 227 (II).
8. Delatte 1947: 307 (compléments).
9. Gautier Dalché 1995: 142.
10. Motzo 1947: 44.
11. Kretschmer 1909: 514.
12. Jomard χ.χ.
13. Kretschmer 1909: 639.

Από τους πορτολάνους τη Χρυσούπολη την αναφέρουν ο Liber de existencia (*Sinus Grisopoli*),[14] ο Rizo (*Crixopoli*)[15] και οι δυο ελληνικοί πορτολάνοι. Σχηματίζει κανείς την εντύπωση λοιπόν, ότι οι πορτολάνοι δεν απευθύνονταν σε όσους ταξίδευαν μέσω του κάτω ρου του Στρυμόνα.

Ο πορτολάνος III της έκδοσης Delatte[16] προσεγγίζει τη Χρυσούπολη από τη Θάσο, δηλαδή από τα ανατολικά. Χαρακτηριστικό για τον ναυτικό είναι, ότι βλέπει «τὸ μέρος τοῦ μαστόρου (στα βορειοδυτικά) τὴν Σκαβατζαδοῦρα» - αριστερά τον κόλπο τῆς Ρεντίνας. Όταν κατέβει στη Σκαβατζαδούρα και περάσει μέσα από τη Λέγκα, θα βρεθεί «ὀμπρὸς εἰς τὴν Παλαία Χρυσόπολι ἤγουν εἰς τὴν χώραν». Στο συγκεκριμένο χωρίο είναι προβληματική η ερμηνεία της λέξης *Σκαβατζαδοῦρα*, η οποία, προφανώς, προέρχεται από το βενετσιάνικο ιδίωμα.[17] Είμαι της γνώμης, ότι δεν πρόκειται για τοπωνύμιο, αλλά ότι είναι ένας ναυτικός όρος που περιγράφει τη μορφολογία της παραλίας. Η *Λέγκα* (από τα λατινικά *lingua* «γλώσσα»)[18] δηλώνει πιθανότατα μια στενή χερσόνησο κάπου στις εκβολές του Στρυμόνα, ενώ η Παλαιά Χρυσόπολη του πορτολάνου μπορεί να ταυτισθεί με τα απομεινάρια της αρχαίας Αμφίπολης ή με τα ερείπια της μεσαιωνικής Χρυσούπολης. Η μεσαιωνική Χρυσούπολη με το λιμάνι της βρίσκεται 6 χλμ. νοτιοανατολικά της Αμφίπολης.[19]

Σε απόσταση πέντε μιλίων από τη Χρυσούπολη βρισκόταν σύμφωνα με τον πορτολάνο III της έκδοσης Delatte ο πύργος της Καριανής. Αυτή η θέση αντιστοιχεί περίπου στην περιοχή της σημερινής Καριανής, στην παραλία της οποίας σώζονται τα λιγοστά απομεινάρια

14. Gautier Dalché 1995: 142.
15. Kretschmer 1909: 514.
16. Delatte 1947: 307 (compléments).
17. Kahane 1976: 579.
18. Kahane 1976: 576.
19. Πρβ. Dunn 1998: 340-45. Του ιδίου 1999: 399-413.

ενός πύργου.[20] Το τοπωνύμιο αυτό μνημονεύεται για πρώτη φορά το 1081 σε έγγραφο της Μεγίστης Λαύρας.[21]

Γύρω στα δέκα χιλιόμετρα ανατολικότερα της Καριανής υψώνεται ακόμα ο λεγόμενος *πύργος της Απολλωνίας* σε ύψος περίπου είκοσι μέτρων. Η σημερινή ονομασία προέρχεται από την αρχαία παράλια πόλη της Απολλωνίας, η οποία καταστράφηκε από τον Φίλιππο Β΄. Σύμφωνα με μια υπόθεση του Ν. Ζήκου ο πύργος αυτός ανήκε στο *καστέλλιον Σ(θ)λανέσιον* (*kastellion Slanesion/Sthlanesion*), το οποίο κτίστηκε από τον Αρσένιο Τζαμπλάκωνα στα μέσα του 14ου αιώνα.[22] Έκπληξη προκαλεί το γεγονός, ότι αυτός ο εντυπωσιακός πύργος δεν αναφέρεται καθόλου στον πορτολάνο. Δεν αποκλείεται ο συγγραφέας να συγχέει την Απολλωνία με την Καριανή, κι ενώ γράφει για το μεγάλο πύργο να τον τοποθετεί εσφαλμένως στη θέση της Καριανής.

Για τη βυζαντινή πόλη της Ανακτορούπολης, που τα εντυπωσιακά ερείπιά της σώζονται στο λαιμό της χερσονήσου στη νότια άκρη του όρμου των Ελευθερών,[23] συναντάμε στους πορτολάνους διαφορετικές παραλλαγές του τοπωνυμίου: στο Liber de existencia ονομάζεται *Ephteropoli* (από τον όρμο των Ελευθερών), ενώ στον Compasso, *Stopoli* (όπως διαπιστώνεται από τις αποστάσεις 40 μίλια από την *Cometissa* και 20 μίλια από τη *Cristopoli*). Οι χάρτες από το 13ο μέχρι το 15ο αιώνα παραδίδουν τις παραλλαγές *Leteropolli*, *Lettero* (έκδοση Jomard), *Locreropolli*, *Letaropolli*, *Lesterepoli* (μερικοί άτλαντες) και *Lateroppolli*. Στον Πιρί Ρεΐς η πόλη φέρει το όνομα *Deftere Bolu*.[24] Όσο για την παραλλαγή «Stopoli» έχουμε λόγο να υποθέτουμε ότι πρόκειται για επίδραση του ονόματος «Χριστούπολη». Πολύ ενδιαφέρουσες πλη-

20. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμότατα τον κ. Νικόλαο Ζήκο για αυτήν την πληροφορία. Ο οικισμός Καριανή βρίσκεται σε απόσταση περίπου 2 χλμ. από τη θάλασσα.
21. *Actes de Lavra* I 235 (αρ. 42).
22. Ζήκος 2006: 57-67.
23. Κακούρης 1980: 249-62.
24. Λούπης 1999.

ροφορίες παρέχει ο πορτολάνος Rizo, ο οποίος φαίνεται ότι ονομάζει την Ανακτορούπολη *Sauastopoli*, *porto de Sauastopoli*. Η απόσταση 20 μιλίων από τη *Sauastopoli* ως το *πόρτο de Crixopoli* με κατεύθυνση *per levante*, δηλαδή ανατολικά, ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην πραγματική απόσταση των ερειπίων της Ανακτορόπολης από την Καβάλα. Προφανώς συνέχεαν οι πορτολάνοι τα ονόματα *Χρυσούπολη* και *Χριστούπολη*, τη σημερινή Καβάλα. Όσον αφορά στο νησί *Leofati*, που αναφέρεται στο ίδιο χωρίο, μπορεί ίσως να ταυτιστεί με το Ξερονήσιον, ανατολικά της Νέας Ηρακλείτσας.

Τη Χριστούπολη τη μνημονεύουν οι περισσότεροι πορτολάνοι και χάρτες, π.χ. ο Liber de existencia riveriarum, ο Compasso (*Cristopoli*; 20 μίλια από τη *Stopoli*) και ο πορτολάνος Rizo, ο οποίος αναφέρει: από τη *Sauastopoli* ως το *porto de Crixopoli per levante* είναι 20 μίλια. Αξιοπερίεργο είναι πάντως, ότι η Χριστούπολη λείπει τελείως από τους δύο πορτολάνους της έκδοσης Delatte.

Ο πορτολάνος Rizo τοποθετεί σε απόσταση τεσσάρων μιλίων από τη *Crixopoli* – προφανώς σε ανατολική κατεύθυνση – το *Saramonti*, το οποίο βρίσκεται απέναντι από τη νήσο Θάσο. Το *Saramonti*, ενδεχομένως, έχει σχέση με τα βουνά ανατολικά της Καβάλας, κοντά στο Ακόντισμα της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, που ήταν σταθμός της Εγνατίας οδού στο παλιό σύνορο της Μακεδονίας με τη Θράκη, δίπλα στη Νέα Καρβάλη.[25] Μια σίγουρη ταύτισή του, ωστόσο, δεν καθίσταται δυνατή. Στους χάρτες η Χριστούπολη αναφέρεται ως *Cristopolli*, *Castropoli*, *Castoppolli*, *Cristopoli*.[26]

Ανατολικότερα αρχίζει η περιοχή των εκβολών του Νέστου, η οποία εξαιτίας των προσχώσεων του ποταμού έχει αλλάξει σημαντικά με την πάροδο του χρόνου. Το πρώτο τοπωνύμιο που συναντάμε εδώ είναι το *Παλαιό Κάστρο*, που μνημονεύεται στον πορτολάνο Rizo και στον πορτολάνο ΙΙ του Delatte. Στο ιταλικό κείμενο διαβάζουμε τα εξής: *foxa de peleo castro che se chiama fiume de mar*. Νομίζω, ότι

25. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1972: 474-84.
26. Kretschmer 1909: 639.

με αυτές τις λέξεις εννοείται ο ποταμός Νέστος. Το *peleo castro* μπορεί με μεγάλη πιθανότητα να ταυτισθεί με το Πολύστυλο της βυζαντινής περιόδου, με τα αρχαία Άβδηρα, την πόλη που βρίσκεται στο ακρωτήριο Μπαλούστρα ανάμεσα στις εκβολές του Νέστου και τη λίμνη Βιστονίδα.[27]

Στους παλαιούς πορτολάνους λείπει αυτό το τμήμα των ακτών, ενώ στον άτλαντα του *Tammar Luxoro* του 13ου αιώνα και σε μερικούς χάρτες του 15ου αιώνα βρίσκουμε κάπου στην περιοχή των εκβολών του Νέστου το τοπωνύμιο *Langistro*, *Languisto*, *P(unta) de Languistro*, *P(unta) de Langistra*. Το όνομα θα μπορούσε να προέρχεται από τη λέξη αγκίστρι ή από το όνομα του ποταμού Νέστου. Ενδέχεται και αυτές οι ονομασίες, όπως και η Μπαλούστρα, να είναι παραφθορές της λέξης Παλαιό Κάστρο. Ήδη ο Kretschmer έχει κάνει την υπόθεση, ότι το *Langistro* βρισκόταν πιθανώς στο ακρωτήριο Μπαλούστρα.[28]

Το επόμενο τοπωνύμιο είναι η *Ασπερόζα*,[29] η οποία φαίνεται ότι βρισκόταν στη θέση του Πόρτο Λάγους, ακριβώς στο μυχό του κόλπου (*nel fondi del colfo* στον πορτολάνο Rizo), όπου η λίμνη της Πορούς είναι πρόσιτη για τα πλοία από τη θάλασσα μέσω ενός καναλιού. Αυτό το κανάλι είναι ενδεχομένως το *foxe della sperosa*. Σύμφωνα με τον πορτολάνο Rizo η απόσταση από το *peleo castro* ως τον *chauo del colfo de asperosa* είναι είκοσι μίλια βορειοανατολικά (περ γρε). Κοντά στον κάβο βρίσκεται μια ξέρα (*una secha*) και από εδώ πέντε μίλια προς τα δυτικά *ala foxa predita dela sperosa*. Από εκεί προς το μυχό του κόλπου (*nel fondi del colfo*) είναι ακόμα άλλα δέκα μίλια. Ακολουθεί ο επόμενος κάβος δεκαπέντε μίλια πιο νοτιοανατολικά (σιρόκο). Αυτές οι πληροφορίες αποκτούν κατά κάποιο τρόπο νόημα, αν τις συσχετίσουμε

27. Μπακιρτζής και Τριαντάφυλλος 1988: 28-33, 46 κ.ε. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988: 39-74. Πρβλ. Soustal 1991: 408-10.

28. Kretschmer 1909: 639.

29. Ο Liber de existencia αποτελεί την πιο παλιά γραπτή πηγή, που αναφέρει την *asprosa*. Πβ. Soustal 1991: 184.

με την εικόνα της περιοχής που μελετούμε. Για την ίδια περιοχή το ελληνικό κείμενο είναι πολύ πιο περίπλοκο και λιγότερο σαφές. Ακολουθώντας τον ελληνικό πορτολάνο ο ναυτικός έρχεται από τα δυτικά, από το Παλαιό Κάστρο προς τη Λαγασούλα «όπου έναι ο κάβος της Ασπερόζας, γρέγο γαρμπή, δηλαδή βορειοανατολικά-νοτιοδυτικά, εβδομήντα μίλια». Από την άποψη της κατεύθυνσης και της απόστασης, το Παλαιό Κάστρο θα έπρεπε να βρίσκεται στη Θάσο. Στον πορτολάνο μνημονεύεται το Λαγασούλα, εκεί όπου βρίσκεται το ακρωτήρι Ασπερόζα. Το τοπωνύμιο Λαγασούλα, δυστυχώς, δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί. Αν ήτανε στην πραγματικότητα μόνο πέντε μίλια από τον κάβο του Παλαιού Κάστρου ως «τα χαντάκια», δηλαδή τις τάφρους της Ασπερόζας, θα έπρεπε να πρόκειται για άλλο Παλαιό Κάστρο, πιθανόν για αυτό στην Μπαλούστρα, μα σε αυτήν την περίπτωση η κατεύθυνση προς τα δυτικά θα ήταν εσφαλμένη. Οι πληροφορίες λοιπόν στο σημείο αυτό είναι συγκεχυμένες. Σημαντικό είναι, ωστόσο, ότι η Ασπερόζα χαρακτηρίζεται «χώρα» και ότι βρίσκεται σε απόσταση δεκαπέντε μιλίων από τον Κάβο του Λεβάντε του κόλπου («κόρφου») σε νοτιοανατολική – βορειοδυτική κατεύθυνση. Ο Κάβος του Λεβάντε ταυτίζεται από το συγγραφέα του ελληνικού πορτολάνου με το Φανάρι, το οποίο είναι μέχρι σήμερα όνομα οικισμού στην ανατολική παραλία του Όρμου Βιστονίδας.

Τα τοπογραφικά προβλήματα σε αυτήν την περιοχή γίνονται μεγαλύτερα από το γεγονός, ότι το εκεί τοπίο άλλαξε εντελώς με την πάροδο του χρόνου. Από το χωρίο όπου γίνεται λόγος για μια ξέρα ενάμισι μίλι μακριά από ένα ακρωτήρι (*chauo del colfo de asperosa* στο Rizo, «κάβος του Παλαιού Κάστρου» στον ελληνικό πορτολάνο) μέχρι την πληροφορία περί είκοσι μιλίων από την Μαρώνεια ως τη Μάκρη – απόσταση που αντιστοιχεί στην πραγματική – οι δύο πορτολάνοι ακολουθούν κάποιες φορές, μα όχι πάντοτε, κατά λέξη το ίδιο κείμενο σε μετάφραση, ενώ ενίοτε διαπιστώνονται παραλλαγές και παραλείψεις. Στο Rizo π.χ. δε διαβάζουμε τίποτα για το Φανάρι.

O Liber de existencia riveriarum υπολογίζει την απόσταση από τη

Μαρώνεια[30] ως το ακρωτήρι του κόλπου, πλάι στο οποίο βρίσκεται η πόλη, στα σαράντα μίλια και μνημονεύει τη λίμνη κοντά, δηλαδή στην Ασπερόζα (*A Maronia per suum sinum usque ad capud sinus in cuius latere est alia villa que dicitur, habens stagnum iuxta se, computantur ml. .xl.*). Η απόσταση αυτή δεν αντιστοιχεί στην πραγματική, που είναι το πολύ 20 χιλιόμετρα. Στον Compasso λείπει η Ασπερόζα. Για τη *Malonia*, δηλαδή τη Μαρώνεια, ο Compasso κάνει λόγο για απόσταση τριάντα μιλίων από τη Χριστούπολη, που είναι πολύ μικρότερη της πραγματικής. Η Χρυσούπολη, η Μαρώνεια και η Ασπερόζα είναι οι μόνοι οικισμοί στα υπό εξέταση παράλια, οι οποίοι χαρακτηρίζονται «χώρα» στον ελληνικό πορτολάνο Delatte II, πράγμα που δείχνει τη σημασία τους. Τη Μαρώνεια, σημαντική πόλη στα παράλια της Θράκης τόσο στην αρχαιότητα, όσο και τη βυζαντινή περίοδο, τη συναντάμε στους χάρτες από το 13ο αιώνα σε διαφορετικές μορφές, όπως *Maragnia*, *Marognia*, *Marona*, *Maronia*, *Marogna*, *Maroia*.

Ο Compasso συνεχίζει με την απόσταση της *Μαλόνιας* από το *porto de Calillo* (σαράντα *millara per greco ver lo levante*, δηλαδή βορειοανατολικά). Για το ίδιο το *porto de Calillo* ο Compasso λέει, ότι απέχει και σαράντα μίλια από το *Denio*, δηλαδή την Αίνο, και ότι βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης στις εκβολές του Έβρου. Ανάμεσα στη Μαρώνεια και την Αίνο (εικοσιπέντε περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της Μαρώνειας) βρίσκεται η Μάκρη. Τη *Macri* τη μνημονεύουν ήδη οι παλαιοί χάρτες του 14ου αιώνα. Ο πορτολάνος Rizo αναφέρει πολύ σωστά μια απόσταση είκοσι μιλίων από τη Μαρώνεια ως τη *Matri* (κατεύθυνση *quarta de levante ver lo grego*, δηλαδή βορειοανατολικά). Ο ελληνικός πορτολάνος ακολουθεί πιστά τον πορτολάνο Rizo. Όσο για τη θέση του, το *porto de Calillo* πρέπει να ταυτισθεί με τη Μάκρη, αλλά η εξήγηση του ονόματος παραμένει δύσκολη.

Ο μεγάλος ποταμός Έβρος δεν ήταν άξιος λόγου για τους συγγραφείς των πορτολάνων, ενώ οι χάρτες τον αναφέρουν με το άλλο

30. Αλιπράντης 1994. Μπακιρτζής και Τριαντάφυλλος 1988: 52-58. Soustal 1991: 350 κ.ε.

του όνομα: *(G. de) Marica*, *Mariça*, *Marisa*. Ο Έβρος, πιθανότατα, δε διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη θαλάσσια ναυσιπλοΐα.

Η παράκτια διαδρομή τελειώνει με την Αίνο, από την οποία αρχίζει η περιγραφή αυτής της ακτής στο Liber de existencia riveriarum: *Ab Heyna unde extenditur riueria inter occasum et affricum usque ad montem Olympium*. Την Αίνο και το ακρωτήριό της μνημονεύουν όλοι οι χάρτες και πορτολάνοι σε διαφορετικές μορφές, π. χ. *Denio*, *Denia* (ο Compasso), *Cavo dolio* (ο πορτολάνος Parma, μέσα του 15ου αιώνα), *Doneo* (ο πορτολάνος Magliabecchi XIII, 72,1, 1400), *Chauo deneo* (Rizo) και *Eno*, *Eneo*, *Enio*, *Enno* (στους χάρτες).

Οι πορτολάνοι ήταν αρχικά πρακτικά βοηθήματα ναυσιπλοΐας, που αντλούσαν από μια κοινή πηγή εμπειρικής γνώσης, την οποία με τη σειρά τους τροφοδοτούσαν. Με την πάροδο του χρόνου οι πορτολάνοι μετατράπηκαν σε έργα καλλιτεχνικά. Μερικοί χάρτες αναφέρουν – ίσως με πολλή φαντασία ή κατά λάθος – και τοπωνύμια που πιθανόν δεν μπορούν να ταυτισθούν. Βλέπουμε, παραδείγματος χάριν, ανάμεσα στη Χρυσούπολη και στη Χριστούπολη το τοπωνύμιο *La Carcalla*, *Carcala* (13ος-15ος αιώνας).[31] Άλλο παράδειγμα είναι το *Gauorill* στον πορτολάνο Parma (μέσα του 15ου αιώνα) ή *Gaurill* στους χάρτες του Gratiosus και του Ανδρέα Benincasa (1461-1490), το οποίο τοποθετείται από χάρτες του 15ου αιώνα κάπου απέναντι από τη Θάσο.

Στο παράρτημα που ακολουθεί παρατίθενται τα κείμενα των πορτολάνων που αφορούν στα θρακικά παράλια. Στο τέλος παρουσιάζονται μερικοί παλαιοί χάρτες, οι οποίοι δείχνουν τη μορφή των θρακικών παραλίων. Όλα τα παραδείγματα είναι έργα του 16ου αιώνα.

31. Ο Kretschmer 1909: 639 γράφει: *Karka, kleiner Ort unweit der Küste von Kap Eleutheron*. Ο Desimoni ταυτίζει το τοπωνύμιο *Carcalla* με το τουρκικό (;) όνομα *Kara Kul*; *Καράκα* (qaraqa), μια τουρκική λέξη, η οποία σημαίνει μεγάλο πολεμικό πλοίο, Λούπης 1999: 384.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χωρία από πορτολάνους, που περιγράφουν τα θρακικά παράλια

Gautier Dalché 1995: 142
Ab Heyna unde extenditur riveria inter occasum et affricum usque ad montem Olimpium quod excedit nubes, nunc vulgariter dictum Montem Sanctum, et inde ad portum Canistrum in affrico, usque ad aliam villam Marroniam, computantur ml. .xl. Contra quam non longe est insula Sancti Mandracis que distat a Greca ml. xxx.
A Maronia per suum sinum usque ad capud sinus in cuius latere est alia villa que dicitur Asprosa, habens stagnum iuxta se, computantur ml. .xl.
Inde ad Christopolim civitatem ml. .xxx., contra quam quasi ml. .vi. est insula que dicitur Casso.
A Christopoli ad Ephteropolim iterum per sinum computantur ml. .xx. Super quibus in septemtrione infra terram sita est civitas Philippa ad quam apostolus per epistolam suam loquitur. Ab Ephteropoli volvitur sinus Grisopoli, que distant ab invicem per ml. .xl.
Inde usque ad caput sinus ml. .l., in quo capite est predictus Mons Sanctus.

Motzo 1947: 44
De lo golfo de Cometissa a Stopoli XL millara per levante ver lo sirocco.
De Stopoli a Cristopoli XX millara per tramontana ver lo greco.
De Cristopoli a Malonia XXX millara per greco ver lo levante.
De Malonia a lo porto de Calillo XL millara per greco ver lo levante.
De Calillo a Denio XL millara per sirocco.

Kretschmer 1909: 514 κ.ε. *Portolan Rizo*
Da monte santo al colfo de concisa entro maistro e tramontana sono mia 40.

Da concisa ala foxa de crixopoli e par grego mia 40.
Da crixopoli al fondi del colfo quarta de grego ver lo levante e sono mia 20.
232. Dal fondi del colfo al porto de sauastopoli per terra mio uno e per mar volzando lo chauo per garbin mia 10 e de la zirando poi per levante E la intrada del porto e sie dauerso grego in lo dito porto e una ixola che se chiama leofati e da sauastopoli al porto de crixopoli per leuante mia 20.
E da crixopoli a saramonti che e contra l ixola de tasso che in mar mia 10 per leuante sono mia 4.
E da saramonti ala foxa de peleo castro che se chiama fiume de mar quarta de grego ver leuante e sono mia 15.
De peleo castro al chauo del colfo de asprosa per gre. mia 20.
Soura quel chao a mio mezo in mar si e una secha e da quella ala foxe predita dela sperosa per ponente mia 5.
E de quela fin ad asperosa che e nel fondi del colfo per g o. mia 10.
E de la al altro chavo del colfo predito per siroco mia 15.
Dal uno chauo del colfo dito al altro sono mia 3.
Dal chauo del colfo a marona quarta de grego ver levante mia 30.
Da marona a matri quarta de leuante ver lo grego mia 20.

Delatte 1947: 227 (II)
.... Χρυσόπολις .... Ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Κάστρο ὡς τὸ Λαγασούλα ὁποῦ ἔναι ὁ κάβος τῆς Ἀσπερόζας, γρέγο γαρμπῆ, ἔναι μίλλια ἑβδομήντα. ἀπὸ τὸν κάβο τοῦ Παλαιοῦ Κάστρου ἀλάργου εἰς τὸ πέλαγος μίλλι ἥμισο ἔχει μίαν ξέραν. ἀπὸ τὸν κάβο τοῦ Παλαιοῦ Κάστρου ὡς τὰ χαντάκια τῆς Ἀσπερόζας πὲρ πουνέντη ἔναι μίλλια πέντε. ἡ Ἀσπερόζα ἔναι χώρα καὶ ὡς τὸν κάβο τοῦ λεβάντη τοῦ κόρφου ἔναι μίλλια δεκαπέντε, σιρόκο μαγίστρο. ἀπὸ τὸν κάβο τοῦ λεβάντη ἤγουν ἀπὸ τὸ Φανάρι ὡς τὴν χώρα τῆς Μαρώνιας, γρέγο λεβάντη, ἔναι μίλλια τριάντα. ἡ Μαρώνια ἔναι χώρα καὶ ἀπὸ τὴν Μαρώνια ὡς τὴν Μάκρη, εἰς τὴν κάρταν τοῦ λεβάντη ἔβρε γρέγο, ἔναι μίλλια εἴκοσι.

Delatte 1947: 307 (III, compléments)
.... ἐγνωριμία τῆς Χρυσόπολις· ἔρχεσαι ἀπὸ τὸν σιρόκο καὶ ἐβλέπεις τὸ μέρος τοῦ μαστόρου τὴν Σκαβατζαδοῦρα καὶ εἰς τὴν ζερβὴν μερίαν ἀφίνης τὸν κόρφον τῆς Ῥετίνας. εἰς τὴν δεξιὰν μερέαν τοῦ λεβάντη μακρέα ἀπὸ τὴν χώραν ἤγουν μακρέα ἀπὸ τὴν Χρυσόπολι μίλλια 5 ἤγουν μίλλια πέντε ἔναι εἰς τὸν αἰγιαλὸν πύργος τὸν ὁποῖον λέγουν εἰς τὸν πύργον τῆς Καριανῆς. τότες κατέβαινε εἰς τὴν Σκαβατζαδοῦρα καὶ πάγης μέσα ἀπὸ τὴν Λέγκα ὀμπρὸς εἰς τὴν Παλαιὰ Χρυσόπολι ἤγουν εἰς τὴν χώραν και ῥάσσης ....

*ΒΛ. ΣΧΕΤΙΚΟΥΣ ΧΑΡΤΕΣ σσ. 738-743.

THE AEGEAN COAST OF THE SOUTHWESTERN PART OF THRACE AS REFLECTED IN OLD MAPS AND PORTOLANS

Topic of this small paper is the coastline of the Northern Aegean Sea between the estuary of the Strymon river in the west and the city of Ainos in the east. This region, the shore of the southwestern part of Thrace, is investigated as far as the area is depicted in old maps and described in the so called portolans. The oldest marine chartes, which are preserved, have been created in the 13th century. The information given by them was published by Konrad Kretschmer in 1909. The oldest medieval written descriptions of the coastlines of the Mediterranean are the *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei* (end of 12th century, written in Latin), the Compasso da Navigare (13th century), the portolan of Bernardino Rizo (1490, both written in Italian) and two Greek portolans which date from the 16th century (ed. Delatte). The most important landmarks at the coast of western Thrace are (from west to east) Chrysupolis (*Grizopoli*, near the estuary of the Strymon), Kariani, Anaktorupolis (*Leuteropoli*, close to Nea Peramos), Christupolis (Christopoli, now Kavala), the estuary of the Nestos, Palaio Kastro

(ancient Abdera, byzantine Polystylon), Asperoza (now Porto Lago), Phanari, Maronia, Makri and Ainos (*Eno*, now Enez).
Apart from the above mentioned landmarks the old maps and portolans make reference of some other places like *Skabatzadura, Lenka, Saramonti, Langistro, Lagasula, Calillo, Carcal(l)a* and *Gau(o)rill*. Most of these placenames cannot be explained with any degree of certainty, and it is impossible to find out their exact location.

ABBREVIATIONS

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
TIB	Tabula imperii byzantini

BIBLIOGRAPHY

Actes de Lavra I, P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou (eds.), [Archives de l'Athos V], Paris: P. Lethielleux 1970.

Αλιπράντης, Θ. (1994) *Βυζαντινή Μαρώνεια: ανασκαφή στον Άγιο Χαράλαμπο Α΄*, Θεσσαλονίκη.

Delatte, A. (1947) *Les Portulans grecs*, [Bibl. Fac. Philos. et Lettres Univ. Liège 107], Liège – Paris.

Dimitrov, B. (1984) *Bălgarija v srednovekovnata morska kartografija XIV–XVII vek*, Sofia.

Dunn, A. (1998) "Loci of maritime traffic in the Strymon Delta (IV–XVIIIcc.): commercial, fiscal, and manorial," in *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία. Σέρρες 29. Σεπτ. – 3. Οκτ. 1993, Πρακτικά,* Θεσσαλονίκη, τ. Α΄, 339-60.

— (1999) "From *polis* to *kastron* in Southern Macedonia: Amphipolis, Khrysoupolis, and the Strymon Delta," *Castrum* 5: 399-413.

Gautier Dalché, P. (1995) *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei (Pise, circa 1200)*, [Coll. de l'École française de Rome 203], Rome.

Jomard, M. (χ.χ.), *Les Monuments de la Géographie ou Recueil d'anciennes cartes européennes et orientales, accompagnés des Sphères Terrestres et Célestes, de Mappemondes et Tables cosmographiques etc. depuis les temps les plus reculés*

jusqu'à l'époque d'Ortélius et de Gérard Mercator, publié en facsimile de la grandeur des originaux, Paris.

Kahane, H. – Kahane, R. (1976) "Abendland und Byzanz. B. Sprache," in *Reallexikon der Byzantinistik*, hrsg. von P. Wirth, Reihe A, Bd. I, H. 6, Amsterdam, 1: 573-80.

Κακούρης, Ι. (1980) "Ἀνακτορόπολη. Ἱστορικὲς πληροφορίες καί ἀρχαιολογικὰ δεδομένα," in *Πρῶτο τοπικό συμπόσιο "Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχή της" Καβάλα 1977*, *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 249-62.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (1972), "Via Egnatia - Ἀκόντισμα," *ΑΑΑ* 5: 474-84.

— (1988) "Οι ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα," in *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη (Αφιέρωμα στο Γ. Μπακαλάκη)*, Θεσσαλονίκη, 39-74.

Kretschmer, K. (1909) "Die italienischen Portolane des Mittelalters," *Veröff. Inst. f. Meereskunde u. Geogr. Inst. Univ. Berlin* 13: 420-552.

Λούπης, Δ. (1999) *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα: Τροχαλία.

Motzo, B. R. (1947) *Il Compasso da Navigare. Opera Italiana della metà del secolo XIII*, [Ann. Fac. di Lett. e Filos., Univ. Cagliari 8], Cagliari.

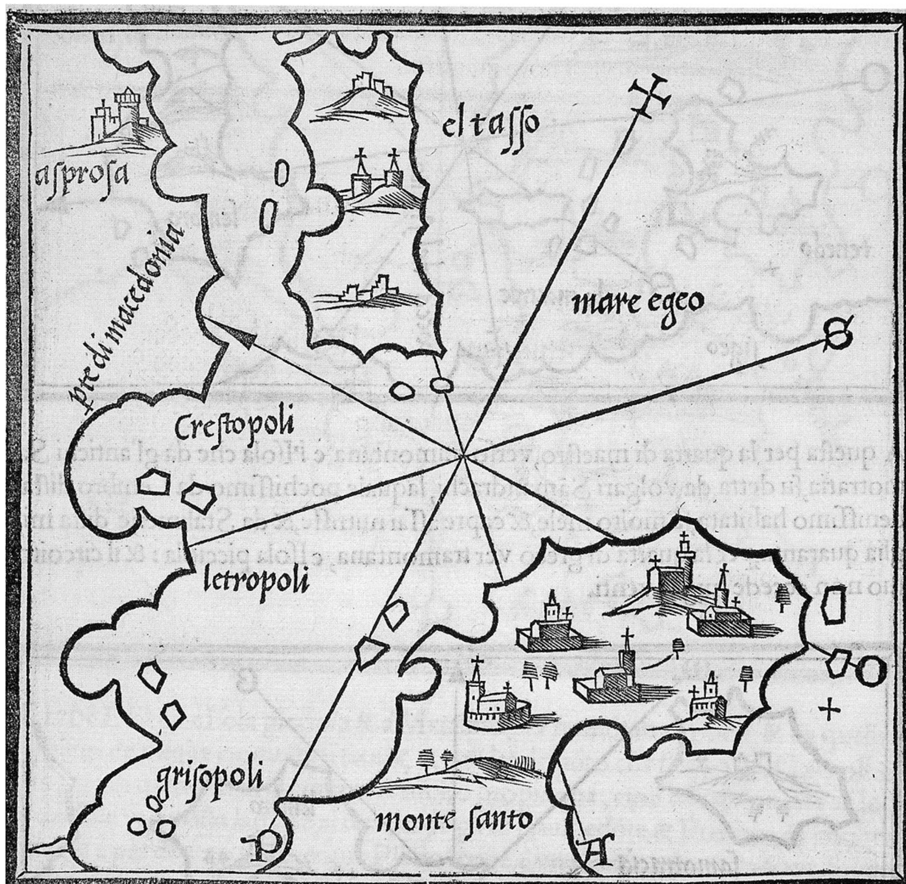
Μπακιρτζής, Χ. – Τριαντάφυλλος, Δ. (1988) *Θράκη* [Πολιτιστικοί οδηγοί 1], Αθήνα.

Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, [TIB 6], Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

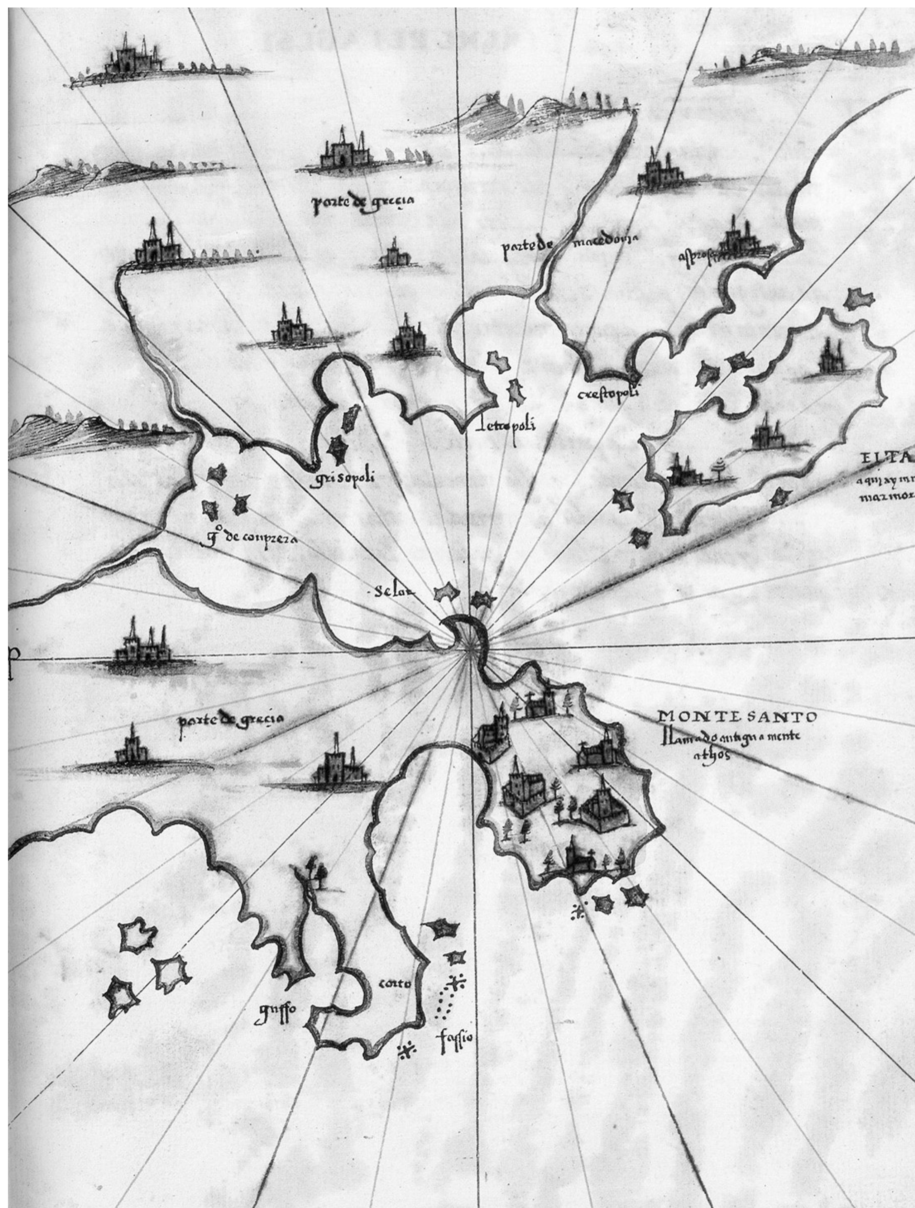
Τόλιας, Γ. (2001) *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα: Ολκός.

Ζήκος, Ν. (2006) "Ο λεγόμενος πύργος της Απολλωνίας και ο κτήτωρ του,"in *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 57-67.

FIGURES

1. Χάρτης του Αγίου Όρους στο *Libro di Benedetto Bordone nel quale si ragiona de tutte l'Isole del mondo.* Βενετία 1528 (Τόλιας 2001: 64). Οι χάρτες στο Libro di Benedetto Bordone βασίζονται στα προγενέστερα έργα του Buondelmonti και του Bartolomeo dalli Sonetti.

2. Έργο του Alonso de Santa Cruz στο *Isolario General* (1545) στη Bibliotheca Nationale στη Μαδρίτη (Τόλιας 2001: 110 κ.ε.)

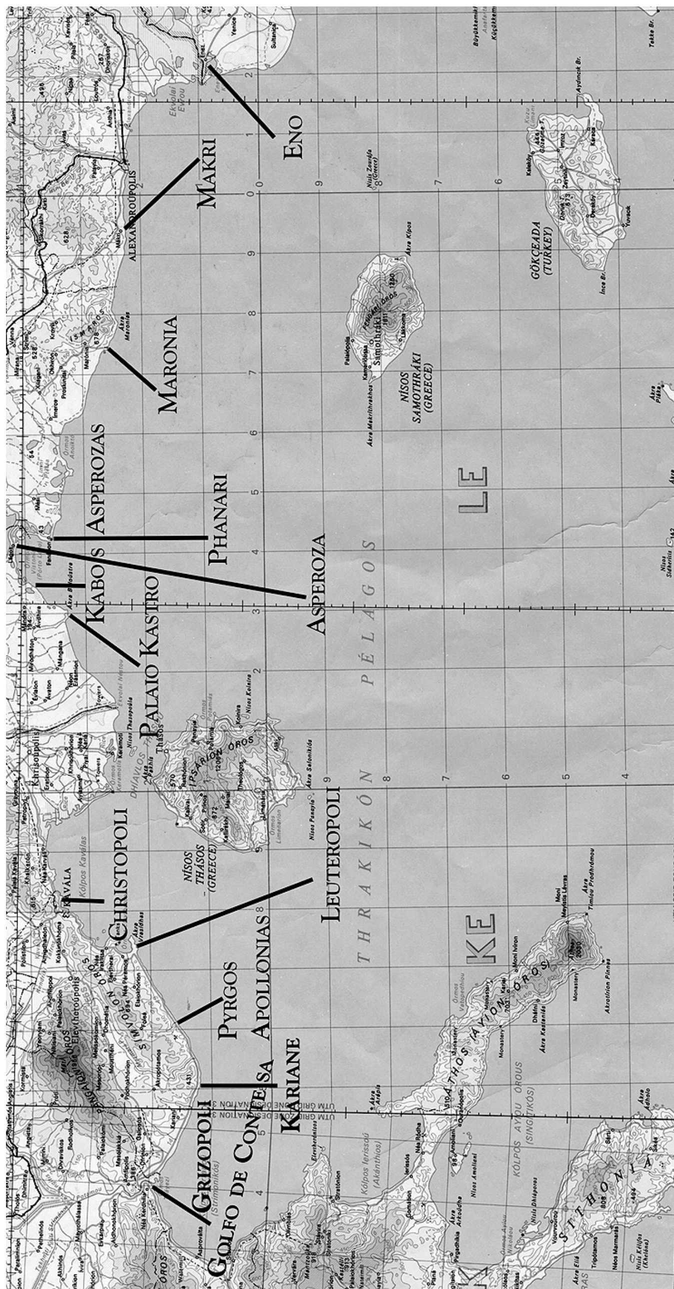
3. Χάρτης του Ευξείνου Πόντου από ανώνυμο Άτλαντα του έτους 1542, Bibl. Vaticana, Cod. Barb. Lat. 4357 (Dimitrov 1984: αρ. 43).

4. Χάρτης του Ευξείνου Πόντου του 16ου αιώνα. Vat. Ross. 214f. (Dimitrov 1984: αρ. 61).

5. Χάρτης του Ευξείνου Πόντου του λεγόμενου *Αμβροσιανού Άτλαντα* (Ambroser Atlas), Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη, Cod. Ser. Nr. 2630, f. 133v), β΄ μισό του 16ου αιώνα (Dimitrov 1984: αρ. 66).

6. Χάρτης του Βορείου Αιγαίου από τον Στρυμονικό κόλπο ως τις εκβολές του Έβρου σε κλίμακα 1:500.000 (Λονδίνο 1982).

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΝΗΣ (;) ΣΤΗΝ ΙΜΒΡΟ

Eugenia Chalkia

Η αρχαιολογική έρευνα στην Ίμβρο είναι αντιστρόφως ανάλογη με τον αρχαιολογικό της πλούτο. Οι πρώτες πληροφορίες για τις αρχαιότητες του νησιού ανάγονται στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα και οφείλονται στους Γερμανούς και Γάλλους αρχαιολόγους που επισκέφθηκαν την περίοδο αυτή την Ίμβρο, τμήμα τότε της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρώτος ο Alexander Conze, στο εκτενές σύγγραμμα του για τα νησιά του Θρακικού πελάγους[1] περιγράφει τις αρχαιότητες του νησιού και ακολουθούν ο Carl Fredrich[2] και οι Charles Picard και A. J. Reinach.[3] Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω δημοσιεύματα αναφέρονται πρωτίστως στο κλασικό παρελθόν της Ίμβρου, ενώ η μνεία στη βυζαντινή περίοδο αφορά κυρίως φρούρια και άλλες μικρότερες οχυρώσεις. Με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του νησιού ασχολήθηκε επίσης ο μητροπολίτης Νικηφόρος Γλυκάς, Ίμβριος στην καταγωγή, ο οποίος εποίμανε μεταξύ των ετών 1873-1881.[4] Κινούμενος προφανώς από ενδιαφέρον για την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του, ο λόγιος ιεράρχης δεν περιορίσθηκε μόνο στη συλλογή αρχαίων μελών- μεταξύ των οποίων και σημαντικός αριθμός επιγραφών-που συγκέντρωνε κατά τις περιοδείες του σε ολόκληρο το νησί, αλλά προέβη,

1. Conze 1860.
2. Fredrich 1908.
3. Picard και Reinach 1912.
4. Για τον μητροπολίτη Νικηφόρο Γλυκά βλ. Ατέσης 1981: 478-81. Καράς 1987: 176.

έστω και ερασιτεχνικά, σε ανασκαφές μνημείων, μεταξύ των οποίων και παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτό δάπεδο.[5] Το σημαντικότερο όμως έργο του Νικηφόρου ήταν η ίδρυση μικρού μουσείου, που στέγασε τη συλλογή του, στο κτήριο της μητρόπολης Ίμβρου, η οποία είχε τότε ως έδρα το Κάστρο.[6] Όλος αυτός ο αρχαιολογικός πλούτος διασκορπίσθηκε και πουλήθηκε μετά τη μετάθεση του Νικηφόρου στη μητρόπολη Μηθύμνης, με αποτέλεσμα ορισμένα από αυτά τα έργα να έχουν καταλήξει σε διάφορα μεγάλα μουσεία, όπως του Βερολίνου, του Λούβρου, της Κωνσταντινούπολης, αλλά και σε μικρότερα, όπως εκείνο της Λήμνου.[7]

Από τότε έως το τέλος σχεδόν του 20ου αιώνα δεν υπήρξε άλλη μέριμνα για τις αρχαιότητες της Ίμβρου, η οποία, μετά από ένα μικρό διάστημα ελληνικής κυριαρχίας (1912-1923) παραχωρήθηκε στην Τουρκία, με τη συνθήκη της Λωζάνης. Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα από τον Αμερικανό καθηγητή Robert Ousterhout και τον Γερμανό δρ. Winfried Held για τον εντοπισμό αρχαίων και βυζαντινών μνημείων. Τα σχετικά πορίσματα δημοσιεύονται στο περιοδικό του Υπουργείου Πολιτισμού της Τουρκίας Araştırma Sonuçları Toplantısı.[8] Επίσης, από την αρχαιολόγο Halime Hüryılmaz διεξάγονται ανασκαφές σε προϊστορική θέση στη βόρεια πεδιάδα του νησιού.[9] Παράλληλα, δημοσιεύσεις, όπως του

5. Fredrich 1908: 88. Χαλκιά 1996-97: 353.

6. Το Κάστρο, που βρίσκεται στη θέση του σημαντικότερου οικισμού από την κλασική έως το τέλος της βυζαντινής περιόδου, υπήρξε πρωτεύουσα του νησιού έως τις αρχές του 18ου αιώνα και έδρα της μητρόπολης έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Τη θέση του, ως διοικητικής και ως εκκλησιαστικής έδρας, έχει λάβει το χωριό Παναγία, βλ. Καράς 1987: 55, 177. Χαλκιά 1993-94: 289, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

7. Ανδριώτης 1954: 17-18. Χαλκιά 1996-97: 351.

8. Ousterhout και Held 1996. Των ιδίων 1998. Των ιδίων 1999.

9. Hüryılmaz 2006: 56-70, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Johannes Koder στον 10ο τόμο της Tabula imperii byzantini,[10] της Κατερίνας Ασδραχά,[11] της Ιωάννας και του Ηλία Ανδρέου,[12] καθώς και της υπογράφουσας[13] άρχισαν, σιγά σιγά, να ρίχνουν, έστω και λίγο, φώς στο αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν της Ίμβρου.

Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν έχει επισημανθεί έως τώρα, εκτός από τα φρούρια, κανένα ιστάμενο βυζαντινό μνημείο στο νησί. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, τμήματα παλαιοχριστιανικών ή βυζαντινών ναών έχουν ενσωματωθεί σε μεταγενέστερα εξωκκλήσια, ενώ τις περισσότερες φορές μοναδικές μαρτυρίες για την ύπαρξη ναών αποτελούν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, αναχρησιμοποιημένα ως οικοδομικό υλικό στους τοίχους και στα δάπεδα ενοριακών εκκλησιών και κυρίως εξωκκλησίων ή διάσπαρτα στον γύρω χώρο.[14] Εκτός από την ερασιτεχνική ανασκαφή του μητροπολίτη Νικηφόρου, που αναφέρθηκε παραπάνω, δεν έχουν πραγματοποιηθεί ποτέ συστηματικές ανασκαφές σε βυζαντινά μνημεία· και οι πηγές είναι ελάχιστες. Έτσι, η επισήμανση μιας νέας θέσης, στο στάδιο που βρίσκεται σήμερα η έρευνα για τις βυζαντινές αρχαιότητες της Ίμβρου, είναι αρκετά σημαντική.

Η θέση αυτή, που επισκέφθηκα το καλοκαίρι του 2005,[15] βρίσκεται στο μέσο περίπου της ανατολικής ακτής του νησιού (εικ. 1), σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, όπου δεσπόζει χαμηλός λόφος με το ερειπωμένο σήμερα εξωκκλήσι των Ταξιαρχών στην κορυφή του (εικ. 2). Η τοποθεσία είναι γνωστή με το όνομα ‘’Καλογερόπ’(ι) και είναι γεμάτη από σπασμένα κεραμίδια και λείψανα τοίχων. Γύρω από το μο-

10. Koder 1998: 177-79.
11. Asdracha 1988: 270-86.
12. Ανδρέου και Ανδρέου 2001. Των ιδίων 2002.
13. Χαλκιά 1993-94. Της ιδίας 1996-97.
14. Για όλες αυτές τις περιπτώσεις βλ. Χαλκιά 1996-97.
15. Τις πρώτες πληροφορίες για τη θέση αυτή, που μου έδωσαν και το έναυσμα να την επισκεφθώ, οφείλω σε δημοσίευμα του Κώστα Ζεγκίνη, βλ. Ζεγκίνης 1998: 119-21.

νόχωρο ναΐσκο (εικ. 3),[16] που σήμερα χρησιμοποιείται ως στάβλος, υπάρχουν διάσπαρτα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ενώ άλλα έχουν αναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό και είναι ενσωματωμένα στην τοιχοποιία του (εικ. 4-5).[17] Παράλληλα, αρχιτεκτονικά γλυπτά, κυρίως αμφικίονες παραθύρων, βρίσκονται ριγμένοι στο δάπεδο, επάνω σε στρώμα κοπριάς (εικ. 6-7). Δεν αποκλείεται να είχαν αναχρησιμοποιηθεί για την πλακόστρωση του νεώτερου ναΐσκου, όπως συμβαίνει και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις ναών της Ίμβρου,[18] και να βρίσκονται σήμερα αποδομημένοι, αφού το αρχικό δάπεδο έχει τελείως διαλυθεί.

Ας δούμε πολύ συνοπτικά τα μαρμάρινα αυτά μέλη:

1. Τμήμα κορμού κίονα από γρανίτη (ύψ. 86 εκ., διάμ. 34 εκ.), αποκεκρουμένο στο άνω και κάτω τμήμα του. Πιθανόν παλαιοχριστιανικής περιόδου (εικ. 8).
2. Απότμημα στρεπτού κιονίσκου από γκρίζο μάρμαρο (ύψ. 42 εκ., διάμ. 19 εκ.). Ανήκει σε τύπο κιονίσκων αρκετά διαδεδομένων σε ολόκληρη την παλαιοχριστιανική Μεσόγειο, που στήριζαν συνήθως κιβώρια αγίων τραπεζών (εικ. 9).[19]
3. Δύο μικρά αποτμήματα από παλαιοχριστιανικό κορινθιακό κιονόκρανο, με ανάγλυφα φύλλα άκανθας από λευκό μάρμαρο (εικ. 10). Παρά την προχωρημένη διάβρωση, διατηρούν μικρό τμήμα φύλλου άκανθας της κάτω ζώνης και μεγαλύτερο της επάνω. Πιθανότατα προέρχονται από κιονόκρανο τύπου V-VI, κατά

16. Το σχέδιο αυτό, καθώς και εκείνο της εικόνας 29 οφείλονται στον φίλο αρχιτέκτονα Γιάννη Γιαννάκη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.
17. Οι φωτογραφίες αριθμ. 4, 5, 6, 7, 15, 16 και 26 είναι του συμπατριώτη φωτογράφου Βασίλη Γιάντα, τον οποίον και ευχαριστώ.
18. Χαλκιά 1996-97: 363, εικ. 19.
19. Ορλάνδος 1954: 477. Sodini και Kolokotsas 1984: 24, σημ. 35 (με παραδείγματα). Duval *et al*. 1994: πιν. XIX,V.b.6, V.b.11, LXX, IX c.1, IX.c.4, IX.c.8.

Kautzsch,[20] από τους πλέον διαδεδομένους κατά τον 6ο αιώνα.[21]

4. Επίθημα αμφικίονα από λευκό μάρμαρο (μήκ. 57 εκ., πλ. 38 εκ. και ύψ. 23 εκ.). Η μία στενή πλευρά του κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό πλαισιωμένο από φύλλα άκανθας (εικ. 11-12). Φύλλα άκανθας είναι λαξευμένα επίσης στη μία από τις μακρές πλευρές του, ενώ οι υπόλοιπες δύο είναι ακόσμητες. Ανήκει σε τύπο ευρέως γνωστό κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο,[22] μάλιστα δύο παρόμοια επιθήματα έχουν εντοπισθεί στο ίδιο το νησί.[23]
5. Δύο συνανήκοντα τεμάχια από κυματιοειδές πλαίσιο αμφίγλυπτου θωρακίου (εικ. 13) από λευκό μάρμαρο, παλαιοχριστιανικών χρόνων διαστάσεων 32x21x6 εκ. και 17x11x4 εκ. αντίστοιχα.
6. Τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου (εικ. 14) από λευκό μάρμαρο, αποθραυσμένου καθ' ύψος και κατά πλάτος (ύψ. 30 εκ., πλ. 26 εκ. και πάχ. 20 εκ.). Φέρει συμφυές κιονόκρανο, το οποίο ξεχωρίζει από τον κορμό μέσω πλατιάς ταινίας και κοσμείται από απλή ελικοειδή ταινία, χαρακτηριστικό μεγάλου αριθμού αμφικιόνων της παλαιοχριστιανικής περιόδου.[24] Το γλυπτό είναι ημίεργο.
7. Οκταγωνικός κιονίσκος τέμπλου (εικ. 15) από λευκό μάρμαρο, αποκεκρουμένος σε μία από τις μακρές πλευρές του και στο κάτω άκρό του (ύψ. 1,26 μ.). Φέρει συμφυές τεκτονικό κιονόκρανο (ύψ. 21 εκ. και πλ. πλευράς 16 εκ.). Η μία πλευρά του κιονοκράνου κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό τύπου Μάλτας εγγεγραμμένο σε κύκλο. Τόσο ο κύκλος όσο και τα άκρα των κεραιών του σταυρού ορίζονται από διμερή ταινία. Στους ευρύτατα διαδεδομένους κατά τον 11ο-12ο αιώνα οκταγωνικούς κιονίσκους με συμφυή κιονόκρανα το πλαίσιο που περιβάλλει το κόσμημα του

20. Kautzsch 1936: 78-80.
21. Συγκεντρωμένα παραδείγματα βλ. Sodini 1984: 211-14.
22. Sodini 1984: 270, εικ. 34. Farioli Campanati 1969: 87, αρ. 187.
23. Χαλκιά 1996-97: 354, εικ. 7-8
24. Βλ. ενδεικτικά Ορλάνδος 1937α: 121, εικ. 6. Lemerle 1945: πιν. LXXIV, 28. Κωνστάντιος και Χαλκιά 1987: 320, πιν. 8

κιονοκράνου είναι συνήθως λυρόσχημα,[25] ενώ σπανιότερα είναι τα κυκλικά πλαίσια.[26]

8. Άνω μέρος οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου (ύψ. 65 εκ.) από λευκό μάρμαρο αρκετά διαβρωμένο (εικ. 16). Είναι ακριβώς όμοιου τύπου και της αυτής εποχής με τον προηγούμενο. Το συμφυές κιονόκρανό του (ύψ. 22 εκ. και πλ. πλευράς 18 εκ.) κοσμείται επίσης στη μία πλευρά του με ανάγλυφο σταυρό Μάλτας εγγεγραμμένο σε κύκλο.
9. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, αρκετά διαβρωμένο (ύψ. 48 εκ., πλ. 20 εκ.). Σε μία από τις έδρες του φέρει ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό, με πεπλατυσμένες κεραίες (εικ. 17). Πιθανόν σύγχρονος με τους δύο προηγούμενους κιονίσκους.
10. Αμφικίονας με συμφυή βάση και επίθημα, αποκεκρουμένος κατά πλάτος (ύψ. 74 εκ., πλ. 30 εκ.). Το γλυπτό, από λευκό μάρμαρο, είναι ημίεργο και πολύ αδρής κατεργασίας (εικ. 18). Χαρακτηριστικό είναι ότι η διαχωριστική ταινία μεταξύ των δύο ημικιόνων, από τους οποίους σώζεται μόνον ο ένας, δεν συνεχίζεται προς τα επάνω, όπως συμβαίνει συνήθως, αλλά διακόπτεται στο σημείο που σχηματίζεται το ιδιόμορφο συμφυές επίθημα. Το τελευταίο κοσμείται από τοξωτά λαξεύματα που αντιστοιχούν στον ημικίονα και στη διαχωριστική ταινία. Παρόλο που η μορφή του αμφικίονα δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση του, το χαμηλό του ύψος συνηγορεί στο να τον τοποθετήσουμε πιθανόν στην ίδια περίοδο στην οποία ανήκουν και τα αμέσως προηγούμενα γλυπτά.
11. Αμφικίονας παραθύρου με συμφυές επίθημα, αποκεκρουμένος στο κάτω μέρος (ύψ. 68 εκ., πλ. 50 εκ.). Είναι και αυτός από

25. Χαρακτηριστικά παραδείγματα βλ. Μαυροειδή 1999: 142-44, αρ. 190-196. Δρανδάκης 2002: 79, εικ. 127, 129.

26. Κυκλικά πλαίσια που περιβάλλουν το κόσμημα κιονοκράνων, συμφυών σε οκταγωνικούς κιονίσκους τέμπλου, απαντούν σε μνημεία της Μάνης, βλ. Δρανδάκης 2002: 179 κ.ε., 187, εικ. 271, 272 και 286.

λευκό μάρμαρο, ημίεργος και πολύ αδρής κατασκευής (εικ. 19). Παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τον προηγούμενο, όπως τα τοξωτά λαξεύματα του επιθήματος, το οποίο όμως περιορίζεται επάνω από τους ημικίονες εφόσον εδώ υφίσταται κανονικά η διαχωριστική ταινία. Είναι πιθανότατα σύγχρονος με τον προηγούμενο αμφικίονα.

12. Αμφικίονας παραθύρου (ύψ. 81 εκ., πλ. 30 εκ., παχ. 16 εκ.), αποκεκρουμένος κατά πλάτος (εικ. 20). Είναι και αυτός, όπως και οι δύο προηγούμενοι, από λευκό μάρμαρο, ημίεργος και το συμφυές επίθημα του κοσμείται με ανάλογες, άτεχνες λαξεύσεις.
13. Τμήμα πεσσίσκου (;) από λευκό μάρμαρο, με αποκεκρουμένη την πλευρά που έφερε διακόσμηση (ύψ. 73 εκ., πλ. 22 εκ.). Απροσδιόριστης χρονολογίας (εικ. 21).
14. Απότμημα πεσσίσκου από λευκό μάρμαρο, αρκετά διαβρωμένο (εικ. 22). Στη μία όψη του διασώζει υπολείμματα διακόσμου με σηρικούς τροχούς που περικλείουν πυροστρόβιλο (ύψ. 30 εκ., πλ. 26 εκ., παχ. 8 εκ.). Ο διάκοσμός του είναι από τους πλέον χαρακτηριστικούς κατά τον 11ο αι. σε επιστύλια τέμπλων, αλλά και σε πεσσίσκους.[27]
15. Πεσσίσκος αναχρησιμοποιημένος ως ανώφλιο σε κλειστό σήμερα άνοιγμα στη νότια πλευρά του ναού (ύψ. 78 εκ., πλ. 16 εκ., πάχ. 10 εκ.). Από λευκό μάρμαρο κοσμείται στη μία πλευρά του με σηρικούς τροχούς που περικλείουν σταυρό, εξάκτινους ρόδακες και πυροστρόβιλο (εικ. 23). Πρόκειται για έργο επιμελημένης τέχνης, σύγχρονο με το προηγούμενο.
16. Επίθημα εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναΐσκου (μήκ. 56 εκ., πλ. 36 εκ., ύψ. 18 εκ.). Η ορατή πλευρά του είναι ακόσμητη (εικ. 24). Απροσδιορίστου εποχής.

Εξάλλου, την είσοδο του ναού φράσσουν αρχαίοι μονολιθικοί

27. Ενδεικτικά παραδείγματα βλ. Ορλάνδος 1937: 133, εικ. 5. Grabar 1976: 46, αρ. 24, πιν. XIIb. Κατσιώτη και Παπαβασιλείου 2002: 127, αρ. 10, εικ. 12. Δρανδάκης 2002: 83, σχ. 129.

γωνιόλιθοι (εικ. 25), ενώ μαρμάρινοι λιθόπλινθοι κείνται στο γύρω χώρο. Δυτικά του ναΐσκου κείται επίσης λίθινη στρογγυλή λεκάνη, διαμέτρου 1,10 μ. και βάθους 40 εκ., με οπή απορροής στον πυθμένα της (εικ. 26). Πρόκειται προφανώς για εξάρτημα ελαιοτριβείου, ανάλογο με αυτό που είχε βρεθεί σε βυζαντινό ελαιοτριβείο που είχε ανασκαφεί στη Σαλαμίνα της Κύπρου.[28]

Ακόμη, σε βράχο, στα νοτιοδυτικά του εξωκκλησίου, είναι λαξευμένος, ληνός (εικ. 27-28). Ο κυρίως ληνός είναι ορθογώνιας διατομής. Ο αγωγός εκροής του γλεύκους είναι ανοικτός και καταλήγει σε στρογγυλό συμφυές υπολήνιο (εικ. 29). Ο τύπος αυτός, γνωστός από την αρχαιότητα, απαντάται σε υπαίθριο ληνό στην Ψαλίδα της Χαλκιδικής, ο οποίος χρονολογείται μεταξύ 13ου-14ου αι.[29] Τυπολογικά πλησιέστερος προς τον Ιμβριακό ληνό είναι ο ορθογώνιος ληνός, με συμφυές κυκλικό υπολήνιο, που είναι λαξευμένος στο προαύλιο του εξωκκλησίου των Αγίων Αναργύρων της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους και ο οποίος, σύμφωνα με τον Ι. Παπάγγελο, χρονολογείται πιθανόν τον 10ο αιώνα.[30] Με μοναστηριακό συγκρότημα συνδέεται επίσης ο υπαίθριος λαξευτός ληνός που βρίσκεται σε μετόχι στη θέση Πλάτωμα, σε μικρή απόσταση από τη Μύρινα στη γειτονική Λήμνο.[31] Τέλος, στα νοτιονατολικά διακρίνονται θέσεις τάφων λαξευμένων στους βράχους, απροσδιόριστης εποχής (εικ. 30).

Από όσα παρουσιάσθηκαν προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική αρχαιολογική θέση. Εντύπωση προκαλεί το πλήθος των αρχιτεκτονικών μελών, πιθανότατα δε λανθάνουν και άλλα στο εσωτερικό του ναού, το οποίο δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί συστηματικά κατά την επίσκεψη μας λόγω των δύσκολων συνθηκών που συναντήσαμε. Από όσο μπορούμε να παρατηρήσουμε,

28. Antologie Salaminienne 1973: 201 κ.ε., εικ. 93, 94, σχ. 42 a-b. Argout *et al.* 1980: 57, πιν. III a-b.
29. Παπάγγελος 1998: 248 κ.ε., εικ. 8.
30. Παπάγγελος 1998: 252, εικ. 9.
31. Μπουλώτης 1998: 431-32, εικ. 31-32.

ορισμένα από αυτά, όπως οι πεσσίσκοι και οι κιονίσκοι, είναι έργα καλής τέχνης, σε αντίθεση με τους αμφικίονες οι οποίοι είναι όλοι ημίεργοι και αδρής κατασκευής. Ο αριθμός των μεσοβυζαντινών γλυπτών υπερτερεί σημαντικά, πράγμα που σημαίνει ότι στη θέση αυτή υπήρχε πιθανότατα κάποιος ναός αυτής της περιόδου. Και τα λιγότερα σε αριθμό όμως γλυπτά παλαιοχριστιανικά μέλη, αλλά και τα αρχαιότερα, δηλώνουν πιθανότατα την προΰπαρξη παλαιοχριστιανικού ναού,[32] ο οποίος με τη σειρά του είχε ίσως ανεγερθεί στη θέση αρχαίου κτίσματος.

Όπως και να έχει το θέμα, αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι ο λόφος όπου σήμερα βρίσκεται το ερειπωμένο εκκλησάκι παρουσιάζει διαχρονική κατοχή. Το σημείο αυτό δεν είναι το μοναδικό. Ολόκληρη η ανατολική ακτή της Ίμβρου διασώζει πολλά και σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία είχαν μείνει ως τώρα σχεδόν άγνωστα, ίσως λόγω της σημασίας που είχε δώσει η έρευνα στο βόρειο κυρίως τμήμα του νησιού, όπου και το διοικητικό κέντρο από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τον 18ο αι.[33]

Σε μικρή απόσταση από το ναΐσκο των Ταξιαρχών, στα νοτιοδυτικά του λόφου, σώζονται λείψανα τοίχων (εικ. 31), ενώ στην παρακείμενη αγροικία έχουν συγκεντρωθεί από τους ιδιοκτήτες εποίκους γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη. Είναι πράγματι εντυπωσιακή η παρουσία μαρμάρινων μελών στον ευρύτερο αυτό χώρο. Όπως διασώζεται στην προφορική παράδοση, την οποία καταγράφει ο Κώστας Ζεγκίνης, «κάποιοι πριν από 150 χρόνια κατέβαζαν από το χώρο εκείνο κομμάτια μαρμάρινα και τα φόρτωναν σε πλοίο που ήταν αραγμένο στο λιμανάκι στα Καλάμια».[34] Το φαινόμενο της εμπορίας αρχαίων μαρμάρων κατά την εποχή εκείνη ήταν συνηθισμένο σχεδόν σε όλα τα νησιά. Όσον αφορά το λιμάνι στα Καλάμια, το οποίο αναφέρεται από τον Alexander

32. Όπως με πληροφόρησε ο καθηγητής R. Ousterhout, τον οποίον και ευχαριστώ, κατά την επίσκεψη του στην εν λόγω θέση διέκρινε λείψανα παλαιοχριστιανικής αψίδας, ορατά στο εσωτερικό του ναϋδρίου των Ταξιαρχών.
33. Βλ. παραπάνω, σημ. 6.
34. Ζεγκίνης 1998: 119.

Conze,[35] που επισκέφθηκε την Ίμβρο στα 1858, εγκαταλείφθηκε μετά από σοβαρές ζημιές που υπέστη από σεισμό, στα 1868. Η προφορική παράδοση διασώζει πάλι τη μαρτυρία ότι λίγο πάνω από το λιμάνι υπήρχαν πήλινοι αγωγοί οι οποίοι μετέφεραν νερό από γειτονική πηγή.[36] Ο ίδιος ο Conze αναφέρει επίσης ότι στη θέση «Μπάλος», λίγο βορειότερα από τη βάση του ακρωτηρίου του Κεφάλου, «μπορεί να δει κανείς ίχνη ερειπωμένου χωριού και ένα μεσαιωνικό πύργο χτισμένο από ακατέργαστες πέτρες».[37] Εξάλλου, από τον Ηλία και την Ιωάννα Ανδρέου,[38] οι οποίοι έχουν πρόσφατα δημοσιεύσει τέσσερις σημαντικές θέσεις προϊστορικών οικισμών που εντόπισαν στο βόρειο ήμισυ της ανατολικής ακτής της Ίμβρου, επισημαίνεται ο διαχρονικός πλούτος των αρχαιολογικών καταλοίπων που υπάρχουν στην περιοχή, προφανώς λόγω της προνομιακής της θέσης, αφού βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από τα στενά του Ελλησπόντου απέναντι από τα θρακικά και μικρασιατικά παράλια.

Το ακατοίκητο στα νεώτερα χρόνια ανατολικό τμήμα της Ίμβρου φαίνεται ότι στο παρελθόν είχε γνωρίσει οικιστική άνθηση. Πώς μπορούν όμως να ερμηνευθούν τα ευρήματα επάνω στο λόφο Καλογερόπ(ι); Η παρουσία του ναΐσκου των Ταξιαρχών αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι στη θέση αυτή υπήρχε παλαιότερος ναός, πράγμα που ενισχύεται και από το πλήθος των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Ποιός όμως ήταν ο χαρακτήρας του ναού, ο οποίος πιθανόν είχε ανεγερθεί στη θέση άλλων αρχαιότερων; Η ύπαρξη του υπαίθριου λαξευτού ληνού και της λεκάνης ελαιοτριβείου στο γύρω χώρο, στοιχεία που συναντούμε ορισμένες φορές σε μονές και σε αγιορείτικα μετόχια,[39] καθώς και το τοπωνύμιο 'Καλογερόπ(ι)' (πιθανόν πα-

35. Conze 1860: 95. Ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. Παπαγεωργίου1994: 111.

36. Ζεγκίνης 1998: 123.

37. Conze 1860: 95.

38. Ανδρέου και Ανδρέου 2002.

39. Βλ. παραπάνω, σημ. 30.

ραφθορά του 'Καλογεροτόπι') μας προσφέρουν ίσως κάποια κλειδιά ερμηνείας. Δεν αποκλείεται στη θέση αυτή να υπήρχε μεσοβυζαντινή μονή από το καθολικό της οποίας προέρχονται και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Γεγονός είναι ότι για τα γνωστά μοναστήρια του νησιού, τα οποία λειτουργούσαν έως το 1943, έχουμε πληροφορίες από τις πηγές και συγκεκριμένα από έγγραφα του πρώτου μισού του 14ου αιώνα της μονής Μεγίστης Λαύρας, της οποίας υπήρξαν μετόχια.[40] Δεν αναφέρεται όμως τίποτα για την ύπαρξη μοναστηριού στη θέση αυτή. Γνωρίζουμε ότι η Ίμβρος στις αρχές του 11ου αιώνα είχε ανακηρυχθεί σε πατριαρχική εξαρχία,[41] δεν γνωρίζουμε όμως λεπτομέρειες για την κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων στο νησί, αν π.χ. υπήρχαν αυτοτελή μοναστήρια, που δεν είχαν το χαρακτήρα μετοχίων υπαγόμενων σε μεγάλες μονές.

Όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, μόνον υποθέσεις είναι δυνατόν να διατυπωθούν· τα ερείπια και τα επιφανειακά λείψανα δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα. Ευχής έργον θα ήταν η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να διαλευκάνει το θέμα.

UNKNOWN SITE OF A MONASTERY (?) ON IMBROS

We know very little about Imbros' Byzantine past: infrequently referenced in the sources, the island has not been subject to systematic archaeological investigation. The surveys carried out by Professor Robert Ousterhout and myself identified a number of sites with ruins of Early Christian and Byzantine churches as well as -and mainly- marble architectural elements built into later churches and chapels or scattered around the surrounding area. Most of the sites are located mainly in

40. Χαλκιά 1996-97: 364-65, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
41. Καράς 1987: 85. Χαλκιά 1996-97: 364.

the north of the island, though there are also some in its south-western section.

In the summer of 2005, I visited a new and especially interesting site. Located a short distance inland roughly half way down the island's eastern coast, the site stands on a hillock topped by the now-ruined chapel of the Taxiarches. The site is known locally as 'Kalogerop(i)', an obvious corruption of 'Kalogerotopi' meaning 'the place of monks', and is littered with broken roof tiles and ruined walls. There are a large number of marble architectural elements — columns, mullions, hexagonal and spiral colonnettes, imposts, fragments of a slab and a Corinthian capital — dateable to between the Early Christian and mid-Byzantine periods around and within the chapel, which is currently being used as a stable. There is also a wine-press carved into a large rock to the south of the chapel, a large basin discarded to the west from an olive press, and rock cut tombs to the east. In the light of the site's local name, these remains led us to posit with some certainty that a Byzantine monastery stood here which — unlike the other monasteries on the island which, being Athonite dependencies, are listed in the Statutes of their mother monasteries on Mount Athos — is not mentioned in the sources.

ABBREVIATIONS

ΑΒΜΕ	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
AM	Athenische Mitteilungen
ΔΧΑΕ	Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΤΑΠΑ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
TIB	Tabula imperii byzantini

BIBLIOGRAPHY

Ανδρέου, Η. – Ανδρέου, Ι. (2001) "Η Ίμβρος την πρώιμη εποχή του Χαλκού," (α΄μέρος), *Αρχαιολογία* 81 (Δεκ. 2001): 143-46.

— (2002) "Η Ίμβρος την πρώιμη εποχή του Χαλκού," (β΄μέρος), *Αρχαιολογία* 82 (Μαρτ. 2002): 75-83.

Ανδριώτης, Ν. (1954) *Η Ίμβρος. Ομιλία προς τα μέλη της Ιμβριακής Ενώσεως Μακεδονίας Θράκης*, Θεσσαλονίκη.

Angiolini Martinelli, P. (1969) in *Corpus della scultura paleocristiana, bizantina ed altomediovale di Ravenna*, vol. I, Roma: De Luca.

Anthologie Salaminienne (1973) *Salamine de Chypre, IV,* Paris: Éditions de Boccard.

Argout G. – Callot, Ol. – Helly, B. (1980) *Salamine de Chypre XI, une résidence Byzantine,* "*L'huilerie*", Paris: Diffusion de Boccard.

Asdracha, C. (1988) "Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique," *ΑΔ* 43 (1988) Α΄ Μελέτες: 219-91.

Ατέσης, Β. (1981) "Η Ιερά Μητρόπολις Ίμβρου και Τενέδου ανά τους αιώνας," *Εκκλησία και Θεολογία* 2: 478-81.

Χαλκιά, Ε. (1993-94) "Οι ενοριακοί ναοί της Ίμβρου," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10: 289-325.

— (1996-97) "Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή Ίμβρο," *ΔΧΑΕ* ΙΘ΄: 351-68.

Conze, A. (1860) *Reise auf des Inseln des Thrakishen Meeres*, Hannover: Rümpler.

Δρανδάκης, Ν. (2002) *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 222], Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Duval, N. – Marin, E. and Metzger, C. (1994) *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone*, Rome – Split: Musée Archéologique de Split – Ecole Française de Rome.

Farioli Campanati, R. (1969) in *Corpus della scultura paleocristiana, bizantina ed altomediovale di Ravenna*, vol. III, Roma: De Luca.

Fredrich, C. (1908) "Imbros," *AM* 33: 81-112.

Grabar, A. (1976) *Sculptures Byzantines de moyen âge*, *vol. II (XIe-XIVe siècle)*, Paris: Picard.

Hüryılmaz, H. (2006) *Kuzeydoğu Ege Denizi'nin rüzgârli bahçesi: Gökçeada*, Çanakkale.

Καράς, Μ. (1987) *Η νήσος Ίμβρος. Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.

Κατσιώτη, Α. – Παπαβασιλείου, Ε. (2002) "Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και στη Νίσυρο," *ΔΧΑΕ* ΚΓ΄: 121-48.

Kautzsch, R. (1936) *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten von vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Berlin – Leipzig: De Gruyter.

Koder, J. (1998) *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)*, TIB 10, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Κωνστάντιος, Δ. – Χαλκιά, Ε. (1987) "Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικόπολης," in *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτ. 1984)*, Πρέβεζα, 317-25.

Lemerle, P. (1945) *Philippes et la Macédoine oriental à l'époque chrétienne et byzantine*, vols. I-II, Paris: Boccard.

Μαυροειδή, Μ. (1999) *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Μπουλώτης, Χ. (1998) "Ιδιότυποι λαξευτοί ληνοί στη Λήμνο," in *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Ε΄ Τριήμερο εργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτ. 1993*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α, 421-48.

Ορλάνδος, Α. (1937) "Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χαλινάδου Λέσβου," *ΑΒΜΕ* Γ΄: 115-27.

— (1937a) "Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης," *ΑΒΜΕ* Γ΄: 128-52.

— (1954) *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, τόμ. I-II, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 36], Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ousterhout, R. – Held, W. (1996) "Survey of the Ancient and Byzantine Monuments of Imbros/Gökçeada 1995," *XIV Araştırma sonuçları Toplantısı*, Ankara: 55-69.

— (1998) "Forshungen auf Imbros/Gökçeada 1997," *XVI Araştırma sonuçları Toplantısı*, Tarsus: 61-74

— (1999) "Imbros/Gökçeada 1998," *XVII Araştırma sonuçları Toplantısı*, Ankara: 123-36.

Παπάγγελος, Ι. (1998) "Οι ληνοί στην Ψαλίδα της Νικήτης Χαλκιδικής," in *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Ε΄ Τριήμερο εργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτ. 1993,* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α, 246-61.

Παπαγεωργίου, Σ. (1994) *Ίμβρος. Η ιστορία ενός ελληνικού νησιού*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

Picard, Ch. – Reinach, A. J. (1912) "Voyage dans la Chersonèse et aux îles de la mer de Thrace," *BCH* 36: 315-26.

Sodini, J.-P. (1984) "La sculpure architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum," *Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτ. - 4 Οκτ. 1980, τ. Α΄ Εισηγήσεις*, Θεσσαλονίκη – Città del Vaticano, 207-98.

Sodini, J.-P. – Kolokotsas, K. (1984) *Aliki II. La basilique double*, vol. I-II, [Études Thasiennes, X], Paris: Ecole française d'Athènes.

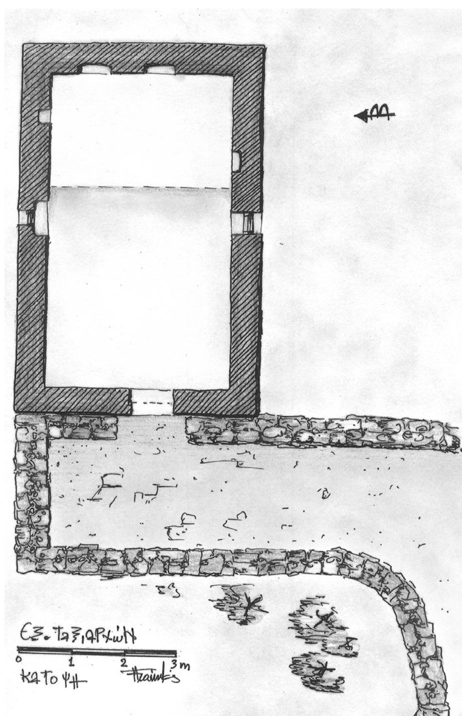
Σωτηρίου, Γ. (1929) "Αι Χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας," *ΑΕ*: 1-158.
Ζεγκίνης, Κ. (1998) "Το Ευλάμπιο και η ευρύτερη περιοχή του," in *Οι Οικισμοί της Ίμβρου (Πρακτικά Συμποσίου),* Θεσσαλονίκη, 67-126.

FIGURES

Εικ. 1. Χάρτης της Ίμβρου με τις κυριότερες παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές θέσεις.

Εικ. 2. Θέση «Καλογερόπ(ι)» με το εξωκκλήσι των Ταξιαρχών στην κορυφή του λόφου.

Εικ. 3. Κάτοψη του ναΐσκου των Ταξιαρχών.

Εικ. 4. Ναΐσκος Ταξιαρχών, δυτική πλευρά.

Εικ. 5. Ναΐσκος Ταξιαρχών, νότια πλευρά, με διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 6 - 7. Ναΐσκος Ταξιαρχών, εσωτερικό: αμφικίονες ριγμένοι στο δάπεδο.

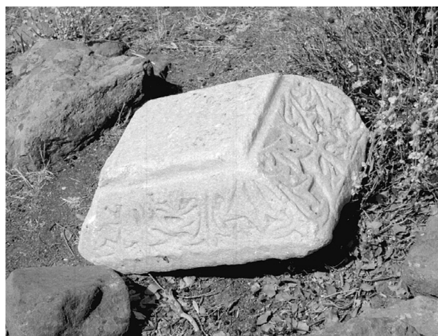
Εικ. 8. Τμήμα κορμού γρανιτένιου κίονα.

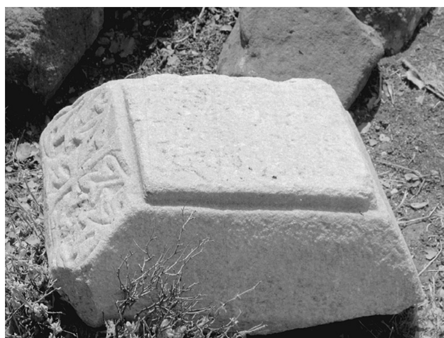
Εικ. 9. Απότμημα κορμού στρεπτού κιονίσκου.

Εικ. 10. Θραύσματα από κορινθιακό κιονόκρανο.

Εικ. 11. Επίθημα αμφικίονα.

Εικ. 12. Επίθημα αμφικίονα.

Εικ. 13. Θραύσματα πλαισίου αμφίγλυπτου θωρακίου.

Εικ. 14. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου.

Εικ. 15. Οκταγωνικός κιονίσκος.

Εικ. 16. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου.

Εικ. 17. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου.

Εικ. 18. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου.

Εικ. 19. Αμφικίονας παραθύρου.

Εικ. 20. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου.

Εικ. 21. Απότμημα πεσσίσκου.

Εικ. 22. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με ανάγλυφο διάκοσμο.

Εικ. 23. Πεσσίσκος τέμπλου με ανάγλυφο διάκοσμο.

Εικ. 24. Επίθημα εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναΐσκου των Ταξιαρχών.

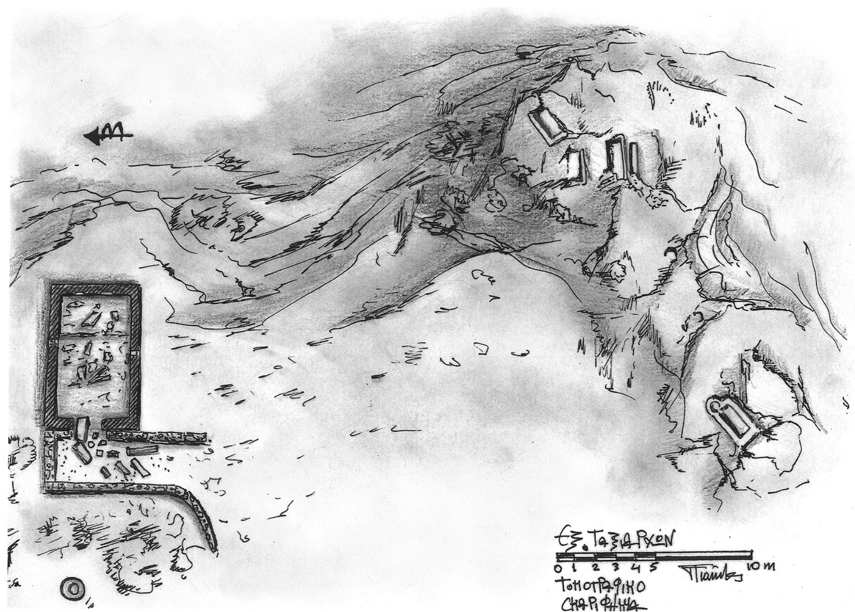
Εικ. 25. Γωνιόλιθοι στην είσοδο του ναΐσκου των Ταξιαρχών.

Εικ. 26. Λίθινη λεκάνη ελαιοτριβείου
δυτικά του ναΐσκου των Ταξιαρχών.

Εικ. 27. Το ναΰδριο των Ταξιαρχών και ο λαξευτός ληνός στα νοτιοδυτικά του.

Εικ. 28. Θέση «Καλογερόπ(ι)», σκαρίφημα με τις θέσεις του ναϋδρίου των Ταξιαρχών, της λεκάνης ελαιοτριβείου, του λαξευτού ληνού και των λαξευτών τάφων.

Εικ. 29. Ο λαξευτός ληνός.

Εικ. 30. Λαξευτοί τάφοι νοτιοδυτικά του ναΐσκου των Ταξιαρχών.

Εικ. 31. Θέση «Καλογερόπ(ι)», λείψανα τοίχου.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Giannis Vassiliadis

Το κάστρο της Κομοτηνής βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του εμπορικού και διοικητικού κέντρου της πόλης. Πρόκειται για έναν τετράπλευρο οχυρωματικό περίβολο, του οποίου τα σωζόμενα τμήματα ως επί το πλείστον διατηρούνται σε μεγάλο ύψος και σε αρκετά σημεία φτάνουν τη στάθμη του περιδρόμου.

Μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα ο περίβολος διατηρούνταν σχεδόν ακέραιος (εικ. 1). Το 1910 λιθολογήθηκαν πύργοι και επάλξεις της νότιας και δυτικής πλευράς από τις Τούρκικες αρχές για την κατασκευή του κτιρίου της Μεραρχίας. Το 1923, επί Ελληνικής Διοικήσεως, κατεδαφίστηκαν σχεδόν ολόκληρη η βόρεια πλευρά και μέρος της ανατολικής. Τέλος, το 1950 κατεδαφίστηκε τμήμα της νότιας πλευράς με σκοπό τη διάνοιξη του δρόμου που διασχίζει σήμερα το κάστρο με άξονα βορρά-νότου.[1]

Ο οχυρωματικός περίβολος βρίσκεται σε σημείο στρατηγικής σημασίας, σε άμεση γειτνίαση με την Εγνατία Οδό και πολύ κοντά στα περάσματα που οδηγούσαν προς τη θρακική ενδοχώρα δια της Ροδόπης.[2] Κατασκευάστηκε για την προστασία των κατοίκων της περιοχής και την άμυνα ενάντια σε εχθρικές επιδρομές.[3]

Η Κομοτηνή αναφέρεται στις πηγές για πρώτη φορά στα μέσα του 14ου αιώνα ως οχυρωμένος οικισμός, σε μια εποχή που γενικευ-

1. Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005: 14.
2. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2005: 31-32.
3. Asdracha 1976: 109-13.

μένα οι βυζαντινές πόλεις της περιοχής παρακμάζουν και αντικαθίστανται από μικρά αστικά κέντρα.[4] Ωστόσο, ο καθηγητής Στίλπων Κυριακίδης, σε νεαρή ηλικία, ανέγνωσε κεραμοπλαστική επιγραφή σε πύργο της βόρειας πλευράς του κάστρου, *Θεοδοσίου κτίσμα*.[5] Θεώρησε τον Θεοδόσιο Α΄ ιδρυτή του κάστρου της Κομοτηνής και χρονολόγησε την κατασκευή του στα τέλη του 4ου αι. Μεταγενέστερες μελέτες δέχονται την άποψη του Κυριακίδη και κατατάσσουν το μνημείο ανάμεσα στα παλαιοχριστιανικά οχυρωματικά έργα.[6]

Ο οχυρωματικός περίβολος είναι χτισμένος σε επίπεδο έδαφος δίπλα στον χείμαρρο Μπουκλουτζά, ο οποίος έρεε έξω από τη νότια πλευρά του περιβόλου πριν την εκτροπή της κοίτης του (εικ. 2). Ο Bertradon de la Broquiere τον 15ο αι. κάνει σαφή αναφορά στο ποτάμι που έρρεε δίπλα στα τείχη.[7] Παρόλ' αυτά το κάστρο δεν έφερε τάφρο, όπως σωστά αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα μέσα του 17ου αι.[8]

Ο περίβολος είναι σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη με τη νότια πλευρά του να εμφανίζει σαφή κάμψη στο ανατολικό τμήμα της. Οι πλευρές του, μήκους 120 μ., περικλείουν χώρο 14.5 στρεμμάτων[9] (εικ. 3).

Πέραν της αποτύπωσης των σωζόμενων τμημάτων η πορεία του τείχους διαπιστώνεται με τη βοήθεια αεροφωτογραφίας του 1938, στην οποία διακρίνονται υπολείμματα της βόρειας και ανατολικής πλευράς

4. Μπακιρτζής 1994: 183.
5. Κυριακίδης 1960: 49. Ανώνυμος 1923: χ. σ.
6. Τρεμόπουλος 1966: 46. Μουτσόπουλος 1987-90: 178. Τσουρής 1991: 348. Ευγενίδου 1997: 164.
7. Μουτσόπουλος 1987-90: 170-71, όπου το χωρίο του Bertradon.
8. Μουτσόπουλος 1987-90: 173, όπου το χωρίο του Εβλιγιά.
9. Συγκεκριμένα τα μήκη των πλευρών του κάστρου σε πλήρη ανάπτυξη ήταν: δυτική 125 μ., βόρεια 118 μ., ανατολική 114 μ., νότια 115 μ. Το 2001 διενεργήθηκε πλήρης τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του κάστρου και της ευρύτερης περιοχής από τον γράφοντα και την Ευθυμία Παπασωτηρίου, βλ. Βασιλειάδης και Παπασωτηρίου 2005.

σε χαμηλό ύψος (εικ. 4). Επίσης, οι ανασκαφικές έρευνες του Δ. Τριαντάφυλλου το 1971 έδωσαν τη δυνατότητα να διαπιστωθεί η θέση και το σχήμα των περισσότερων κατεδαφισμένων πύργων.[10]

Ο περίβολος έφερε κυλινδρικούς προεξέχοντες πύργους στις τέσσερις γωνίες του, διαμέτρου 6,5 μ., καθώς επίσης και δεκατρείς προεξέχοντες τετράπλευρους ενδιάμεσους πύργους. Οι πύργοι προβάλλουν του τείχους 4,5 μ. με 5,5 μ. και το πλάτος τους κυμαίνεται από 6,5 μ. έως 8,5 μ. Τέσσερις πύργοι βρίσκονταν στην ανατολική του πλευρά και από τρεις στις υπόλοιπες[11] (εικ. 5).

Η δομή του τείχους ακολουθεί το μεικτό σύστημα: λίθινη τοιχοποιία στην οποία παρεμβάλλονται οριζόντιες ζώνες πλίνθων. Οι παρειές του είναι κατασκευασμένες από λειασμένες ποταμίσιες κροκάλες και έχουν χαρακτηριστικά κανονικού χτισίματος στο πλέξιμο των λίθων, ενώ το εσωτερικό πληρώνεται με λιθόδεμα, στο οποίο χρησιμοποιείται το ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό (εικ. 6). Το αρμολόγημα κάλυπτε μεγάλο μέρος της επιφάνειας των λίθων, ώστε αυτοί να μην είναι σε μεγάλο ποσοστό ορατοί. Όσον αφορά στη θεμελίωση, παρουσιάζει μεγαλύτερο πλάτος από την ανωδομή με μικρές διευρύνσεις της τάξης των 30εκ. και από τις δυο πλευρές του τείχους[12] (εικ. 7).

Οι οριζόντιες ζώνες πλίνθων αποτελούνται από τέσσερις επάλληλες σειρές. Εκτείνονται σε όλο το πάχος του τείχους και ενισχύουν τη συνοχή του με την εφελκυστική τους λειτουργία. Το ύψος των ζωνών

10. Τριαντάφυλλος 1971: 422-26.
11. Ο ανώνυμος συγγραφέας του εγχειριδίου Συμβολή (Ανώνυμος 1923: χ. σ.) αναφέρεται ρητά σε 13 ενδιάμεσους τετράπλευρους πύργους. Από τα σωζόμενα τμήματα του περιβόλου και τα ανασκαφικά ευρήματα είναι γνωστό ότι η νότια, δυτική και βόρεια πλευρά φέρουν από τρεις ενδιάμεσους πύργους. Στην ανατολική πλευρά τα μεταπύργια διαστήματα των σωζόμενων τμημάτων και το συνολικό μήκος της πλευράς, όπως προκύπτει από τη σχεδιαστική τεκμηρίωση, δικαιολογούν την ύπαρξη τεσσάρων ενδιάμεσων πύργων. Έτσι επαληθεύεται ο αριθμός των 13 πύργων, που αναφέρει ο Ανώνυμος.
12. Τριαντάφυλλος 1971: 422-26. Τσουρής 1991: 348.

αυτών είναι 30 εκ. και οι διαστάσεις της κάθε πλίνθου είναι 30×30×4 εκ. Η πρώτη ζώνη βρίσκεται 1,5 μ. περίπου πάνω από την θεμελίωση και 80 εκ. πάνω από το αρχικό δάπεδο,[13] η επόμενη επαναλαμβάνεται 1,8 μ. πιο πάνω, και αντίστοιχα η τελευταία 3 μ. ψηλότερα. Οι πύργοι εμφανίζουν μία επιπλέον ζώνη πλίνθων στο ύψος του περιδρόμου για μεγαλύτερη ενίσχυση της κατασκευής.

Τα σωζόμενα τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου δεν διατηρούν στοιχεία για τις πύλες. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην αναφορά του για το κάστρο αναφέρει: *πύλας ἔχει ἐν ὅλῳ δύο· ἡ μία τούτων βλέπει πρὸς νότον εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς ἀγορᾶς, ἡ δὲ ἄλλη πρὸς ἀνατολάς.*[14] Η νότια πύλη απέναντι από την αγορά, που αναφέρει ο περιηγητής, είναι στην πραγματικότητα η ανατολική, γιατί νοτίως δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί η ανθηρή αγορά των 17 εμπορικών στοών και των 400 καταστημάτων που περιγράφει, λόγω της ύπαρξης της κοίτης του χειμάρρου. Εξάλλου, χαρακτηριστικά κεντρικότητας αποκτά ο οικισμός έξω από την ανατολική πλευρά ήδη από τον 14ο αιώνα, όταν ο γαζής Εβρενός οικοδομεί κοινωφελή κτίρια, όπως το Ιμαρέτ, το Εσκί τζαμί, και το λουτρό, λίγο πιο βόρεια, στη θέση του σημερινού Κέντρου Ανοιχτής Περίθαλψης Ηλικιωμένων (Κ.Α.Π.Η.) (εικ. 4).[15] Ίχνη αυτής της κεντρικότητας διατηρήθηκαν σε όλα τα νεότερα χρόνια μέχρι και σήμερα με τη δια-

13. Στις φωτογραφίες τεκμηρίωσης των ανασκαφών που διενήργησε ο Δ. Τριαντάφυλλος (1971: πιν. 419-21) διακρίνεται καθαρά ότι οι παρειές του τείχους στις δυο - τρεις πρώτες σειρές λίθων πάνω από τη διεύρυνση της θεμελίωσης (70 εκ.) δεν είναι αρμολογημένες και επομένως υποθέτω ότι βρίσκονταν κάτω το αρχικό δάπεδο.
14. Μουτσόπουλος 1987-90: 173.
15. Το λουτρό διακρίνεται καθαρά στην αεροφωτογραφία του 1938 και είναι γνωστή η ύπαρξή του στους παλιούς Κομοτηναίους στη θέση που ανεγέρθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 το κτίριο του Κ.Α.Π.Η. Λόγω της θέσης του πιθανολογώ ότι πρόκειται για το λουτρό που οικοδόμησε ο γαζής Εβρενός στα τέλη του 14ου αι. μαζί με άλλα κοινωφελή κτίρια σύμφωνα με τα λεγόμενα του Εβλιγιά. Βλ. Μουτσόπουλος 1987-90: 191.

μόρφωση πλατειάς στο σημείο αυτό. Επομένως η πύλη της ανατολικής πλευράς, που περιγράφει ο περιηγητής μεταφέρεται στη βόρεια πλευρά του περιβόλου. Υποθέτω ότι αιτία του αποπροσανατολισμού του Εβλιγιά ήταν ο μη απόλυτος προσανατολισμός του κάστρου προς βορρά.

Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την ανατολική κεντρική πύλη αντλούμε από φωτογραφία του 1923, η οποία αποθανατίζει την κατεδάφιση του βόρειου τμήματος της ανατολικής πλευράς (εικ. 8α). Διακρίνεται το άνοιγμα της ανατολικής πύλης εμφανώς μεγαλύτερο (υπολογίζω γύρω στα 2,5 μ.) από αυτό των τοξοειδών ανοιγμάτων των πύργων, που αποτυπώνονται στην ίδια φωτογραφία. Εκτός αυτού η αριστερή κατακόρυφη παρειά της πύλης προχωρά κάτω από τη δεύτερη ζώνη πλίνθων, ύψος στο οποίο διαμορφώνεται η βάση των τοξοειδών ανοιγμάτων των πύργων, στοιχείο που συνηγορεί ότι πρόκειται για την είσοδο του κάστρου.

Όσον αφορά στην τυπολογία της εισόδου τα ίχνη του εγκάρσιου πλευρικού τοίχου, που διακρίνονται στο όριο του ανοίγματος, μαρτυρούν αμυντική προεξέχουσα κατασκευή, η οποία προφανώς είχε τη μορφή τετράπλευρου πύργου.[16] Μάλιστα, η τοξωτή απόληξη του ανοίγματος συνεχίζεται στον εγκάρσιο τοίχο και άρα έχουμε να κάνουμε με ένα θολοσκεπές διαβατικό στη βάση ενός προεξέχοντος τετράγωνου πύργου. Πιθανόν αυτή η είσοδος να είχε δυο πόρτες, μια στην εσωτερική και μια στην εξωτερική πλευρά του ανοίγματος.

Η θέση της πύλης είναι διαπιστωμένη με σχετική ακρίβεια από την απλή αντιπαραβολή της φωτογραφίας του 1923 με τη σημερινή κατάσταση διατήρησης της ανατολικής πλευράς, από όπου προκύπτει ότι η καταστροφή των τειχών σταμάτησε με την κατεδάφιση της πύλης (εικ. 8β).

Η δεύτερη πύλη βρισκόταν στη βόρεια πλευρά. Με αυτήν την

16. Η τυπολογία αυτή στην οποία διαμορφώνεται πύλη στη βάση τετράπλευρου προεξέχοντος πύργου απαντάται και σε αλλά οχυρωματικά έργα της ευρύτερης περιοχής, όπως στο φρούριο του Ποταμού και στο κάστρο της Ζίχνας, βλ. Τσουρής και Μπρίκας 2006: 167. Μουτσόπουλος 1986: 194.

άποψη συμφωνεί και ο ανώνυμος συγγραφέας του εγχειριδίου με τίτλο *Συμβολή εις την ιστορίαν των αρχαιοτήτων της πόλεως Κομοτινής* (1923). Αναφέρει ότι στη βόρεια πλευρά του κάστρου υπήρχε κεντρική πύλη, δεξιά της οποίας διέκρινε ο ίδιος την κεραμοπλαστική επιγραφή, την οποία ανέγνωσε ο Κυριακίδης ως *Θεοδοσίου κτίσμα.*[17]

Ο χαρακτηρισμός από τον ανώνυμο συγγραφέα της πύλης ως "κεντρικής" σε συνδυασμό με την τυπολογία της πύλης της ανατολικής πλευράς, η οποία διανοίγεται στη βάση τετράπλευρου αμυντικού πύργου, μας κάνει να πιστεύουμε ότι βρισκόταν στη βάση του μεσαίου εκ των τριών πύργων της βόρειας πλευράς. Ωστόσο, από τα ανασκαφικά δεδομένα του πύργου δεν διαπιστώνονται ίχνη θυρώματος μέχρι το ύψος της πρώτης ζώνης πλίνθων στο οποίο διασώζονταν κατά την ανασκαφή του 1971.[18] Βέβαια, είναι πολύ πιθανόν το άνοιγμα να διαμορφωνόταν πάνω από την πρώτη ζώνη πλίνθων, δηλαδή 80 εκ. από το έδαφος, για την προστασία του εσωτερικού από υπερχειλίσεις του παρακείμενου ρέματος, όπως συνέβαινε τακτικά στα νεότερα χρόνια και αποτέλεσε βασική αιτία για την εκτροπή της κοίτης του.

Επίσης, ο ανώνυμος συγγραφέας εκτός από τις δυο κεντρικές πύλες αναφέρει και την ύπαρξη δυο μικρότερων που τις χαρακτηρίζει παραπυλίδες.[19] Η μία από αυτές βρισκόταν στη νότια πλευρά του περιβόλου. Η ακριβής θέση της είναι γνωστή από φωτογραφίες αρχείου[20]

17. Ανώνυμος 1923: χ. σ.
18. Τριαντάφυλλος 1971: 422-26.
19. Ανώνυμος 1923: χ. σ.
20. Στα νεώτερα χρόνια η πυλίδα αυτή αποτελούσε την μοναδική δίοδο πρόσβασης για τον ναό της Παναγίας εντός του κάστρου. Μάλιστα επειδή κατά μήκος της νότιας πλευράς του περιβόλου αναπτυσσόταν συνεχές οικοδομικό μέτωπο δεν ήταν άμεσα ορατή. Στενό πέρασμα οδηγούσε από την οδό Βενιζέλου στην πυλίδα και από κει στον αύλειο χώρο του ναού. Στα τέλη του 19ου αι. οικοδομήθηκε στην αρχή του περάσματος επί της οδού Βενιζέλου τετραώροφο κωδωνοστάσιο για να σηματοδοτήσει την είσοδο του ναού, από τη βάση του οποίου εξυπηρετούνταν η πρόσβαση σε αυτόν.

(εικ. 9 α, β). Βρισκόταν αριστερά του ανατολικότερου ενδιάμεσου πύργου της νότιας πλευράς σε απόσταση τεσσάρων περίπου μέτρων από αυτόν. Η δεξιά ευάλωτη πλευρά των επιτιθέμενων ήταν εκτεθειμένη στα χτυπήματα των υπερασπιστών του εγγύς πύργου.[21] Η θέση της, σε συνδυασμό με το μικρό μεταπύργιο διάστημα, στο οποίο διανοίγεται, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι είναι στοιχείο της αμυντικής λειτουργίας του περιβόλου και, επομένως, ότι ανήκει στην αρχική κατασκευή του. Για τη δεύτερη πυλίδα δεν υπάρχουν στοιχεία ώστε να προσδιοριστεί η θέση της. Προφανώς βρισκόταν στη βόρεια ή την ανατολική πλευρά, στα τμήματα που σήμερα είναι κατεδαφισμένα.

Η λεπτομερής αποτύπωση του οχυρωματικού περιβόλου σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των πηγών, τα φωτογραφικά ντοκουμέντα και τα ανασκαφικά δεδομένα, επέτρεψαν τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για την αρχική του μορφή και τις οικοδομικές του φάσεις (εικ. 10). Ο περίδρομος ορθωνόταν γύρω στα 8,5 μ. - 9 μ. πάνω από το έδαφος, ενώ στις θέσεις των πύργων υπερυψωνόταν κατά 1,3 μ. περίπου με την παρεμβολή 4 ή 5 αναβαθμών.[22] Οι προεξέχοντες πύργοι ήταν ακόμη περισσότερο υπερυψωμένοι, ώστε τελικά η υψομετρική διαφορά μεταξύ περιδρόμου και βατής απόληξης του πύργου να προσεγγίζει τα 2,5 μ.[23] Το κτίσμα κατέληγε σε οδοντωτές επάλξεις,[24] πάχους 60 εκ., χωρίς

21. Πρόκειται για τυπική αμυντική διάταξη πυλίδας τοποθετημένης πλησίον προεξέχοντος αμυντικού πύργου. Αντίστοιχη σώζεται στο ενδιάμεσο τείχος της ακρόπολης στη Θεσσαλονίκη, βλ. Φουντούκου 1985: 128-29.
22. Οι κλίμακες διαμορφώνονταν με λίθους και στη βάση κάθε αναβαθμού υπήρχε μονή σειρά πλίνθων, όπως διαπιστώνεται από τα κατάλοιπα της κλίμακας στο δεύτερο από τον νότο πύργο της ανατολικής πλευράς.
23. Ο μόνος ενδιάμεσος πύργος που διατηρεί στοιχεία για τη μορφή της απόληξής του είναι ο πρώτος από την ανατολή πύργος της νότιας πλευράς. Οι προεξέχουσες πλευρές του διατηρούνται σε ύψος μεγαλύτερο της στάθμης του περιδρόμου και των σημειακών του υπερυψώσεων του στις θέσεις των πύργων.
24. Ο Ανώνυμος 1923: χ. σ. κάνει σαφή αναφορά στις οδοντωτές επάλξεις των πύργων του οχυρωματικού περιβόλου, γεγονός που πιστοποιείται και από τη φω-

ωστόσο να σώζονται στοιχεία της μορφής τους. Το καθαρό πλάτος του περιδρόμου είναι 2 μ. και το συνολικό του τείχους 2,60 μ. Οι προεξέχοντες αμυντικοί πύργοι έφεραν τοξωτά ανοίγματα πλάτους 1 μ. προς την εσωτερική πλευρά του περιβόλου. Η βάση τους βρισκόταν στο ύψος της δεύτερης ζώνης πλίνθων, δηλαδή 2,5 μ. πάνω από το αρχικό έδαφος, και επικοινωνούσαν με το εσωτερικό με κάποια μη μόνιμη κατασκευή, πιθανότατα ξύλινη σκάλα.

Εξαίρεση αποτελεί η τοξωτό άνοιγμα του κυλινδρικού πύργου της νοτιοανατολικής γωνίας. Η άνω απόληξή του απέχει από το αρχικό έδαφος περίπου 2,5 μ., επομένως υπήρχε άμεση πρόσβαση στον πύργο αυτόν από το εσωτερικό του κάστρου (εικ. 11). Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν να δηλώνει κάποια ιδιαίτερη χρήση. Η εγγύτητά του με τη κοίτη του παρακείμενου χειμάρρου, σε συνδυασμό με την πρακτική της εποχής να χρησιμοποιούνται γωνιακοί πύργοι ως συλλέκτες νερού,[25] επιτρέπει να εικάσουμε ότι αποσκοπούσε σε μια τέτοια χρήση, χωρίς ωστόσο να βεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα.

Στους πύργους δεν βρέθηκαν ίχνη θολοδομίας, ούτε οπές στήριξης ξύλινων πατωμάτων και γι' αυτό πιθανολογώ ότι δεν υπήρχε ενδιάμεσο πάτωμα μεταξύ της βάσης και της απόληξής τους. Το πρώτο λειτουργικό επίπεδο βρισκόταν στο ύψος της βάσης των τοξωτών ανοιγμάτων και είχε δευτερεύουσας σημασίας χρήση. Στην απόληξη των πύργων μάλλον διαμορφωνόταν ξύλινο δάπεδο από όπου αμύνονταν οι υπερασπιστές του κάστρου.[26] Οι πύργοι δεν είχαν φωτιστικές θυρίδες και ο μόνος τρόπος φωτισμού του εσωτερικού ήταν από τη θύρα εισόδου και πιθανότατα από το κενό μεταξύ περιδρόμου και

τογραφία του κάστρου της Κομοτηνής που δημοσιεύει ο Κυριακίδης 1939: 27-232 [φωτογραφία στη σελίδα 39]. Η βάση του αμυντικού προκαλύμματος που σώζεται κατά μήκος του περίδρομου σε αρκετά σημεία επιτρέπει να εικάσουμε ότι κατέληγε επίσης σε οδοντωτές επάλξεις.

25. Ευγενίδου 1997: 166.

26. Αντίστοιχη διαμόρφωση αναφέρει η Φουντούκου 1985: 135-42, για τα τείχη της Θεσσαλονίκης.

ξύλινου δαπέδου στην απόληξη τους (εικ. 10). Κατ' εξαίρεση ο μόνος σωζόμενος σε ύψος τετράπλευρος πύργος της νότιας πλευράς φέρει στις πλαϊνές πλευρές του τοξωτά ανοίγματα πλάτους 1 μ. Η κακή και πρόχειρη κατασκευή των τόξων δηλώνει μάλλον μεταγενέστερη επέμβαση (εικ. 12).

Στην ανατολική πλευρά του κάστρου δίπλα στην κεντρική πύλη σώζονται τα υπολείμματα λίθινης σκάλας ανόδου προς τον περίδρομο[27] (εικ. 13). Πρόκειται για διπλή κλίμακα πλάτους 2,4 μ. που κατέληγε σε πλάτωμα υποβαθμισμένο κατά 1,5 μ. σε σχέση με τον περίδρομο. Το πλάτωμα στηρίζεται στις συμπαγείς βάσεις των δύο κλιμάκων και σε ένα κεντρικό πεσσό. Τα μεταξύ τους διαστήματα γεφυρώνονται με τόξα. Για τη μετάβαση από το πλάτωμα του κλιμακοστάσιου στον περίδρομο υπήρχε μικρή διπλή σκάλα πλάτους 90 εκ. ενσωματωμένη στο πλάτος του τείχους (εικ. 14, 15).

Η ύπαρξη αρμού μεταξύ πεσσού και τείχους μέχρι το ύψος της γένεσης των τόξων και η ενοποίηση της κατασκευής πιο πάνω δηλώνει προφανώς μεταγενέστερη επέμβαση. Μάλιστα το νότιο σκέλος της διπλής κλίμακας φράσσει το εσωτερικό άνοιγμα του παρακείμενου πύργου.[28]

Θεωρώ ότι δεν πρόκειται για ολική ανάκτηση του τείχους πάνω από την τρίτη ζώνη πλίνθων αλλά για μια τοπική επισκευή προσεκτικά

27. Το 1991 διενεργήθηκε από την 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, στην περιοχή του σωζόμενου πεσσού της διπλής κλίμακας, οπότε και αποκαλύφθηκαν τα πρώτα σκαλοπάτια του βόρειου σκέλους της κλίμακας, βλ. Τσουρής 1991: 348.

28. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν είναι επαρκή για την τεκμηρίωση του νότιου σκέλους της διπλής κλίμακας. Βρέθηκε η υποδομή κατασκευής που ορθωνόταν προς τα πάνω και αν δεν ήταν σκάλα θα ήταν πεσσός. Ωστόσο, με βάση την τοποθέτηση του πλατώματος σε σχέση με τη μικρή σκάλα ανόδου προς τον περίδρομο, δεν δικαιολογείται ύπαρξη αδιεξόδου πλατώματος 10 μ. και επομένως η εκδοχή της διπλής σκάλας φαίνεται πιο πιθανή, άποψη με την οποία φαίνεται να συμφωνεί και ο Κ. Τσουρής 1998: 435-36.

υλοποιημένη. Έγινε κατεδάφιση της έσω παρειάς του τείχους και έπειτα τα τόξα και το πλάτωμα του κυρίως κλιμακοστασίου στερεώθηκαν στην υπάρχουσα κατασκευή, ενώ παράλληλα κατασκευάστηκε η μικρή διπλή σκάλα προς τον περίδρομο. Έτσι εξηγείται η διακοπή της τρίτης ζώνης πλίνθων από την εσωτερική πλευρά του τείχους σε αντίθεση με την εξωτερική που παρέμεινε ακέραιη και συνεχής. Εξάλλου, είναι πολύ χαρακτηριστικό το γέμισμα της περιοχής κάτω από τα τόξα με μικρούς λίθους για την ανάκτηση της παρειάς, στην οποία διακρίνεται το ίχνος της οριζόντιας συνέχειας της ζώνης πλίνθων που προϋπήρχε (εικ. 13).

Τα μορφολογικά στοιχεία που φέρει η προσθήκη του κλιμακοστασίου, η οδοντωτή ταινία του πεσσού στο ύψος της γένεσης των τόξων και η οριοθέτησή τους με περιβάλλουσα πλίνθο, οι υπερκείμενες της ταινίας επάλληλες οριζόντιες στρώσεις μιας σειράς λίθων και πλίνθων, που ως μοτίβο επαναλαμβάνεται στη διαμόρφωση του μετώπου της μικρής σκάλας ανόδου προς τον περίδρομο, είναι στοιχεία που εμφανίζονται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και έπειτα[29] (εικ. 16).

Αυτή η επέμβαση μπορεί να συνδυάζεται και με άλλες τοπικού χαρακτήρα επισκευές, όπως αυτή που αναγνωρίζεται στην περιοχή της νοτιοανατολικής γωνίας του περιβόλου. Ο κυλινδρικός πύργος και τα μεταπύργια διαστήματα, που ξεκινούν από αυτόν, φέρουν πάνω από την τρίτη ζώνη πλίνθων συστηματική χρήση πλινθίων κατά κανόνα μεμονωμένων ή σε οριζόντιες μικρού μήκους στρώσεις. Αυτή η παρατήρηση σε συνδυασμό με τις δύο επιπλέον ενισχυτικές ζώνες πλίνθων του κυλινδρικού πύργου, που παρουσιάζονται ασυνεχείς ως προς την υπόλοιπη δομή του περιβόλου, είναι τα τεκμήρια για τον ισχυρισμό ανάκτησης της περιοχής αυτής πάνω από την τρίτη ζώνη πλίνθων (εικ. 17).

Η χρονολόγηση της ίδρυσης του οχυρωματικού περιβόλου είναι ένα ζήτημα το οποίο παραμένει ανοιχτό. Τα κατασκευαστικά και μορ-

29. Ο Κ. Τσουρής 1998: 435, αναφέρει ότι τα μορφολογικά αυτά χαρακτηριστικά δεν μπορεί να είναι παλαιότερα του 10ου αι.

φολογικά χαρακτηριστικά του περιβόλου ίσως να δίνουν κάποιες απαντήσεις στο θέμα αυτό.

Όσον αφορά την τειχοδομία, το μεικτό σύστημα δόμησης του περιβόλου ήταν διαδεδομένο στην πρωτεύουσα και στις περιοχές υπό την άμεση επιρροή της από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ωστόσο χρησιμοποιείται και στους βυζαντινούς χρόνους. Επομένως, δεν μπορεί από μόνο του να είναι τεκμήριο χρονολόγησης. Η παρεμβολή πλινθίων στη διαμόρφωση των παρειών της τειχοποιίας μπορεί επίσης να βοηθήσει τον προσδιορισμό της περιόδου κατασκευής με τον τρόπο τοποθέτησης τους μεταξύ των λίθων και την πυκνότητά τους.

Στην περίπτωσή μας, αν εξαιρέσουμε τις περιοχές όπου αναγνωρίζονται μεταγενέστερες επεμβάσεις, η χρήση πλινθίων στις παρειές της τειχοποιίας είναι περιορισμένη. Συνήθως τα πλινθία είναι πολύ μικρών διαστάσεων και χρησιμοποιούνται ως σφήνες για την κάλυψη των αρμών που δημιουργούνται μεταξύ των στρογγυλεμένων παρειών των λίθων και δεν εισχωρούν σε βάθος. Για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούνται τακτικά και μικροί λίθοι των ίδιων διαστάσεων. Πιο σπάνια εμφανίζονται σε οριζόντιες μικρού μήκους στρώσεις υποβοηθώντας το χτίσιμο της παρειάς ή με τη μορφή επάλληλων πλινθίων στους κατακόρυφους αρμούς (εικ. 18).

Η σημερινή εικόνα, κατά την οποία η πυκνότητα των πλινθίων αυξάνεται με την καθ΄ ύψος ανάπτυξη του περιβόλου, δεν είναι κατά τη γνώμη μου ενδεικτική. Η κατανομή τους υπήρξε πιο ομοιόμορφη και συστηματική, όμως η ενσωμάτωση του περιβόλου στην οικιστική δραστηριότητα και η χρήση του σε ρόλο ερείσματος για την οικοδόμηση κτηρίων επί πέντε ολόκληρους αιώνες αλλοίωσαν τη μορφή του.

Αυτή η συνεχής και εντατική χρήση του τείχους είχε ως αποτέλεσμα να δεχτεί επάλληλες επεμβάσεις στις εξωτερικές του επιφάνειες και ανανέωση των αρμολογημάτων του. Τα πλινθία τα οποία χρησιμοποιούνται κατά κανόνα επιφανειακά για την πλήρωση των αρμών χάνονται μαζί με το αρχικό αρμολόγημα. Εκτός αυτού η λιθολόγηση του μνημείου κατά τα νεότερα χρόνια στα χαμηλά προσβάσιμα σημεία του περιβόλου είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια των παρειών της τει-

χοποιίας. Άλλωστε στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς, πίσω από τον ναό της Παναγίας, σε σημείο που θεωρήθηκε σχετικά αδιατάρακτο, εμφανίζονται στο ύψος της δεύτερης ζώνης πλίνθων επάλληλα πλινθία στους κατακόρυφους αρμούς μεταξύ των λίθων πιστοποιώντας την χρήση τους και στα χαμηλά επίπεδα της τοιχοποιίας (εικ. 19). Αυτή η μορφή διάταξης των πλινθίων χρησιμοποιείται κατά κανόνα στους βυζαντινούς χρόνους.[30]

Ένα μορφολογικό στοιχείο, το οποίο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση του μνημείου, είναι η οριοθέτηση των τόξων με πλίθους. Έξι από τα ένδεκα σωζόμενα τοξωτά ανοίγματα των πύργων περιβάλλονται με πλίνθους, τέσσερα από αυτά βρίσκονται εν σειρά στη βορειοδυτική γωνία του κάστρου και τα άλλα δύο στην ανατολική πλευρά (εικ. 20). Η χρήση του στοιχείου αυτού δεν είναι συστηματική και ίσως τούτο να δηλώνει πρώιμη εφαρμογή. Το γεγονός πάντως ότι εμφανίζονται μόνο από την εσωτερική ορατή πλευρά των ανοιγμάτων προς τον περίβολο φανερώνει καθαρά διακοσμητική διάθεση (εικ. 21, 22).

Το μορφολογικό αυτό στοιχείο ανήκει στην αρχική κατασκευή και δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας επισκευής για τους εξής λόγους: Κατ' αρχάς εμφανίζεται στο άνοιγμα που φράχτηκε από την προσθήκη του κλιμακοστάσιου στην ανατολική πλευρά, άρα προηγείται της επέμβασης αυτής (εικ. 14). Επίσης, οι περιοχές της τοιχοποιίας γύρω από τα τόξα που περιγράφονται με πλίνθο δεν εμφανίζουν εντατικότερη χρήση πλινθίων, ώστε να ισχυριστούμε ότι το στοιχείο αυτό ανήκει σε μια ευρύτερη επέμβαση. Μάλιστα περιμετρική πλίνθο φέρει και το τοξοειδές άνοιγμα του πύργου της νοτιοανατολικής γωνίας, της οποίας η απόληξη βρίσκεται στα χαμηλά επίπεδα της τοιχοποιίας μόλις 2,5 μέτρα πάνω από το αρχικό δάπεδο[31] (εικ. 11). Τέλος, πρέπει να αποκλειστούν

30. Ο Ν. Νικονάνος 1997:155, αναφέρει ότι τα οριζόντια κομμάτια πλίνθων στους κατακόρυφους αρμούς συναντώνται σποραδικά σε μνημεία της Μακεδονίας πριν από τον 11ο αι.
31. Ό.π.

οι τοπικές επεμβάσεις στα τόξα που περιβάλλονται με πλίνθους λόγω της αρτιότητας της κατασκευής τους.

Η περιμετρική πλίνθος αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης. Απουσιάζει από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων και η χρήση της παρατηρείται σε μνημεία της Μακεδονίας από τον 12ο αι. ενώ στην περιοχή της πρωτεύουσας υστερότερα.[32] Σε οχυρώσεις το στοιχείο αυτό εμφανίζεται στην Αναστασιούπολη, τον Άβαντα, τους Ποταμούς, τη Ζίχνα και το Σιδηρόκαστρο, όλα μνημεία που χρονολογούνται στην υστεροβυζαντινή περίοδο.[33]

Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η χρονολόγηση του περιβόλου της Κομοτηνής στα όψιμα μεσοβυζαντινά χρόνια (12ος αι.) είναι περισσότερο πιθανή από μια πρωιμότερη χρονολόγηση.[34] Οι επεμβάσεις που αναγνωρίζονται στο κλιμακοστάσιο και την νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου θα μπορούσαν με επιφύλαξη να χρονολογηθούν στον 13ο αιώνα,[35] όταν μετά την καταστροφή της γειτονικής Μοσυνούπολης τμήμα του πληθυσμού εγκαταστάθηκε μέσα στον οχυρωματικό περίβολο της Κομοτηνής.[36]

32. Βελένης 1984: 85, 105-06.
33. Τσουρής 1998: 419-53.
34. Ο Μουτσόπουλος 1987-90: 178, σημ. 5, θεωρεί τη διάταξη του κάστρου της Κομοτηνής (τετράπλευρος περίβολος με γωνιακούς κυλινδρικούς πύργους) τυπική των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών κάστρων και συμφωνεί με τη χρονολόγηση που προτείνει ο Στίλπων Κυριακίδης. Ωστόσο στην περιοχή σώζονται δύο τουλάχιστον κάστρα ίδιας τυπολογίας και ίδιου μεγέθους, τα οποία θεωρούνται βυζαντινά: τα κάστρα της Γλαύκης και της Μάκρης. Βλ. Ζήκος 1982: 342-43. Ζήκος 1983: 337-38. Τσουρής 1998: 443.
35. Ο Τσουρής 1998: 435-36, σημ. 27, τοποθετεί την κατασκευή του κλιμακοστασίου στον 12ο αι..
36. Κυριακίδης 1960: 51. Η Μοσυνούπολη καταστράφηκε από τον Ιωαννίτζη το 1206. Ο Καντακουζηνός στις αρχές του 14ου αιώνα τη βρήκε ακατοίκητη, βλ. Asdracha 1976: 105-06.

Έτσι, ίσως να επιβεβαιώνεται ο ανώνυμος συγγραφέας,[37] όταν το 1923, σχολιάζοντας την ανάγνωση της επιγραφής από τον Κυριακίδη και τη χρονολόγηση που προτείνει, λέει: *Ἀλλὰ τίς ἦτο ὁ κτίσας τὸ ἐν λόγῳ φρούριον Θεοδόσιος; Πάντως οὐδέτερος τῶν κατὰ τὰ τέλη του δ΄. εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ε΄. μ.Χ. αἰῶνος γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' ἄρχων τις ἀναμφιβόλως συνώνυμος τούτοις. Διότι ἡ τειχοδομία αὐτοῦ δὲν φαίνεται τόσον ἀρχαία. Ἀλλ΄ οὐδὲ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ παραδέχομαι τὴν κτίσιν τῶν Κουμουτζινῶν˙ διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Προκόπιος, ὅστις διέσωσεν ἡμῖν τὰ ὀνόματα ὑπερεκατὸν φρουρίων ἐν Θράκῃ, οὐδαμῶς τοῦ προκείμενου εὐφωνοτέρων, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ συμπεριλάβῃ καὶ τοῦτο ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνιδρυθέντων κτισμάτων, ὅπερ δὲν συμβαίνει.*

L'ENCEINTE BYZANTINE DE KOMOTINI: ANALYSE ARCHITECTURALE ET DOCUMENTATION

L'enceinte byzantine de Komotini se situe dans la partie ouest du centre commercial et administratif de la ville moderne. Jusqu'au XXe siècle cette fortification restait quasiment intacte. La démolition partielle de l'ouvrage pendant la première moitié du XXe siècle toucha principalement la partie nord, qui fut complètement détruite, ainsi que des parties importantes dans les secteurs sud et est.

Il s'agit d'un fort de forme carrée et de surface totale de 14500 m². La maçonnerie est constituée de gros moellons de provenance fluviale intercalés de zones horizontales constituées de quatre séries de briques. L'ensemble était protégé par quatre tours cylindriques en saillie situées dans les quatre angles et par treize tours intermédiaires saillantes aussi de forme rectangulaire. Les deux accès principaux du fort se situaient

37. Ανώνυμος 1923: χ. σ.

au milieu des secteurs nord et est, entre deux tours rectangulaires en saillie. De plus, deux poternes s'ouvraient directement dans la muraille. Le chemin de ronde se trouvait à une hauteur de 9 m par rapport au sol. A l'emplacement des tours, les courtines s'élevaient d'environ 1.30 m, quatre ou cinq marches y menaient. Le sommet de l'ensemble des murs était crénelé.

Il existe des éléments qui pourraient amener à la reconstitution des phases de réparation des murs. Parmi eux, on notera la construction d'une échelle en pierre à la intérieur de la fortification dans la partie est et la reconstruction de la partie supérieure de la tour cylindrique sud-est.

La question de la date de la construction initiale de l'enceinte reste encore ouverte. Toutefois, deux éléments nous permettrent de dater l'ouvrage pendant la période tardive de l'époque méso-byzantine: quelques vestiges de parement cloisonné aux arcs des entrées des tours, datant de la phase initiale de la fortification, et l'utilisation limitée de briques pour la mise en forme des parois des murs. Par ailleurs, la première source historique citant la citadelle fortifiée sous le nom « Koumoutzenà » appartient à Jean VI Cantacuzène et date de 1331.

ABBREVIATIONS

ΑΔ	Αρχαιολογικὸν Δελτίον
ΕΕΠΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΜΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

BIBLIOGRAPHY

Ανώνυμος (1923) *Συμβολή εις την ιστορίαν της πόλεως Κομοτινής*, Σουφλί, χ. σ.

Asdracha, C. (1976) *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: Etude de géographie historique*, Athens: Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbucher.

Βασιλειάδης, Γ. – Παπασωτηρίου, Ε. (2005) *Το κάστρο της Κομοτηνής*, Κομοτηνή: έκδ. Πολιτιστικού Συλλόγου Περιοχής Βυζαντινού Φρουρίου Κομοτηνής.

Βελένης, Γ. (1984) *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, αδημ. διδ. διατριβή του τμήματος Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Μπακιρτζής, Χ. (1994) "Βυζαντινή Θράκη," in *Θράκη*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας και Θράκης.

Ευγενίδου, Δ. (1997) *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή καστροκτισία*, Αθήνα: εκδ. Αδάμ.

Κυριακίδης, Στ. (1939) *Βυζαντιναί Μελέται II-V*, Θεσσαλονίκη, 27-232.

— (1960) *Περί την ιστορίαν της Θράκης. Ο ελληνισμός των σύγχρονων Θρακών: Αι πόλεις Ξάνθη και Κομοτινή*, Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ.

Μουτσόπουλος, Ν. (1987-90) "Ιστορική σκιαγραφία της Κομοτηνής," *Θρακική Επετηρίδα* 7: 171-99.

— (1986) "Το βυζαντινό κάστρο της Ζίχνας: Συμβολή στη μελέτη ενός βυζαντινού οχυρού οικισμού στην περιοχή του Στρυμώνα," *ΕΕΠΣΠΘ* Ι΄ (1983-85), Θεσσαλονίκη: 161-338.

Νικονάνος, Ν. (1997) *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας: από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους τούρκους: συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 26], β΄ έκδ., Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.

Τρεμόπουλος, Κ. (1966) *Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της*, Θεσσαλονίκη.

Τριαντάφυλλος, Δ. (1971) *ΑΔ* 26, Β΄ 2, Χρονικά, 422-26.

Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π. (2005) *Εγνατία Οδός, Ιστορία και διαδρομή στο χώρο της Θράκης*, *Οδηγός*, Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.

Τσουρής, Κ. (1991) *ΑΔ* 46, Β΄ 2 Χρονικά, 348-49.

— (1998) "Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα, Διορθώσεις – Προσθήκες – Παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση," *ΑΔ* 53, Α΄ Μελέτες: 387-453, κυρίως 419-53.

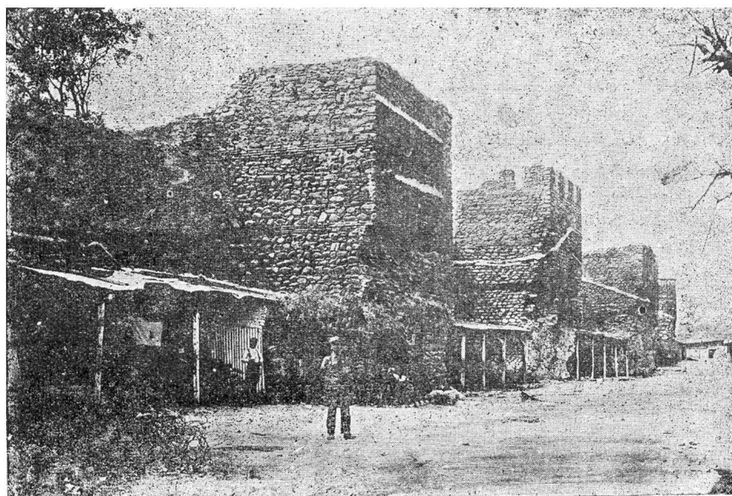
Τσουρής, Κ. – Μπρίκας, Α. (2006) "Βυζαντινές οχυρώσεις στον Έβρο, Ι," *Βυζαντινά* 26: 153-209.

Φουντούκου, Μ. (1985) "Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης," *Η Θεσσαλονίκη* 1: 111-57.

Ζήκος, Ν. (1982) *ΑΔ* 37, Χρονικά, 342-43.

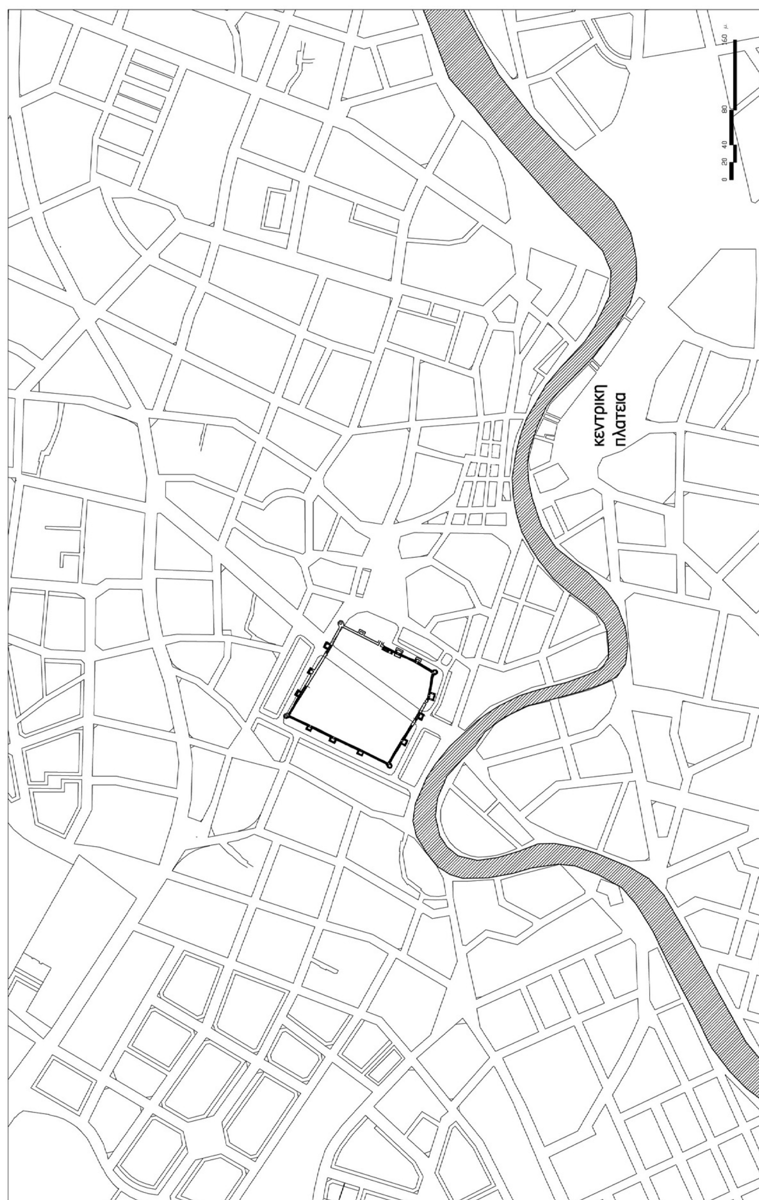
— (1983): *ΑΔ* 38, Χρονικά, 337-38.

FIGURES

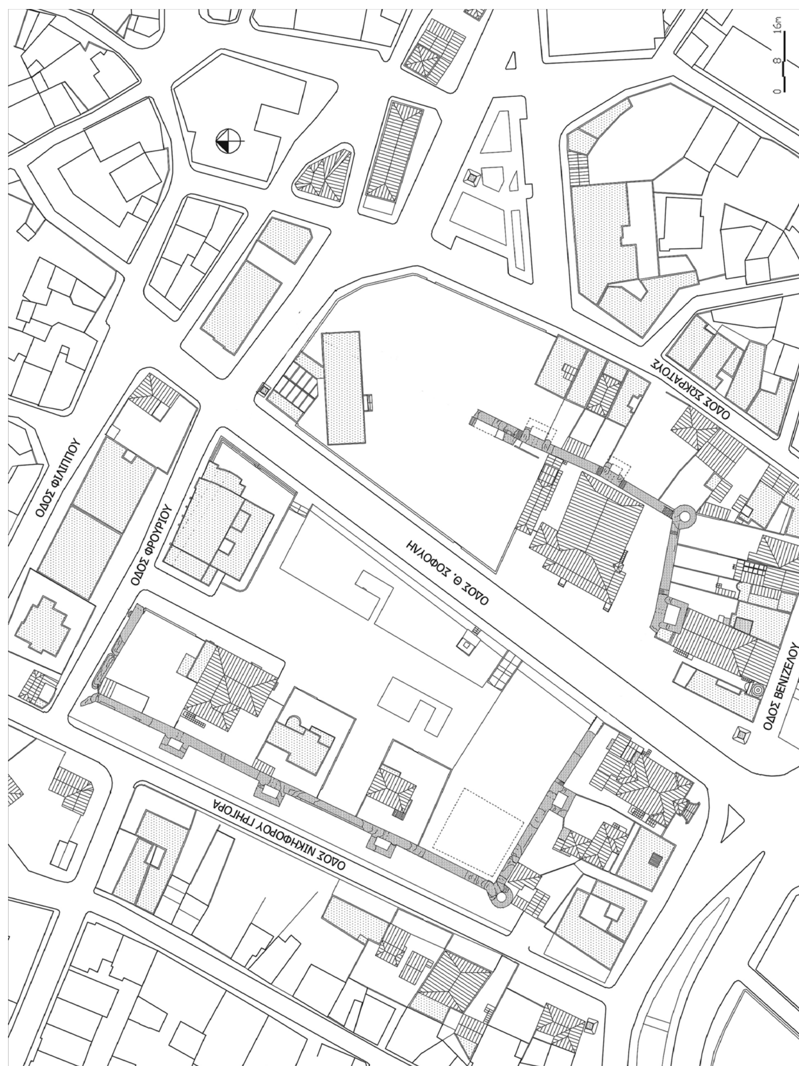

Τὰ τείχη τῆς Κομοτινῆς.

Εικ. 1. Ιστορική φωτογραφία των αρχών του 20ου αι. που απεικονίζει τον οχυρωματικό περίβολο της Κομοτηνής. (Κυριακίδης 1939: 431).

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της ευρύτερης περιοχής του κάστρου και η πορεία της κοίτης του χειμάρρου Μπουκλουτζά (Αρχείο συγγραφέα).

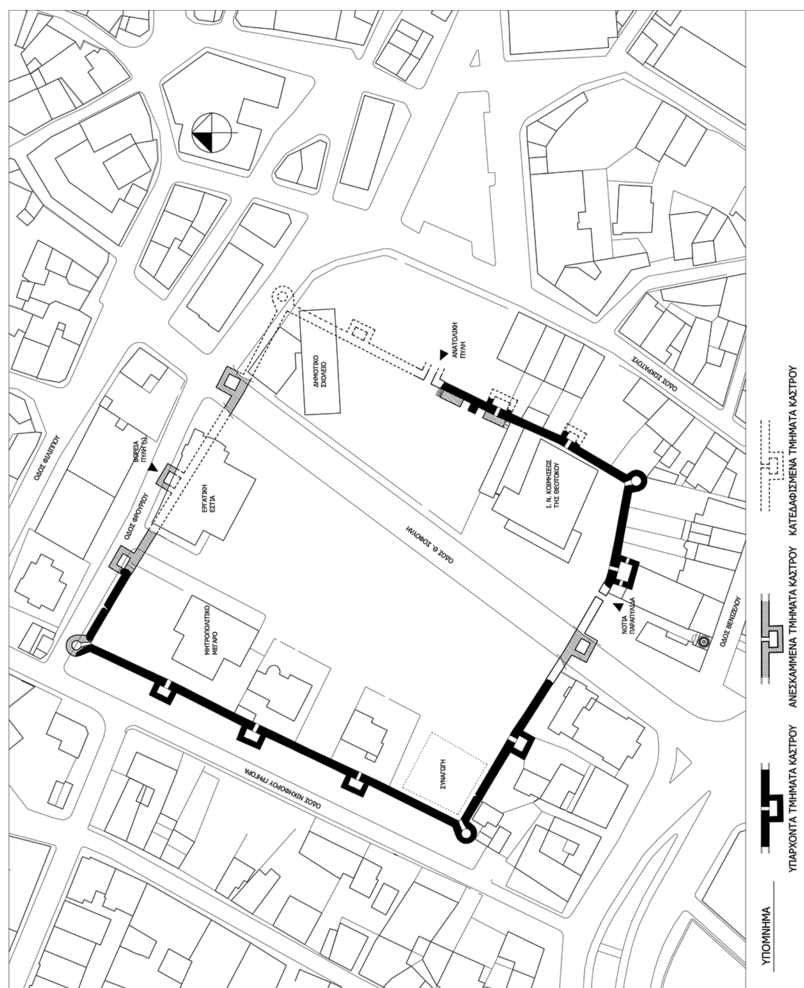
Εικ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα του οχυρωματικού περιβόλου της Κομοτηνής (υπάρχουσα κατάσταση) (Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005:10).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

1. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ 2. ΧΕΙΜΑΡΡΟΣ 3. ΛΟΥΤΡΟ 4. ΕΣΚΙ ΤΖΑΜΙ 5. ΙΜΑΡΕΤ

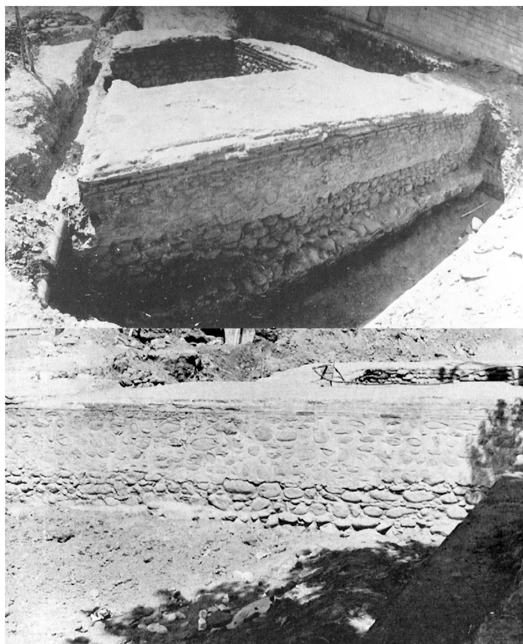
Εικ. 4. Απόσπασμα αεροφωτογραφίας του Υπουργείου Γεωργίας (1938). Αρχείο Χ. Φελάκη με την επεξεργασία του συγγραφέα.

Εικ. 5. Αναπαράσταση (αποκατάσταση) της κάτοψης του οχυρωματικού περιβόλου. (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 6. Εξωτερική άποψη της δυτικής πλευράς του περιβόλου (Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005:10).

Εικ. 7. Απόψεις από ανασκαμμένα τμήματα του περιβόλου (1971) όπου διακρίνεται το αρχικό αρμολόγημα και η διεύρυνση της θεμελίωσης του τείχους (Τριαντάφυλλος 1971: πιν. 419).

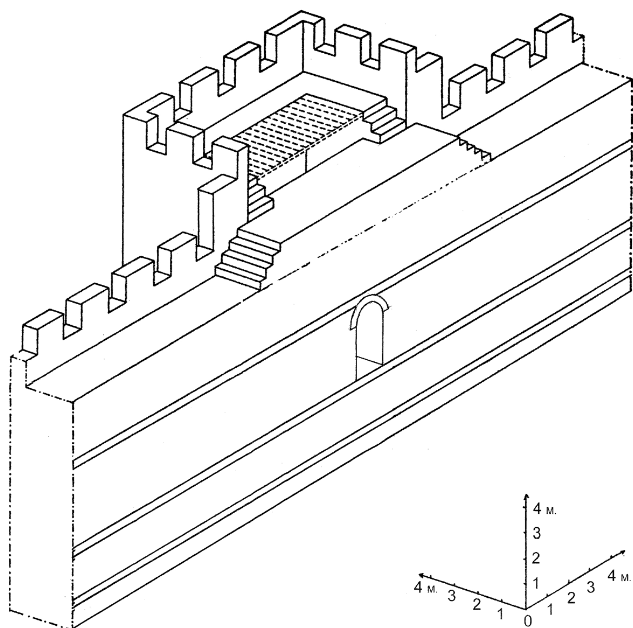

Εικ. 8. Εξωτερική άποψη της ανατολικής πλευράς. α) Φωτογραφία του 1923 στα δεξιά της οποίας διακρίνεται η κεντρική πύλη λίγο πριν την κατεδάφισή της β) Η σημερινή κατάσταση διατήρησης από την ίδια οπτική γωνία. (Αρχείο Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής - Αρχείο συγγραφέα).

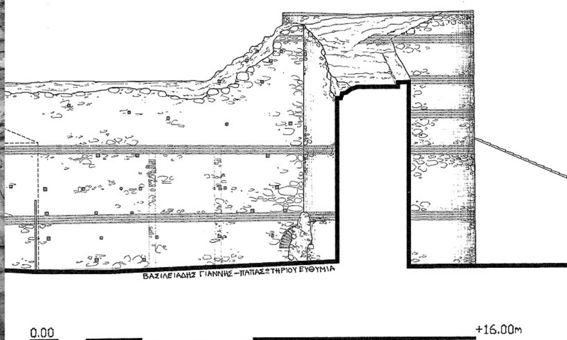

Εικ. 9. Η νότια παραπυλίδα σε φωτογραφίες εποχής: α) Άποψη της περιοχής νοτίως του κάστρου (1915;). Διακρίνεται τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου και η νότια παραπυλίδα. β) Η πυλίδα από την εσωτερική πλευρά του περιβόλου σε φωτογραφικό ντοκουμέντο του 1920 (Αρχείο Δ. Γαρυφάλλου - Αρχείο Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής).

Εικ. 10. Τρισδιάστατη αναπαράσταση τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου σε θέση προεξέχοντος αμυντικού πύργου (εσωτερική πλευρά) (Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005:10).

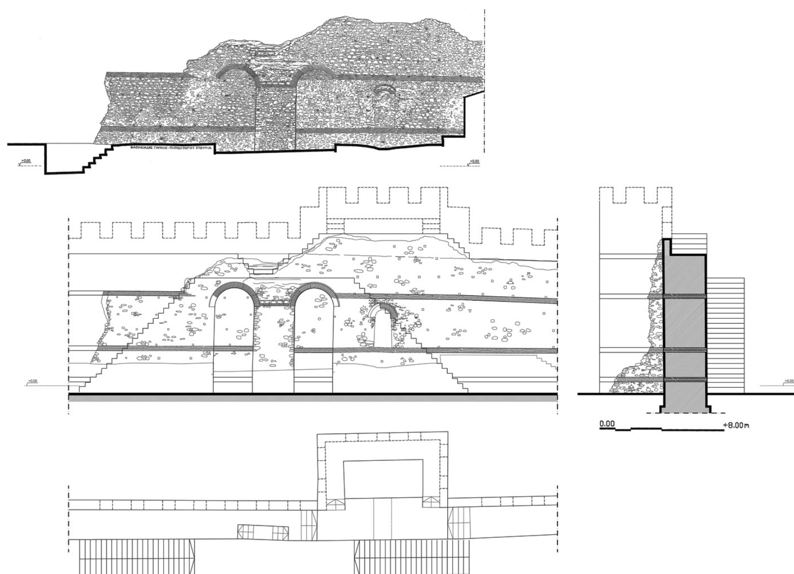
Εικ. 11. Η τοξοθυρίδα του κυλινδρικού πύργου της νοτιοανατολικής γωνίας: α) Λεπτομέρεια της εσωτερικής πλευράς του ανοίγματος, β) Σχεδιαστική αποτύπωση (Αρχείο συγγραφέα).

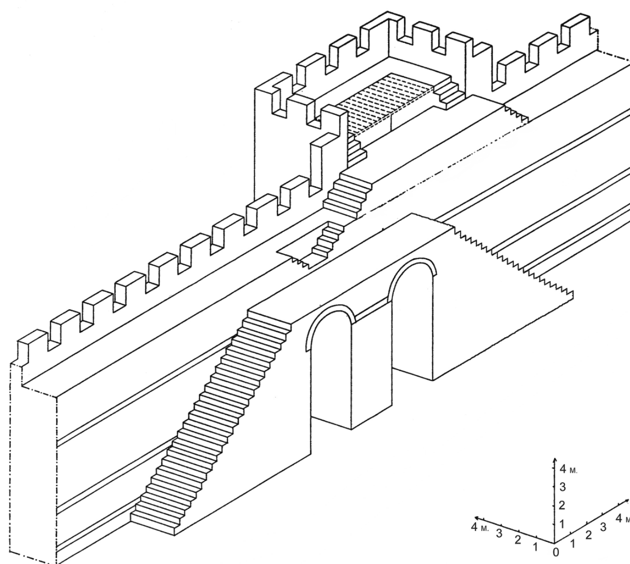
Εικ. 12. Άποψη του μοναδικού σωζόμενου σε ύψος τετράπλευρου πύργου της νότιας πλευράς (Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005:10).

Εικ. 13. Άποψη του σωζόμενου πεσσού της διπλής κλίμακας στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς του περιβόλου (Αρχείο συγγραφέα).

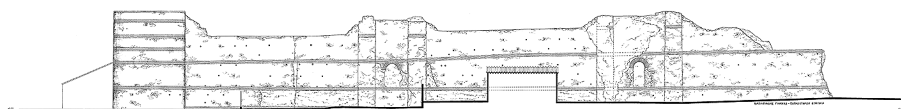
Εικ. 14. Σχεδιαστική αποτύπωση και αναπαράσταση της διπλής κλίμακας στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς του περιβόλου (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 15. Τρισδιάστατη αναπαράσταση τμήματος της ανατολικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου στη θέση της διπλής κλίμακας (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 16. Λεπτομέρεια του κεραμοπλαστικού διακόσμου του κεντρικού πεσσού της διπλής κλίμακας (Βασιλειάδης, Παπασωτηρίου 2005:10).

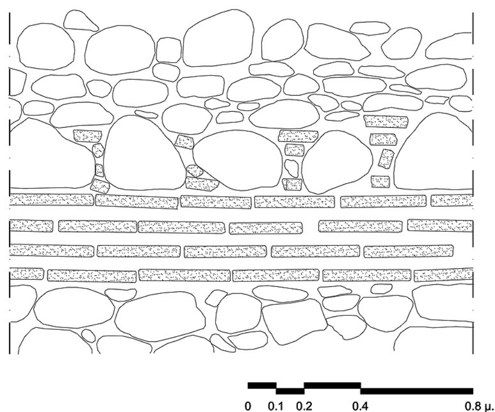

Εικ. 17. Ο κυλινδρικός πύργος της νοτιοανατολικής γωνίας. Σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση (Αρχείο συγγραφέα).

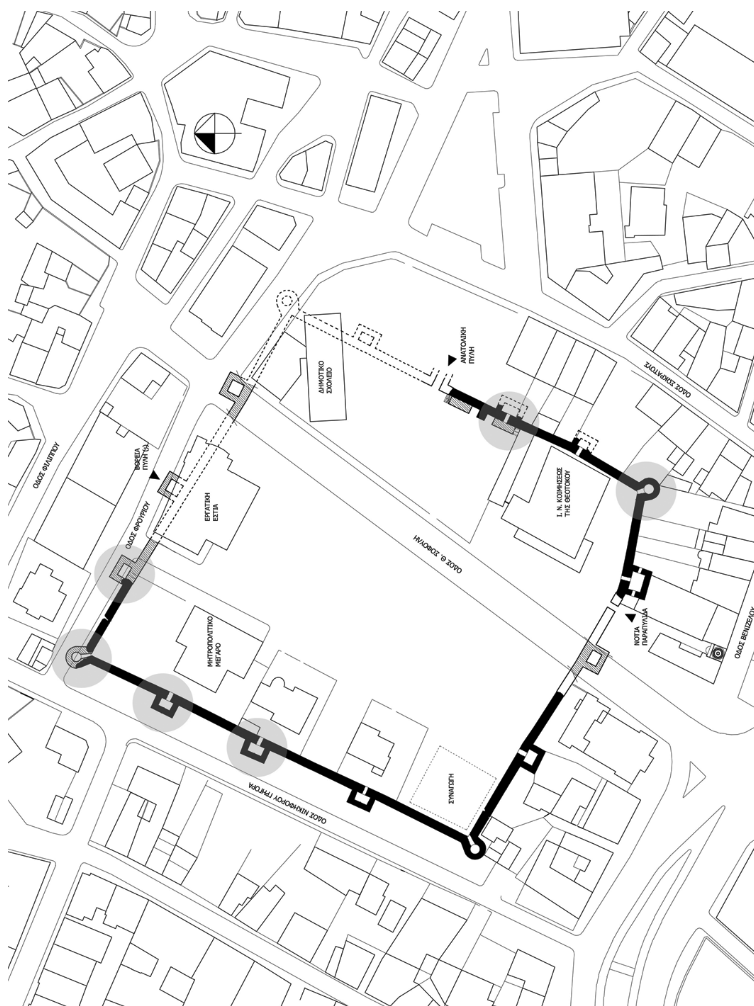

Εικ. 18. Λεπτομέρεια της τειχοποιίας στη δυτική πλευρά του περιβόλου όπου διακρίνεται η παρεμβολή πλινθίων (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 19. Λεπτομέρεια της τειχοποιίας στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς. Χρήση επάλληλων πλινθίων για την πλήρωση των κατακόρυφων αρμών (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 20. Κάτοψη του οχυρωματικού περιβόλου όπου σημειώνονται οι θέσεις των σωζόμενων θυρίδων που απολήγουν σε τόξα με περιβάλλουσα πλίνθο (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 21. Τοξωτή απόληξη θυρίδας με περιβάλλουσα πλίνθο στα υπολείμματα του ανατολικού πύργου της βόρειας πλευράς του περιβόλου (Αρχείο συγγραφέα).

Εικ. 22. Τοξωτή απόληξη θυρίδας με περιβάλλουσα πλίνθο στο βόρειο πύργο της δυτικής πλευράς του περιβόλου (Αρχείο συγγραφέα).

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

THE BYZANTINE ROAD SYSTEM IN EASTERN THRACE: SOME REMARKS*

Andreas Kuelzer

Eastern Thrace, more or less identical with the area of nowadays European Turkey (*Trakya*), was the *hinterland* of Constantinople, capital of the Byzantine Empire for more than one thousand years, and therefore one of the most significant landscapes in the Eastern Mediterranean. But in aspects of historical geography our knowledge of the region is still limited: there may be some studies concerning smaller landscapes like the Bosphorus region, Mount Ganos (Işıklar dağı) or the Chersonese peninsula, also a few articles on settlement places like Bizyē (Vize), Heraclea (Marmaraereğlisi) or Yaremburgaz, but there was no overall view, no full statement of the facts up to recent times. The same applies for the road system of the area.

It is a common knowledge that already in Roman times there were three main roads leading through Eastern Thrace: 1. the road from Belgrade that followed the river Danube up to the Black Sea coast, where it turned to the south and ran more or less parallel to the coastline up to the Bosphorus; 2. the so-called *via militaris* or *via Traiana* which started in Belgrade as well and ran from Adrianople (Edirne) through central parts of Eastern Thrace to Arcadiopolis (Lüleburgaz), Druzipara (Büyük Karıstıran) and Tzurulon (Çorlu) up to the shore of the Sea of Marmara; and 3. the *via Egnatia* which led from Dyrrachium to Thessalonica and further to Constantinople connecting the Adriatic

** This paper is based on Kuelzer 2008: 192–204 "Die Verkehrsverbindungen. I. Die Straßen".*

with the Black Sea.[1] But even the course of these main communication roads is not absolutely well-known, for many track sections one can only make an educated guess.

While the first-mentioned road was only scarcely used in the middle ages, the two other roads were of great importance throughout the Byzantine and Ottoman times up to present days. Despite the continuous use however, one has to keep in mind the existence of numerous smaller course deviations. For example, this is provable in the environs of Aproi, of Rusion and of Heraclea. The written sources mention scarcely ever details of the routes; archaeological remains are rare compared to other areas of the Balkans. Milestones for example, so common along the river Danube or in the western parts of the Haimos peninsula are only rarely preserved in Eastern Thrace.

Frequently the main routes were connected with minor streets or pathways which are not mentioned in our sources at all. Sometimes you have to predict routes considering that settlements of a higher ecclesiastical, military or economic importance were certainly part of a national road system.[2] So the bishop's sees of Nikē (Havsa) and Pamphilon (Uzunköprü), of Rusion (near Keşan), Aphrodisias (Evrese) and Hexamilion (Ortaköy) were surely connected with each other. The using of some connections however is only theoretically feasible, but in reality impossible because of difficulties in supply, of incalculable potential dangers or of lacking re-enforcements. According to the pattern developed in 1977 by Friedrich Hild[3] the road system of Eastern Thrace is presented as follows: connections from North-west to South-east are described with A, from South-west to North-east with B, from West to East with C, and finally, from North to South with D (fig. 1).

1. Koder 2001: 66–68; Miller 1916: 493f. Cf. also the well-done book of Frei-Stolba 2004.
2. Cf. Bellavia 2006: 185–98.
3. Hild 1977: 10.32 fig. 1.

1. North-western – South-eastern Connections (A)

The most important north-western – south-eastern connection in Thrace is the *via militaris*. The Greeks called it *basilikē hodos*, the Slavs *carski pat*, the Turks *Stambul yol*. The road which we shall call A 1 here connects Central Europe with the Byzantine capital Constantinople and, furthermore, with the Near East. The route and its *mansiones* are already described in great detail in the *Itinerarium Antonini* from the late third century A.D.; in addition the *Itinerarium Burdigalense* from 333 A.D. mentioned the *mutationes*, the places where the travellers could change their horses. Further details are presented by the *Tabula Peutingeriana*, which originally was drawn up in the second quarter of the fourth century A.D. by the use of older sources[4] (fig. 2). The course of this important communication route up to Adrianople, the capital of the Thracian province of Haemimontus, was already described by Peter Soustal some years ago.[5]

From Adrianople the road led in south-eastern direction, passed Nikē and Bulgarophygon (Babaeski) and came to Arcadiopolis, the first more inhabited town in the Thracian province of Europa. Even in the years 1762 and 1826 European travellers mentioned at the city boundaries a lot of big stone slabs covered already with moss and grass and nowadays of course not longer existing.[6] Furthermore the road led in south-eastern direction to the *mutatio* Narco, a place only mentioned in the *Itinerarium Burdigalense* and probably locatable south-west the today's village Evrensekiz. From there the road went to Druzipara. This town was famous in early Byzantine times because of its shrine of holy Alexandros; this saint was murdered in the late third century A.D., his burial-place became afterwards the centre of a national pilgrimage. At the south-western city boundary of Druzipara one can find an Ottoman

4. Avramea 2002: 57–90; Soustal 1991: 132–34; Burian 1998: 1179–82.
5. Soustal 1991: 132–34. Cf. Jireček 1877: 10–48.
6. Jireček 1877: 48; Miller 1916: 538.

bridge with many fragments from Byzantine times revealing that there was a medieval predecessor.

Going south-east from Druzipara, the traveller reached the *mutatio* Tipsos near the great bridge of Kırkgöz. Passing the river Rēgina there he came to the Campus serenus and to Tzurulon. But before doing so, approximately two kilometres in front of the town, one had to cross an old bridge with five vaults leading across the river Xērogypsos, today's Çorlu suyu. According to all late-antique itineraries afterwards the road led to Heraclea, the former capital of the Thracian province Europa. On the way the traveller passed another station called Beodizum near today's village Türkmenli; nearby are still the remains of an old bridge. But Heraclea began to lose its importance in middle Byzantine times in favour of Raidestos (Tekirdağ), a vivid town some miles further in the west. Therefore the course of the road changed, Heraclea lost the direct connection with A 1. The *via militaris* went now in a more south-eastern direction and reached the shore of the Sea of Marmara only east of Palaia Hērakleia (Eski Ereğli), like the route today.[7] The further course of the road is identically with the *via Egnatia* and will be described later.

The *via militaris* was used in the late sixth century A.D. by the Avars and in the eleventh and twelfth centuries by the crusaders. After the year 1204 it was the usual way for the Latin armies to reach Adrianople and the northern banks of the river Hebros. Even in Ottoman times it was the usual road for the European ambassadors to cross the Balkans for the Golden Horn and Constantinople. The cruising speed was different: Procopius of Caesarea in the sixth century claimed five days for the route from Adrianople to Constantinople, Michaēl Attaliatēs in the eleventh century only three days. The slowly travelling crusaders needed some decades later nine or even ten days, but Bertrandon de la Broquière in 1433 only six days.[8] The travellers had to cross 85

7. von Hochstetter 1870: 193–212.
8. Avramea 2002: 66.

rivers between Adrianople and the capital of the Byzantine Empire, all of them supplied with bridges already in Roman times.[9] Most of them should be existent in the middle Ages. In Byzantine times the area was densely wooded, but under Ottoman rule mainly cleared; so since the middle of the 19th century the tree population of the region is not worth mentioning anymore.[10]

In Eastern Thrace the main communication route A 1 was accompanied by two roads, one in the north, one in the south; they ran more or less parallel but were of much smaller importance. The southern route A 2 led from the lower Arda valley throughout the valley of river Erythropotamos, which flows into the river Hebros near Didymoteichon. From here the traveller came to Pamphilon, today's Uzunköprü, where he had to cross the river Rēgina more likely on a bridge than by ship. Afterwards, the road led in an east – south-east direction to the bishop's see of Chariupolis (Hayrabolu), turned then to the south-east and reached the shore of the Sea of Marmara and the *via Egnatia* near Raidestos.[11]

The road A 3 in the North of the *via militaris* connected the Tundža valley with Eastern Thrace. It ran from Skopelos (Yoğuntaş) to Petra (Kayalı), then to Quaranta Chiese, today's Kırklareli. Afterwards it passed Gehenna (Kaynarca) and Brysis (Pınarhisar). At the southern side of the Istranca Mountains the road crossed the border between the Thracian provinces of Haemimontus and Europa and reached the ancient town of Bizyē, the capital of the Thracian kings in pre-Roman times. In a south-eastern direction the road led in the region of the later town of Saray, founded only in the 14th century by the Ottomans. Afterwards it came to the strongly fortified town of Sergentzion (Binkılıç), the last bishop's see in front of the Makra Teichē.

9. Jireček 1877: 48.
10. Cf. Boué 1889: 71.
11. Avramea 2002: 67f.; Asdracha 1976: 34f.

Possibly the road divided here: one fork (A 3/1) followed the Istranca dere more or less in eastern direction, crossed south-west of Karacaköy the Anastasian wall and led to the north-west shore of Lake Derkos, where it met the Roman Black Sea road A 4. The other fork (A 3/2) led more or less accordingly to the modern road in south-eastern direction and passed the Makra Teichē near the modern village of Gümüşpınar. In the area around you can find two bigger fortresses. From Gümüşpınar one can not reconstruct the route in the greatest detail: it ran somehow south-eastwards to Incegiz, where it led into the so-called *strata vetus*. In Ottoman times different travellers mentioned the old paths crossing there.[12]

An inscription documents the rebuilding of a bridge in the track section between Quaranta Chiese and Bizyē in 773/74 according to orders of the late emperor Constantine V (741–775).[13] Also the cleric Matthew of Ephesus could have used this road in summer 1322 when he was on his way from Constantinople to his new metropolis in Brysis. The traveller characterized the road, strictly speaking the part between the Makra Teichē and his destination, as rarely used. Therefore it was in such a bad condition that one often lost one's way. Many times his company was in fear of surprise attacks, a lot of graves along the road called the victims of the local tramps to mind.[14] Probably only in Ottoman times the track between Saray and Incegiz was transferred further to the south; some travellers of the 19th century mentioned a route more or less identical with the modern railway line: the Makra Teichē was passed in the north of Kurfalı, not before the surroundings of the modern village Halaçlı the route led to the north-west.[15]

The above mentioned communication road A 4 was constructed in Roman times as well. It connected the Delta of the Danube with

12. Jireček 1877: 53; von Hochstetter 1870: 201.

13. Asdracha 1989-91: 245–48.

14. Reinsch 1974: *epist*. 64.

15. Boué 1854: 135; idem 1889: 520; von Hochstetter 1870: 201–04.

the Bosphorus, running parallel to the extremely important ocean route constantly used by the navy and the mercantile marine.[16] Generally the road ran near the coast line; only in cases of rough territory or long peninsulae leading into the Black Sea it came deeper into the heartland. Some parts of this long road are mentioned in the *Itinerarium Burdigalense*, but not the area of Eastern Thrace. The *Tabula Peutingeriana* as well has some gaps in this region. The course of the road up to the city of Staniera, today's Iğneada, was already described by Peter Soustal some years ago.[17]

From Staniera the road led some six kilometres southwards; at H. Paulos it turned to the south-west into the heartland to by-pass 364 m high Bezirğan Tepe and 313 m high Kokmuş Tepe from the western side. Then it turned again to the south-east, passed Sophires (Kışlacık) and Hamidiye and reached the sea-side by Mēdeia (Midye), in its lower part following the Papuç dere.[18] The opinion of some scholars that the mountain range could be passed from the east, along the coastline[19] seems to be improbable because of the difficult terrain. Also no remains of a road have been found there. South of Mēdeia was a connection to Bizyē and to the central parts of Eastern Thrace; here again the road turned into the heartland to by-pass the mountain range of Alibaba Tepe (239 m) and Kızılağaç Tepe (181 m). Afterwards it turned to south-east and followed the coastline up to Podima. North of Karacaköy the A 4 passed the Makra Teichē and came to today's village Ormalı (Skyla) and to Lake Derkos, meeting the road A 3/2 from Sergentzion. Between Lake Derkos and the coastline the road ran to Philea (Karaburun) and then, in a more or less south-eastern direction, to Kilios / Kumköy. The last track section led in a distance from four to five kilometres from the sea to Thimea at the confluence of the Bosphorus and the Black Sea.

16. Tomaschek 1886: 303–09; Soustal 1991: 146; Miller 1916: 495–516.
17. Soustal 1991: 146. Cf. Miller 1916: 499.
18. Cf. Schaffer 1904: 196–206, 201.
19. Miller 1916: 513f.; Schreiner 1986: 27.

From here the road turned to the south, as *Tabula Peutingeriana* shows, to meet the Golden Horn and Constantinople.[20]

A big section of this road should be used in the year 705 by Justinian II who came with his entourage from the Bulgarian territory to Constantinople to overthrow the intermediate emperor Tiberius II and to rule again.[21] Seven years later, in 712, the Bulgarians marched on this road to Philea to start from there a pillage of the Thracian *hinterland* of Constantinople.[22] In the middle of the 19th century as well the road was rarely used between Mēdeia and the Bosphorus; in many sections travellers could only walk, but riding was impossible due to the difficult terrain.[23]

In the lower part of this long ancient communication road started the much smaller road A 5 leading from Philea and Derkos to Pyrgos (Kemerburgaz) and further to the Golden Horn, in some parts more or less parallel to the river Barbysēs, today's Kağıthane suyu. The path is mentioned in the *Life* of Cyrill of Philea from the twelfth century; it was used several times by the holy man himself but also by different travellers from Constantinople who intended to visit the monastery *tu Sōtēros* in the vicinity of the Black Sea.[24]

2. South-western – North-eastern Connections (B)

The first road in Eastern Thrace which can be assigned to this classification (B 1) started in the bishop's see of Ainos (Enez) in the Thracian province of Rodopē, near the Delta of the river Hebros and

20. Miller 1916: 514f. See below the section concerning the road D 5.
21. De Boor 1883: 374; Mango 1990: 42; Beševliev 1969: 483–95, 489. With reservations Schreiner 1986: 34.
22. De Boor 1883: 382; Beševliev 1969: 489f.
23. Boué 1889: 521; Isambert 1873: 656.
24. Kaplan 1995: 191–205.

led to Kypsela (Ipsala) on the *via Egnatia*. One can not reconstruct its course in the greatest detail today; either it ran through the marshland of Lake Stentoris where travellers were delighted by the richness in fish but had to suffer from the thousands of midges or it described a wider detour over the gentle mountain range further in the east.[25] The last variant is documented in a travelogue from the middle of the 19th century. From Kypsela the road ran like today in north-eastern direction to Imbrasos and further to the Bishop's see of Garella (Altınyazı). The road went then parallel to Basamaklar dere and met east of today's village Haralgöne the important communication road D 1 which connected the see of Pamphilon with the cities of Kissos (Keşan), Rusion, Aphrodisias and Sausadia (Kavak) in the south.

The Chersonese peninsula south of the just mentioned settlement places had due to its geographical position two roads of this category: in the north ran the road B 2, being only of a smaller importance. The terrain allows no other course than today: the road started at Tuz Gölü, in the area of the ancient cities of Alōpekonnēsos and Limnai. From today's village Küçükanafarta the road led south of the 280 m high Tekke Tepe to Turşun where a turn-off ran northwards parallel to the small river Göl dere to Ece Limanı, place of the ancient city of Drabos. The road B 2 led from Turşun in north-eastern direction to Taïphyrion (Tayfur) and Angelochōrion (Fındıklı). On both places one can find several *hagiasmata* and remains of churches from post-Byzantine times. Southwards from Bakla Tepe the road came to Neochōrion (Yeniköy), a place with ancient and Byzantine remains. At the modern village of Güneyli there is a turn-off to the north, to the place of the ancient village of Idē which is only mentioned by Ps.-Scylax in the fourth century B.C. Soon afterwards, some three kilometres south-west of Bolayır, the Byzantine village of Plagia, the road met the more important road B 3.

25. Boué 1854: 106; Avramea 2002: 70; Soustal 1991: 138.

This road started in the extreme south-west of the Chersonese peninsula, in the area of ancient Elaius. It ran to the village of Krithia in the interior and met the shore of the Hellespont south of Kilitbahir, eventually in the neighbourhood of Sünbüllü dere. Here are no steep coasts anymore. The road ran parallel to the coast through Madytos (Eceabat) and Koila and passed near the Byzantine fortress of Sēstos the river Kavakaltı dere, the ancient Sigos. There a turn-off ran northwards to the modern village of Yaluva with its numerous archaeological remains and then further to the road B 2. The main road followed the coast line in north-eastern direction; parallel to the Aigospotamos (Cumalı dere) there was another connection to the smaller road B 2. Partly taking course through the interior, the road B 3 reached Kallipolis (Gelibolu). Approximately in the area of today's Bolayır Iskelesi it left the coastline and met soon afterwards the road B 2. In Plagia was a turn-off northwards to the Gulf of Saros, to Bakla Liman, the place of ancient Kardia. The road ended at the bishop's see of Aphrodisias.

The road from Aphrodisias to Kallipolis is already mentioned in the *Itinerarium Antonini* and estimated at 24 Roman miles; from Kallipolis the travellers ferried across the Dardanelles to Abydos in Asia Minor.[26] The road from Sēstos to Kallipolis and further to Aphrodisias is also shown on the *Tabula Peutingeriana*. The *Geographus Ravennas* mentioned in the eight century A.D. based on much older sources from the third century A.D. the settlement places of Sēstos (*Sextos*), Kallipolis (*Calipolis*), Aphrodisias (*Afrodisia*) and Koila (*Cela*), even though in a false geographical order.[27] The likewise mentioned place-name *Leuce* refers to the Byzantine village of Leukē or to the Leukē Aktē.[28]

Some eight kilometres before the road B 3 reached Aphrodisias, just in front of the former bishop's see of Sausadia, the today's small village of Kavak started the road B 4. This one ran to Hexamilion and

26. Cuntz 1929: 333.7.
27. Schnetz 1940: V 12, 10–13; Miller 1916: 589, 603f.
28. Schnetz 1940: V 12, 9.

further to the Sea of Marmara which was reached north-west of the Leukē Aktē, near the fortress of H. Geōrgios, mentioned in the twelfth century by an Arabic traveller. More or less following the coastline, the road led in north-eastern direction to the city of Raidestos. Near Peristasis (Şarköy) there was a turn-off northwards (D 2) to the *via Egnatia*. The road B 4 passed the cities of Heraclea (the smaller one, today Eriklice), Myriophyton (Mürefte) and Chōra (Hoşköy) and came to Ganos (Gaziköy), a metropolis since 1329 at the latest. Shortly behind this city the road came to the interior because of mighty steep coasts; it passed the villages of Eudēmion (Uçmakdere) and Neochōrion (Yeniköy), both with numerous remains from Byzantine times. Afterwards the road met again the coastline, crossed Kumbaon and Panium (Barbaros) and reached the *via Egnatia* in the vicinity of Raidestos.[29]

In the twelfth century the time for travelling from Ganos to Rusion was supposedly only one day.[30] In the years 1326 or 1327 travelled Geōrgios Oinaōtēs from Constantinople to Raidestos, using the *via Egnatia*. From there he went further to Mount Ganos using the road B 4 which he characterized as arduous.[31] A vivid description of the whole distance between the villages near the Makra Teichē, the Isiklar dağı and Hexamilion was written in the second half of the 19th century by the Russian scholar Athanasios Papadopoulos-Kerameus.[32]

Some twelve kilometres north-east of Raidestos, near the village of Karaevli (Hēraion Teichos), the road B 5 diverged from the *via Egnatia* to the city of Tzurulon. This road was used for example in the year 1306 by the *megas hetaireiarchēs* Dukas Nostongos for a successful campaign against the Catalans staying in Raidestos. In the autumn of the same year also the Catalans used the road for a campaign. In Ottoman times the B 5 was lengthened in north-eastern direction; henceforth the

29. Dimitroukas 1997: 366; Tomaschek 1886: 331f.
30. Nedkov 1960: 44f., 116.
31. Ahrweiler 1996: 9–21 and 23–27; Avramea 2002: 71.
32. Papadopoulos-Kerameus 1886: 65–113. Cf. Isambert 1873: 674–78 as well.

road led from Tzurulon across the above mentioned Xērogypsos to the environs of today's village Çerkesköy. There it changed its direction northwards and met the road A 3 near Saray.[33] If this way should be existent in Byzantine times at all (neither Çerkesköy nor Saray were founded then), it was surely of no higher importance: this track section was certainly not a main communication road between Tzurulon, Bizyē and the different settlement-places at the Black Sea coast.

3. Western – Eastern Connections (C)

The *via Egnatia* (C 1) is the most important western – eastern connection in Eastern Thrace; besides the *via militaris* A 1 it is the most famous and significant communication road in the Balkan peninsula in Roman, Byzantine and Ottoman times at all. The name of the road is due to the Roman *proconsul* Cnaeus Egnatius, known to us thanks to an inscription found in Macedonia in 1973. The road connected Apollōnia and Dyrrachium at the Adriatic Sea with the Bosphorus; it passed Ohrid and Thessalonica, Philippi and Trajanopolis. The first station in Thrace was Topeiros near the Modern Greek village of Paradeisos. The course of the *via Egnatia* through the Thracian province of Rodopē up to the city of Kypsela at the eastern bank of the river Hebros was described by Peter Soustal some years ago.[34]

At this point the ancient geographer Strabōn, whose work is the only literary source mentioning the Egnatia, ended his description; also the measurement with Roman milestones ended there. The continuation of the road from Kypsela to the Bosphorus which today is also called Egnatia was certainly constructed at a later time; but in the late third century A.D. it existed, because the *Itinerarium Antonini* refers to

33. Boué 1889: 521.
34. Soustal 1991: 136–38.

it.[35] In Kypsela the Egnatia met the road B 1 from the Aegean Sea to Garella; it led in south-eastern direction, probably south of the 130 m high Bayırbağ Tepe, to the area of today's Keşan where in the fourth century A.D. also the *mutatio* Drippa could be found. The road continued slightly southwards from today to the settlement places of Rusion and Bulgarköy, today Yenimuhacir,[36] a village always mentioned in the travelogues of the 19th century. Near Haliç it came to its present way and reached Malgara. But only some kilometres afterwards the course differed again from today's route: it led north of 247 m high Ballı Tepe to the environs of the village Kermeyan, some four Kilometres east-south-east of Yürük. Here was the place of the important town of Aproi, founded by the Romans, mentioned in numerous sources like the *Itinerarium Antonini*, the *Itinerarium Burdigalense* or the *Tabula Peutingeriana.*[37] Just before the Egnatia reached the town it crossed the road D 2 which led southwards to Mount Ganos, the shore of the Propontis and further to the Chersonese peninsula or northwards to Chariupolis and to the *via militaris*. From Aproi the C 1 led in eastern direction to Inecik, the Byzantine Bishop's see of Chalkis. Nearby was the *mutatio* Bedizo, too. Near Raidestos, the *mansio* Registo or Resisto of the late-antique itineraria, the road met the shore of the Sea of Marmara. Here the road met also the road A 2 from Chariupolis and Pamphilon.

More or less following the coastline the traveller came near Karaevli to the crossroad with the road B 5 to Tzurulon, passed afterwards the *mutatio* Aerea or Hiereo near today's Köprüce Çiftlik and reached Heraclea. In north-eastern direction the road crossed the Kınıklı dere, passed then the village of Eski Ereğli and the bishop's see of Daneion (Kınalıköprü).

35. Cuntz 1929: 332.2–9; Lolos 2008: 119f.; Oberhummer 1905: 1989f; Tafel 1842: 57f.
36. Boué 1854: 148.
37. Oberhummer 1905: 1991f.

At this point, before reaching the *mutatio* Baunnae (today's Papazlı) twelve miles east of Heraclea, the older course of the *via Egnatia* left the coastline and led in north-eastern direction into the interior, it came to Kainophrurion, possibly near the modern village of Kurfali. This section of the road (C 1/1), called *strata vetus* by Eutropius, is described by the *Itinerarium Antonini* and the *Tabula Peutingeriana*. One can not reconstruct the course in the greatest detail: possibly the way ran parallel to the Kola deresi. Somehow in this area, near the coast or deeper in the interior, was the meeting point with the *via militaris* A 1. Approximately in eastern direction the road led to Inceğiz, where the *Tabula Peutingeriana* shows the *mansio* Ad statutas. Here was the cross way with the road A 3/2 leading to Sergentzion and Bizyē. Afterwards the road turned to the South-east and passed the bishop's see of Metrai (Çatalca), and, over some Roman bridges, the marshland behind the Athyra Kolpos. This road section was still used in the 19th century by a European traveller.[38] A minor road led in south-eastern direction to the Sea of Marmara, the main road ran eastwards to Melantias, mentioned in the *Itinerarium Antonini*, and the fortress of Schiza, the later Yaremburgaz. Here again was a cross-road: a local line led southwards to the Propontis, through the marshland east of the lagoon of Küçük Çekmece (Rēgion); the main connection ran eastwards south of the later villages of Kalphas (Kalfa) and Litres (Esenler) to Constantinople. Still in the 19th century travellers described in numerous parts of this road the old pavement.[39]

A newer course of the *via Egnatia*, the so-called *strata nova*, followed from Daneion eastwards the coastline of the Sea of Marmara (C 1/2); this one was probably constructed in the days of the emperor Constantine the Great on the basis of an ordinary coast path which was already used in the early fourth century B.C. by Xenophōn and

38. von Hochstetter 1870: 195–200.
39. Jireček 1877: 52f.; Miller 1916: 539f.

his entourage on their way from Byzantium to Perinthus / Heraclea.[40] The strengthening of the road should be one of the first measures of the emperor, because already in the third decennium of the fourth century the *Itinerarium Burdigalense* described this route. In later times the *strata nova* became the usual communication road from Constantinople to Heraclea and Raidestos which eclipsed the *strata vetus* totally. From Daneion and the *mutatio* Baunnae this road led to the important town of Sēlymbria (Silivri), founded still in the seventh century B.C. on a steep slope some 50 m over the sea-level. From there the *strata nova* led eastwards to Epibatai (Selimpaşa) south of the 75 m high Kartal Tepe, to Makros Aigalos (Kamiloba) and Oikonomeion (Kumburgaz). In this area a traveller of the 17th century located the late-antique *mutatio* Callum.[41] Afterwards the road ran south of the 173 m high Manastırbayırı; but without toughing Damokraneia, today's Çöplüçe,[42] it turned to the interior and passed Kallikrateia, today's Mimarsinan, in the tenth century the place of death of saint Paraskeuē Nea, and Athyra (Büyük Çekmece). The C 1/2 crossed the agricultural area of Angurina and led south of the 198 m high Sancak Tepe in south-eastern direction to Myrmēx and further to Rēgion, the last *mansio* mentioned in the *Itinerarium Burdigalense* before Constantinople. Here was a cross-road with a minor road leading to the *strata vetus*. The *strata nova* followed the coastline, passed Yeşilköy, the Byzantine village H. Stephanos, and Bakırköy, place of the Hebdomon; after the mighty fortress Strongylon it ended in front of the Theodosian walls of Constantinople, in the area of today's Zeytinburnu.

The Byzantine capital should be entered usually through one of the southern city gates; the Pylē tu Rēsiu, today's Mevlevihanı Kapı, however laid to high in the North to be a common entrance for the

40. Cf. Jireček 1877: 53.
41. Grelois 1998: 40f.
42. Cf. Ahrweiler 1996: 11.23.

travellers.[43] In early Byzantine times the coastal road between Rēgion and Strongylon was rough and without pavement; only in the sixth century the emperor Justinian I ordered to widen the way and to improve it by a solid pavement. Even the dangerous wooden bridge across the Myrmēx was replaced by a stony one.[44] This bridge was repaired in the ninth century by the emperor Basil I. Another bridge led over the mouth of Athyra Kolpos; in late Byzantine times it was characterized as unstable, it was replaced then by Mehmed Fatih in the middle of the 15th century. At that time the whole road was in a bad condition.[45] In the middle of the 16th century the observations of the travellers varied: the Venetian Catharin Zen described the whole road section between the cities of Rēgion and Tzurulon as "muddy", the contemporaneous Hans Dernschwam on the other hand reported that especially between Sēlymbria and Constantinople the old Roman pavement could be seen everywhere, travelling was therefore much easier than in other road sections.[46] Even travellers of the 19th century mentioned on several occasions the old pavement which could be seen in different places;[47] today these parts are mostly lost due to modern road construction.

Less important was the western – eastern Connection C 2 which started in Ainos and ran parallel to the northern shore of the Gulf of Saros. First of all it led from the Hebros Delta in south-eastern direction south of the 385 m high Hisarlı dağı to Maïstros (Yenice) and Amygdalia (Çavuşköy), villages with several important Byzantine monasteries in their *hinterland*. From Büyükevren where still settlement remains can be found the road came to Vakıf; going round the western Tuzla Gölü it led to Karaincirli, another village with settlement remains. Parallel to the Ayı dere C 2 ran to Yayla Köy; there was a cross road to the

43. Jireček 1877: 53–55; Miller 1916: 527.
44. Haury 1964: IV 8.
45. Cf. Avramea 2002: 70f.
46. Cf. Popovič 2000: 74f.
47. Boué 1854: 47; Isambert 1873: 675.

fortress near Mazabinası at the shore. The Soluca dere was passed by a bridge; afterwards the road came to Danişment and Erikli south of the 153 m high Bacı Tepe. In eastern direction the road passed the second Tuzla Gölü and reached Mecidiye, where minor routes led to the south to Magarisi and Ibrikbaba. The main road ran parallel to the Yerlisu dere to Maariz, from there to Sazlıdere and south of the 367 m high Koca Tepe to the bishop's see of Aphrodisias. Here was the meeting point with the communication routes B 3 and D 1. In the year 1307 soldiers of the Catalan Company leaded by Bernat de Rocafort chose this road to conquer the fortress of Magarisi and to besiege the city of Ainos.[48]

4. Northern – Southern Connections (D)

The most western road in Eastern Thrace leading from the North to the South (D 1) started in the province of Haemimontus and connected the *via militaris* near Nikē with the Chersonese peninsula. The road leading from Skopelos and Petra ran in southern, then in south-western direction to Pamphilon, possibly by crossing the area of the modern villages Kırcasalih and Değirmenci. After Pamphilon the road led to the south, met east of Haralgöne the road B 1 to Kypsela, then near Keşan the *via Egnatia*. After passing the Bishop's see of Rusion the road led to the South-east, and going round Koca Tepe from the North it met the road C 2. At Aphrodisias it met B 3 which granted the connection to the Chersonese peninsula. The lower part of this road was used in March 1190 by the Crusaders under Barbarossa on their way to Kallipolis. Near *Rossa* the road was because of heavy rainfalls in such a bad condition that the crusaders were obliged to leave their wagons behind and to reload their goods on horse-backs.[49]

48. Soustal 1991: 170; Failler 1999: 700f.
49. Chroust 1928: 70.

The above mentioned road D 2 passed through mount Ganos; it connected the *via Egnatia* with the shore of the Sea of Marmara, near the Bishop's see of Peristasis. Near Gölcük the road crossed a river with the same name; afterwards it led west of a 361 m high mountain to the area of the modern villages Isaklı, Emirali and Balli. Passing the 204 m high Saray Tepe the road met the *via Egnatia*, much closer to Aproi than to Malgara. The road from Aphrodisias to Aproi shown on the *Tabula Peutingeriana*[50] should be in reality a combination of the roads B 3, B 4 and D 2. This road should be used by the Ottomans after they had conquered the fortress of Odgönlek earlier than 1354. The course of their campaign shows that the road from Aproi to Chariupolis which is documented in late antiquity by the *Tabula Peutingeriana* existed also in late Byzantine times; but maybe it was closer to the Ana Dere that time than today when it runs more in the West.[51] From the town of Chariupolis the D 2 led northwards to the Bishop's see of Bulgarophygon and further, more or less parallel to the modern railway net, to Quaranta Chiese. In the year 1090 the Pechenegs penetrated into Thrace; after a successful battle against a Byzantine army they used this road up to the South of Chariupolis.[52]

The military and ecclesiastical importance of the Thracian cities Brysis and Arcadiopolis allows us to predict the road D 3 as a direct connection. It probably ran parallel to the rivers Kaynarca dere and Yancıklar dere, like the road today.[53] The emperor Constantine V should have used this road in the year 775 when a serious illness stopped his campaign against the Bulgarians and forced him to retreat to Arcadiopolis.[54]

The seaport of Raidestos was the starting point of the important

50. Miller 1916: 526.589.
51. Miller 1916: 526.592; Vogiatzēs 1987: 33f.
52. Reinsch and Kambylis 2001: VII 1; Soustal 1991: 133, 223.
53. Cf. Bellavia 2006; Soustal 1991: 145.
54. De Boor 1883: 448.

communication road D 4; in early Byzantine times it was one of the main routes towards the river Danube. First of all the road ran northwards passing the region of today's village Muratlı. The *via militaris* was met near Druzipara. There D 4 turned marginally to the north-east to pass the villages of Pınarbaşı, Ahmetbey which was already inhabited in Roman times, Çövenli and Hasbuğa. The road came to Bizyē where it met the road A 3. A minor road led in eastern direction to Mēdeia; the main route ran northwards to the villages Sophires and Sergen (Sarakēna), afterwards to the metropolitan's see of Karabizyē (Demirköy). Here was a turn-off again: the road D 4/1 led in east – north-eastern direction to Staniera at the shore of the Black Sea to meet there the Roman road A 4 and to hold the line with the seaports Agathopolis and Sozopolis. The other road D 4/2 ran in north-eastern direction from Karabizyē to the mining centre Malko Tărnovo, then northwards to Debeltos and Poros. There it crossed the Roman road A 4, too, and led to the cities of Pyrgos (Burgaz) and Anchialos (Pomorie).[55] Several times this road was mentioned by the historian Theophylaktos Simokatēs: in the year 592 the Avars pushed forward from Anchialos to Druzipara and to Heraclea; in the years 593 and 594 the Byzantine armies marched in the opposite direction to the environs of Druzipara and Anchialos.[56]

When going from Tzurulon to Bizyē or Brysis the Byzantine traveller probably had to pass the important city of Druzipara; in contrast the idea of a direct connection leading northwards[57] is unconvincingly: no relevant remains are mentioned in the travelogues or found in the area up to now.

The last northern – southern connection we want to mention here is the old road D 5 running parallel to the Bosphorus from Thimea to Constantinople.[58] The road is testified by the *Tabula*

55. Jireček 1877: 50; Soustal 1991: 145f.
56. De Boor 1887: 227f., 230f., 246; Schreiner 1986: 32.
57. Avramea 2002: 67; Schreiner 1986: 32. Soustal 1991: map.
58. Miller 1916: 514.

Peutingeriana; in its northern part the terrain forced it to ran more in the interior. It met the shore near Hieron (Rumelikavağı) and followed the coastline to Sōsthenion (Istinye), Laimokopia (Rumeli hisarı), Anaplus (Kuruçeşme), and Diplokiōnion (Beşiktaş) up to Galata. Most probably there was already in Byzantine times a parallel route leading from Dikaia Petra (Kefeli Köy) and Therapeia (Tarabya) to the Golden Horn to avoid the time-consuming way around the numerous bays of the Bosphorus.[59]

Beyond all doubt the Byzantine road system in Eastern Thrace was much more extended than we are able to illustrate in this small essay: numerous minor roads for example which are undocumented in the written sources but restorable on the base of the later Ottoman road system should have existed in the *hinterland* of Constantinople[60], in the area of the Istranca mountains in the wooded border zone of the Thracian provinces Haemimontus and Europa or even throughout the ravines of mount Ganos. Many of them connected fortresses and settlement places with the national road system and were therefore a useful but often neglected part of the Byzantine world.

59. Cf. von Hammer 1822: Appendix I, for the Ottoman times.
60. Cf. for example the roadsystem depicted by Fr. Kauffer, "Plan von Constantinopel und seinen Vorstädten (1786)", in von Hammer 1822: II, Appendix II.

ABBREVIATIONS

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
CFHB	Corpus fontium historiae byzantinae
DNP	Der Neue Pauly
EHB	*The economic history of Byzantium from the seventh through fifteenth century*, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library, vols. 1-3, 2002.
Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.	Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος
MGH	Monumenta Germaniae Historica
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft.
TIB	Tabula imperii byzantini

BIBLIOGRAPHY

Ahrweiler, H. (1996), "Le récit du voyage d' Oinaiôtès de Constantinople à Ganos," in W. Seibt (ed.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Vienna, 9–21. Appendix: Texte du lettre d'Oinaiôtès, établi par G. Fatouros, 23-27.

Asdracha, C. (1976) *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: Etude de géographie historique*, Athens: Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbucher.

— (1989-91) "Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIIIe – XIe siècles). Présentation et commentaire historique," *ΑΔ* 44-46: 245-48.

Avramea, A. (2002) "Land and Sea Communications, Fourth–Fifteenth Centuries," in *EHB* I, Washington, D.C., 57–90.

Bellavia, G. (2006) "Predicting communication roads," in J. Haldon (ed.), *General Issues in the Study of Medieval Logistics. Sources, Problems and Methodologies*, [History of Warfare 36], Leiden – Boston: Brill, 185-98.

Beševliev, V. (1969) "Bemerkungen über die antiken Heerstraßen im Ostteil der Balkanhalbinsel," *Klio* 51: 483-95.

Boué, A. (1854) *Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, I, Vienna.

— (1889) *Die Europäische Türkei. Deutsch hrsg. v. der Boué-Stiftungs-Commission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien*, I, Vienna.

Burian, J. (1998) "Itinerare. II. Imperium Romanum," *DNP* 5, Stuttgart – Weimar, 1179-82.

Chroust, A. (1928) *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*,

MGH, Scriptores rerum Germanicarum, N.S. 5, Berlin.
Cuntz, O. (ed.) (1929) *Imperatoris Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum*, Leipzig: Teubner.
Boor de, C. (ed.) (1883) *Theophanis Chronographia*, Lipsiae: Teubner, repr. Hildesheim: G. Olms 1963.
Boor de, C. (ed.) (1887), *Theophylacti Simocattae Historiae*, Lipsiae, cor. P. Wirth, Stuttgart, 1972.
Dimitroukas, I. Ch. (1997) *Reisen und Verkehr im Byzantinischen Reich vom Anfang des 6. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts*, I, Athens: Publ. Basilopoulos.
Failler A. (ed.) (1999) *Georges Pachymérès, Relations historiques*, éd., intr. et not. par A. Failler, tr. franc. par V. Laurent, *CFHB*, IV, Paris.
Frei-Stolba, R. (ed.) (2004) *Siedlung und Verkehr im Römischen Reich. Römerstraßen zwischen Herrschaftssicherung und Landschaftsprägung,* Berne – New York: P. Lang.
Grelois, J.-P. (ed.) (1998) *Dr John Covel, Voyages en Turquie 1675-1677*, [Réalités byzantines 6], Paris: P. Lethielleux.
von Hammer, J. (1822) *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben. Mit 120 griechischen, lateinischen, arabischen, persischen und türkischen Inschriften, dem Plane der Stadt Constantinopel und einer Karte des Bosporos*, II, Vienna.
Haury, J. (ed.) (1964) *Prokopios, De Aedificiis,* cor. P. Wirth, Leipzig: Teubner.
Hild, F. (1977) *Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien*, Veroffentlichungen der Kommission fur die TIB 2, Wien.
Hochstetter von, F. (1870) "Reise durch Rumelien im Sommer 1869," *Mittheilungen der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien* 13: 193-212.
Isambert, E. (1873) *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient. I: Grèce et Turquie d'Europe*, Paris: 2nd. éd. Collection des Guides-Joanne.
Jireček, C. (1877) *Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel*, Prague: F. Tempsky.
Kaplan, M. (1995) "L'hinterland religieux de Constantinople: moines et saints de banlieue d'après l'hagiographie," in C. Mango – G. Dagron (eds.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Aldershot: Ashgate, 191-205.
Koder, J. (2001) *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Vienna.
Küelzer, A. (2008) *Ostthrakien (Eurōpē),* [TIB 12], Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Lolos, G. (2008) *Via Egnatia / ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ*, Athens: Olkos.
Mango, C. (ed.) (1990) *Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History*, *CFHB*, XIII, Washington, D.C.

Miller, K. (1916) *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart: Strecker und Schröder.

Nedkov, B. (1960) *Bălgarija i săsednite i zemi prez XII vek spored "Geografijata" na Idrisi*, Sofia.

Oberhummer, E. (1905) "Egnatia via," *RE* 10: 1989f.

Papadopoulos-Kerameus, A. (1886) "Ἀρχαιότητες καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας, συλλεγεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος 1885," *Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.* 17: 65-113.

Popovič, M. (2000) *Die Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts als Quelle zur Via Traiana und zu den an ihr lebenden Völkern,* Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie, eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Vienna.

Reinsch, D.R. (1974) *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Berlin.

Reinsch, D. R. – Kambylis, A. (eds.) (2001) *Annae Comnenae Alexias*, *CFHB*, XL, Berlin – New York.

Schaffer, F. X. (1904) "Eine Reise in Thrakien im Sommer 1902," *Mitteilungen der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien* 47: 196–206.

Schnetz, J. (ed.) (1940) *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, Leipzig: Teubner.

Schreiner, P. (1986) "Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates", in R. Pillinger (ed.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 25-35.

Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, [TIB 6], Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Tafel, Th. L. F. (1842) *De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur. Dissertatio geographica. Pars orientalis*, Tübingen.

Tomaschek, W. (1886) *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi*, Vienna.

Vogiatzēs, G. S. (1987) *Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten Niederlassungen*. Phil. Diss. Wien, Vienna.

FIGURES

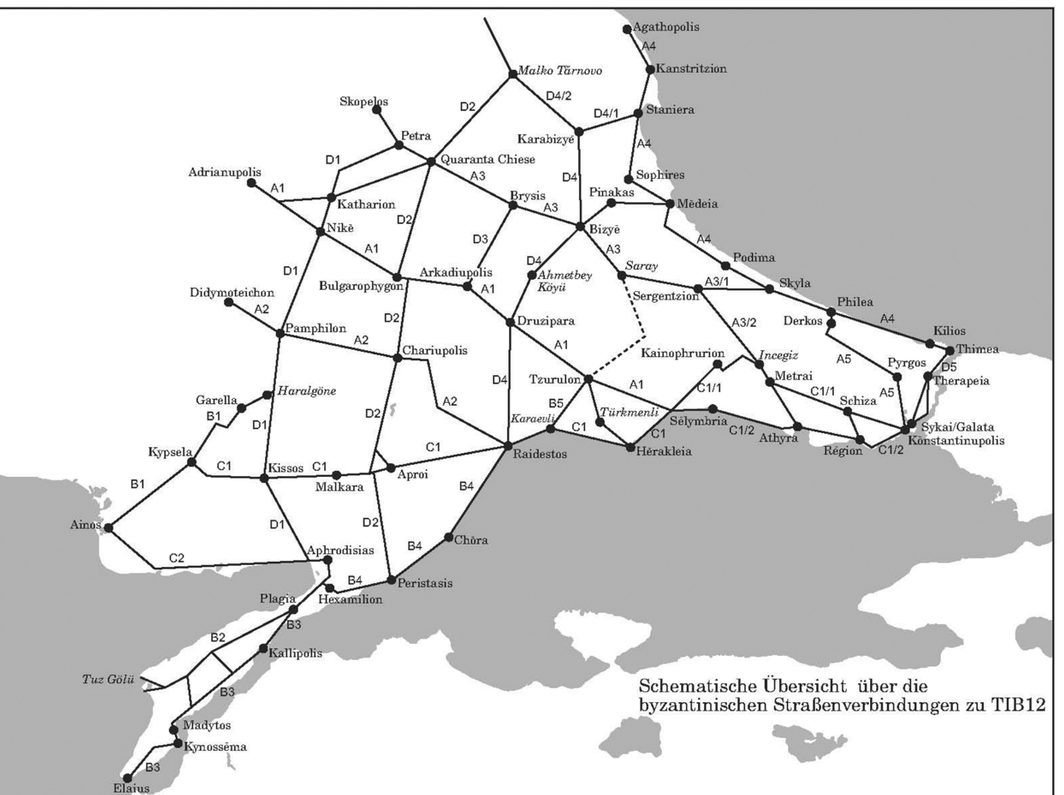

Fig. 1. Diagram of the Byzantine Road system in Eastern Thrace.
Cf. Kuelzer 2008: 193.

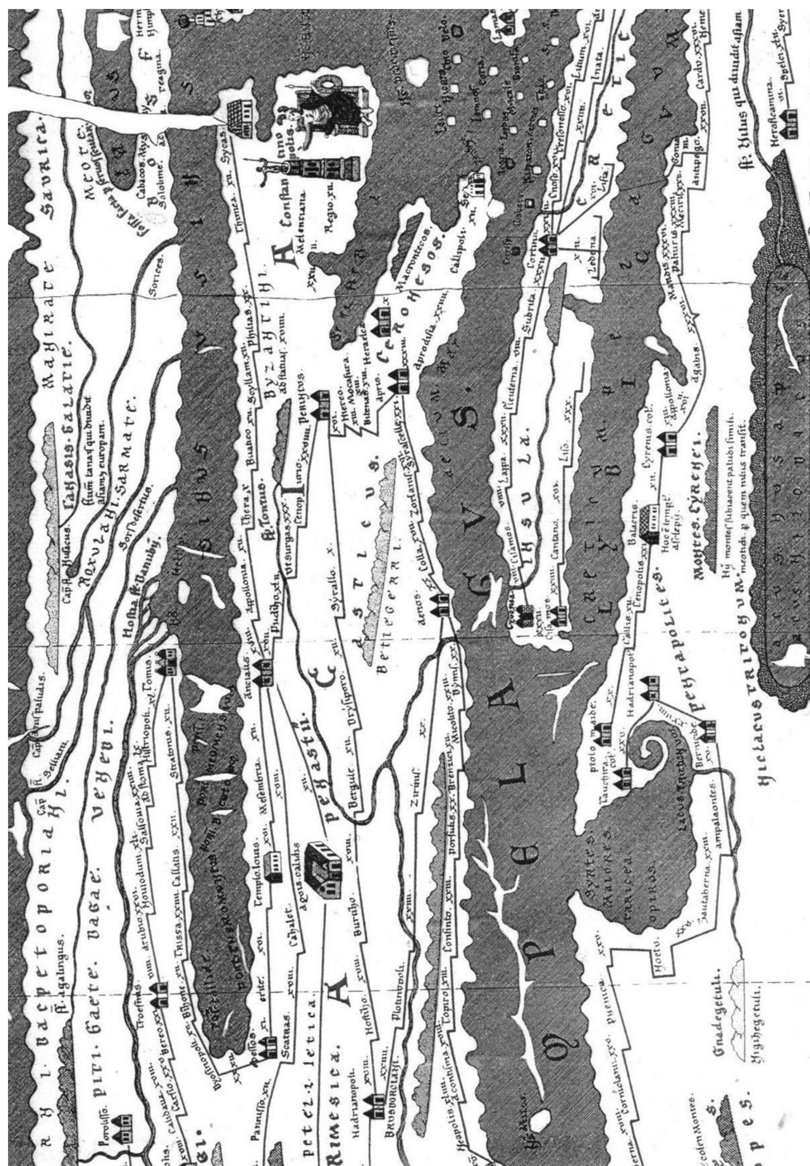

Fig. 2. *Tabula Peutingeriana*, fol. VII and VIII "Eastern Thrace". Cf. *Tabula Peutingeriana. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat und Kommentar* von E. Weber. Graz 1976.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΤΥΠΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΣΩΤΕΙΡΑΣ

Manolis G. Varvounis

Η μονή της Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες της Θράκης, ιδρύθηκε από τον Ισαάκιο Κομνηνό, το έκτο κατά σειρά παιδί του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού και της Ειρήνης,[1] μεταξύ του 1139 και του 1152, όταν, κατά τον Paul Gautier,[2] είχε πλέον συμφιλιωθεί με τον αδελφό του Ιωάννη και με τον ανεψιό του Μανουήλ, και είχε επανέλθει στη Βασιλεύουσα των Πόλεων. Το κείμενο, όπως συμβαίνει με όλα σχεδόν τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστηριακά τυπικά, πλην των άλλων, περιλαμβάνει σημαντικές και εκτενείς πληροφορίες για την καθημερινή ζωή τόσο των μοναχών, όσο και των ανθρώπων της εποχής που γράφτηκε.[3] Αυτές ακριβώς τις πληροφορίες αποδελτιώνουμε και μελετούμε εδώ, ως μικρή συμβολή στη λαογραφική θεώρηση της βυζαντινής Θράκης του 12ου αιώνα.

Ως γνωστόν, το *Τυπικόν* της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας γνώρισε επάλληλες εκδόσεις και μελέτες, από τον Μανουήλ Γεδεών,[4] τον Louis Petit,[5] και τον Γεώργιο Κ. Παπάζογλου.[6] Την κριτική και σχο-

1. Βλ. σχετικά Kazhdan 1970: 234. Schreiner 1971: 247. Βαρζός 1984: 238. Gautier 1972: 31. Gautier 1985: 20-21.
2. Gautier 1974: 9.
3. Barber 1994: 210-11. Βαρβούνης 1993: 292-306.
4. Γεδεών 1898: 112-15, 144-48, 188-91.
5. Petit 1908: 17-77.
6. Παπάζογλου 1994.

λιασμένη έκδοση του τελευταίου χρησιμοποιούμε εδώ ως βάση, αφού παρέχει φιλολογική και ερμηνευτική επεξεργασία του κειμένου μας, όπου μπορεί να στηριχτεί και η λαογραφική του αξιοποίηση. Ας σημειώσουμε εδώ, προκαταβολικά, ότι οι όμοιες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αποτέλεσαν συχνά, στον ελληνικό χώρο, μια σταθερή υλική βάση, πάνω στην οποία στηρίχτηκαν ίδιες ή όμοιες μορφές του ανάλογου πολιτισμικού πνευματικού εποικοδομήματος, αρχή που εξηγεί την ύπαρξη συνεχειών ανάμεσα στο λαϊκό πολιτισμό των βυζαντινών, των μεταβυζαντινών και των νεότερων χρόνων,[7] σαν αυτές που κυρίως ανιχνεύονται στην παρούσα μελέτη. Αυτό αποτελεί και την κύρια μεθοδολογική βάση όσων ακολουθούν.

Για την παρουσίαση αυτών των όψεων καθημερινής ζωής στη Θράκη του 12ου αιώνα, όπως αποτυπώνονται στο τυπικό της μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, επιλέχθηκε η μορφή της παράθεσης αποσπασμάτων από το κείμενο κατά τη σειρά των παραγράφων του, και του σχολιασμού τους από λαογραφική άποψη. Με βάση λοιπόν την αρχή αυτή δομήθηκε το κύριο σώμα της μελέτης, όπως παρατίθεται στη συνέχεια.

Γράφοντας για την ίδρυση της μονής, ο Ισαάκιος αναφέρεται σε παρόμοιες συνήθειες των ανθρώπων της εποχής του [*Τυπικόν* 2, 20-25 = Παπάζογλου 1994: 35]:

> – Πολλοὶ μέν, ὦ Θεομῆτορ, πολλὰ θεοσεβῶς ἔργα θεάρεστα τῷ παρόντι βίῳ διεπράξαντο πρὸς ὕμνον Θεοῦ τοῦ τῶν ὅλων δεσπόζοντος, ὃν καὶ σιγηλῶς πως τὰ καλῶς πεποιημένα ὑμνῳδίαις τῇ αὐτῶν ἀνακηρύττουσι τελειότητι, πίστει τῶν πραξάντων τῇ ὀρθογνώμονι, οἳ τὴν ὑστεροφημίαν αἰωνίζουσαν ἐκληρώσαντο μετὰ τὴν τῶν ὧδε μετάστασιν· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν διενεμήσει τῆς χρηματικῆς περιουσίας πρὸς πένητας, οὓς ἀδελφοὺς ἑαυτοῦ ὁ Πλάστης ἡμῶν ἐπωνόμασε Κύριος, τούτου τὸν οἶκτον εἰς ἑαυτοὺς εὐμενῶς ἐπεσπάσαντο καὶ τῇ ἐργασίᾳ καταλλήλου τοῦ τῆς

7. Βλ. σχετικά Varvounis 1998: 161-69. Βαρβούνης 1995a: 499-509.

ζωῆς ἐπέτυχον πέρατος, οἱ δὲ μεγαλοπρεπῶς μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς ἐξ ἰδίας δαπάνης καὶ ἱερὰ κατὰ πόλεις καὶ χώρας καθίδρυσαν φροντιστήρια, ἄλλοι δι' ἔνδειαν βιωτικῆς περιουσίας, κατὰ τὸν ἐν θεολόγοις μέγαν Γρηγόριον, τὸ τῆς προθυμίας αὐτῶν εὐσυνείδητον τῷ τῶν ὅλων δεσπόζοντι, οἷα θυμίαμα εὐπρόσδεκτον, εὐμενῶς συνεισήνεγκαν.

Η προσφορά χρημάτων στους ενδεείς, αλλά και η ίδρυση ναών και μονών, σε εκπλήρωση τάματος, που αναφέρεται εδώ, αποτελούν διαχρονικά πρακτικές του ελληνικού λαού,[8] στις οποίες οφείλεται και ο μεγάλος αριθμός ναών, παρεκκλησίων και ξωκλησιών, που συναντούμε στις διάφορες ελληνικές περιοχές.[9] Συχνά μάλιστα, αν η εκπλήρωση του τάματος καθυστερήσει, ο ίδιος ο άγιος εμφανίζεται, σε όνειρο ή σε όραμα, και διεκδικεί το τάξιμο εν προκειμένω την οικοδόμηση του ναού, όπως αναφέρεται σε πολλές ελληνικές παραδόσεις.[10] Ο άγιος θεωρεί το ναό ως κατοικία του, σύμφωνα με τη λαϊκή θρησκευτική πίστη, ενεργεί και δρα με βάση αυτόν, μια αντίληψη που προέρχεται από τα βυζαντινά χρόνια και γνωρίζει ευρύτατη διάδοση στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού.[11]

Συχνές είναι οι αναφορές του Ισαακίου σε υλικά ζητήματα που σχετίζονται με την οικοδόμηση της μονής του. Μνημονεύει, για παράδειγμα, την οικοδόμηση διπλού φράχτη γύρω από τα κτίσματα του μοναστηριού, αποθηκών και «σιτώνων», δηλαδή σιταποθηκών [*Τυπικόν* 2,45 = Παπάζογλου 1994: 37] για τις ανάγκες των μοναχών. Κάποτε το κείμενο αναφέρεται σε τροφές. Ο Ισαάκιος παραγγέλλει να μοιράζεται το περίσσευμα της τραπέζης[12] κάθε ημέρας σε φτωχούς, στην πύλη

8. Πρβλ. Kurtz 1907: 101-17. Kurtz 1926-27: 44-46.
9. Πρωτοπαπάς 1980: 11-13. Σκευοφύλακας 1961: 35. Χατζηφώτης 1978: 15.
10. Φλωράκης 1982: 99.
11. Βαρβούνης 1995b: 191-96, όπου σχετικά παραδείγματα και ανάλογο λαογραφικό υλικό.
12. Πρόκειται για την κοινή κοινοβιακή τράπεζα των ορθοδόξων μονών, βλ. Κοτσώνης 1963: 153-54 και Sinos 1985: 38.

του μοναστηριού [*Τυπικόν* 6, 108-112 = Παπάζογλου 1994: 41], ενώ οι προσφορές σε τρόφιμα αναβαθμίζονται τις ημέρες των εορτών: κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ορίζεται η διανομή κρασιού, μελιού και χρημάτων, μαζί με ένα ψωμί, ενώ την ημέρα του θανάτου του κτήτορος ο ηγούμενος πρέπει να μοιράσει, για τη συγχώρηση της ψυχής του, φάβα, ψάρι ποταμίσιο, τυρί. Και πάλι η φιλανθρωπία αποσκοπεί στην εξασφάλιση της επουράνιας βασιλείας, σύμφωνα με ένα σχήμα γνωστό στη βυζαντινή θρησκευτική σκέψη.[13]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, σχετικά, ο τρόπος που ορίζεται να προσεύχονται οι μοναχοί για την ανάπαυση της ψυχής του Ισαακίου [*Τυπικόν* 7, 120-136 = Παπάζογλου 1994: 42-43]:

> – Τοιγαροῦν τοῦ παρόντος λόγου προβαίνοντος καὶ τοῖς μοναχοῖς κατὰ μέρος μέλλοντος ἅπαντα τὸν λογισμὸν ἡμῶν καὶ τὴν βούλησιν διατάξασθαι, ἀξιῶ τὸν τιμιώτατόν μοι καθηγούμενον καὶ πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν μοναχοὺς τὴν ἀβαρῆ ταύτην ἀξίωσιν, μετὰ τὴν τοῦ ἑσπερινοῦ ἀπόλυσιν ἐνώπιον ἅπαντας τῆς εἰκόνος τῆς Θεομήτορος συναθροίζεσθαι καὶ καθ' ἑκάστην ἑσπέραν ὑπὲρ ἐλέους τῆς ἐμῆς ἀθλίας ψυχῆς ἐκτελεῖν τὸ τρισάγιον καὶ ὑπὲρ ταύτης ποιεῖν ἐκτενὴν πρόσφορον καὶ ἀναπεταννύειν τὰς χεῖρας καὶ ἐκφωνεῖν οὕτως ἐν θερμῇ καρδίᾳ τὸ "*Κύριε ἐλέησον*" τεσσαράκοντα, εἶθ' οὕτως ἐκφωνεῖν ταύτην δὴ τὴν ἐκφώνησιν, "*ὦ Θεοῦ μῆτερ καὶ δέσποινα, ῥύσαις τὸν προσελθόντα σοι δοῦλόν σου καὶ κτήτορα Ἰσαάκιον τῇ πρὸς τὸν σὸν υἱὸν μεσιτείᾳ σου τῆς μελλούσης κολάσεως, ἐγκολπωσαμένη τοῦτον ταῖς ἀχράντοις ὠλέναις σου"·αὖθις δὲ λέγειν τὸ "πρεσβεία θερμὴ*" καὶ τὰ ἑξῆς, οὕτω τὸ ῥῆμα μεταποιουμένους ἐν τῷ μεταξύ, "*καὶ ἐκ κινδύνου ψυχικοῦ λύτρωσαι αὐτόν, ἡ μόνη ταχέως προστατεύουσα*", ἔτι δὲ καὶ ἕτερον θεοτοκίον ἓν πρὸς τῆς ἐμῆς ψυχῆς τὸν ἔλεον πρόσφορον, οὕτω δὲ χωρεῖν εἰς τὰς κέλλας αὐτῶν ἕκαστον πρὸς ἀνάπαυλαν. Τοῦτο δὲ

13. Παπάζογλου 1994: 41-42, σχ. 113. Κωνσταντέλος 1983: 186-91. Gautier 1974: 119-25.

παρ’ ὅλον ἐνιαυτὸν ἐσαεὶ πράττεσθαι βούλομαι καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν μοναστῶν αἰτῶ δάκρυσι, μὴ τὴν κατὰ Θεὸν ταύτην ἐγχείρησιν ἀναβάλλεσθαι, ἀβαροῦς οὔσης τῆσδε τῆς ἀξιώσεως.

Εδώ οι λαϊκές απόψεις για την επιμνημόσυνη προσευχή και δέηση συμφύρονται με τα σχετικά με το ανάλογο εκκλησιαστικό λατρευτικό τυπικό για τα μνημόσυνα. Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για το ακόλουθο χωρίο του κειμένου μας, όπου ο Ισαάκιος ρυθμίζει με λεπτομέρειες τη λατρευτική τάξη των εορτών, στο καθολικό της μονής του. Οι φωταψίες και οι κηραψίες που ορίζονται, γνωστές και από την εθιμοταξία των λαϊκών θρησκευτικών πανηγυριών μας,[14] συνδυάζονται με προσφορά μύρων και θυμιαμάτων στο ναό, αλλά και με την απαραίτητη ελεημοσύνη προς τους φτωχούς, στην πύλη της μονής, που θα γίνεται και πάλι με πρωτοβουλία του ηγουμένου,[15] με σκοπό πάντοτε την ψυχική σωτηρία και την καλή μεταθανάτια τύχη όλων, σύμφωνα με απόψεις γνωστές στην παραδοσιακή μεταφυσική σκέψη[16] και θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού [*Τυπικόν* 9, 158-185 = Παπάζογλου 1994: 44-45]:

– Πᾶσαν μὲν οὖν ἑορτὴν λέγω τῆς Θεομήτορος παρ’ ὅλον ἐνιαυτόν, ἵν’ ἐκ ταύτης πρόσφορον τοῦ σκοποῦ ποιήσαιμι τὸ προοίμιον, βούλομαι τοὺς μοναστὰς παρασκευάζειν ἐξηχεῖσθαι πρὸ τῆς ὑμνῳδίας αὐτάρκως διάτορον χερσὶν ἀνέρων τοὺς ἀντὶ σημάντρων ἀναρτηθέντας παρ’ ἡμῶν γε περὶ τὸν πύργον μετεωρότερόν φημι δύο κώδωνας, καὶ πρώτως τούτων τὸ ξύλινον κρούεσθαι σήμαντρον, εἶθ’ οὕτως τῷ ἐμβαδῷ τοῦ ναοῦ ἱεροπρεπῶς τοὺς μοναστὰς χωροῦντας φαιδρότατα ἐκτελεῖν πᾶσαν ὑμνῳδίαν τὴν τῇ ἑορτῇ πρόσφορον, τεσσάρων λαμπάδων ἀναπτομένων περὶ τοῦ ναοῦ τὸ μεσαίτατον καὶ ὀκταφώτων μανουαλίων δύο περὶ τὰς δύο προσκυνήσεις ἱσταμένων, περὶ μέρη φημὶ τοῦ ναοῦ

14. Πρβλ. Βαρβούνης 1994: 383-91, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
15. Για ανάλογες πληροφορίες σε άλλες βυζαντινές πηγές βλ. ΜΜ 5: 374-77.
16. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1981: 117.

τὰ ἑκάτερα, ἐν οἷς ὁ ὑπεράγαθός μου Χριστὸς καὶ ἡ Θεομήτωρ καὶ κοσμοσώτειρα ἄγαν τεχνηέντως εἰκόνισται, ὡς δοκεῖν τοῖς ὁρῶσι τὰ εἰκονίσματα ἔμπνοα καὶ αὐδὴν χαριτόεσσαν μικροῦ δή φημι ἀποθλίβειν πρὸς τοὺς ὁρῶντας τοῦ στόματος, θαῦμ' ὄντως ἰδέσθαι τοὺς τύπους τὴν ζωγραφίαν, ὥσπερ τὴν ἔμπνοον καὶ μὴ κινουμένην τοπικῷ διαστήματι, καὶ οὕτω καθυμνῆσαι τὸν τεχνουργὸν τὸν ἐκ τοῦ πρώτου δημιουργοῦ καὶ δεσπότου τὴν σοφίαν τῆς ζωγραφίας καινοπρεπῶς κληρωσάμενον· τίς γὰρ τοῦτον οὐ μακαρίσειε τῶν τύπων τὸ ζῶν, ὥσπερ εἶδος τῇ ὁράσει καὶ τῇ καρδίᾳ ἀπομορξάμενος; Ἀλλά γε ταῖς εἰκόσιν αὐταῖς ἀνάπτεσθαι τούτων ἑκάστῃ καὶ τριφυεῖς θρυαλλίδας τὰς ἀργυροτεύκτους βουλόμεθα, ἃς ἐνώπιον αὐτῶν εὐπρεπῶς ἀνηρτήσαμεν· ἔτι πάντα τὰ κηρία σὺν τούτοις ἀνάπτεσθαι, ὅσα περ ἡ χαλκῆ λάμνα πέφυκεν ὑποδέχεσθαι, ἡ κατ' ἐγκάρσιον σχῆμα ἄνω περὶ τὰ πρόθυρα τῶν ἀδύτων ἐφηπλωμένη, καὶ ἔτι πᾶσα θρυαλλὶς ἀπῃωρημένη περὶ τὰ πατηρὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὰ προσαφιερωθέντα πρὸς κηρίων τὴν σύμπηξιν ἐφεδράζεσθαι, ἐντὸς λέγω περὶ τὸν νάρθηκα. Οὕτω δήπερ τὴν φωταγωγίαν λαμπροτάτην τελεῖσθαι βουλόμεθα ταῖς τῆς Θεομήτορος ἑορταῖς, πρὸς ἣν τὰς τῆς μεσιτείας καὶ σωτηρίας ἡμῶν ἐλπίδας κεκτήμεθα, ἣν ἄρα πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ μύροις πολυτελέσι καὶ θυμιάμασι δεξιοῦσθαι βουλόμεθα καὶ περὶ τὴν πύλην πενήτων ταῖς κατὰ δύναμιν ψυχικαῖς διαδόσεσιν, ἃς διευκρινήσει ἡ τοῦ ἡγουμένου πάντως σύνεσις καὶ προαίρεσις, χρεώστην ἄφυκτον τῆς ψυχικῆς διαδόσεως ταύτης τὸν Θεὸν ἔχουσα.

Ακόμη και η διανομή τροφίμων στους φτωχούς, κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές, περιβάλλεται από ένα σκληρό τελετουργικό: ο ηγούμενος οφείλει να μοιράζει μαγειρεμένα όσπρια και, κατά την κρίση του, ποταμίσιο ψάρι, που είναι φτηνό και χορταστικό, κι αν αυτό είναι εφικτό τυρί, οι δε φτωχοί πρέπει να κάθονται κυκλικά στη γη, ο ένας πίσω από τον άλλο, για να διευκολύνεται η όλη διαδικασία. Μόλις δε χορτάσουν, πρέπει να σηκώνονται όρθιοι, να υψώνουν τα χέρια και

να αναφωνούν σαράντα φορές[17] «Κύριε ἐλέησον» [*Τυπικόν* 10, 220-224 = Παπάζογλου 1994: 47-48], ώστε τα πάντα να γίνονται με την πρέπουσα ευταξία και κατάνυξη. Όσον αφορά την ίδια τη μοναστηριακή τράπεζα, ο Ισαάκιος ορίζει με λεπτομέρειες τις τροφές, αλάδωτες ή λαδερές, τα οστρακόδερμα και τα «λάχανα» που θα καταναλώνονται, μαζί με «τῷ κυμινάτῳ θερμῷ πόματι» και το ανάλογο κρασί.[18]

Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες είναι οι λεπτομέρειες της τελετής με την οποία ο νέος ηγούμενος της μονής λαμβάνει τα σύμβολα της εξουσίας του, την ηγουμενική βακτηρία, και καθοσιώνεται τελετουργικά ενώπιον της αδελφότητας, καθώς μας εισάγουν στην εσωτερική λειτουργική και τελετουργική ζωή του μοναστηριού [*Τυπικόν* 33, 731-744 = Παπάζογλου 1994: 69]:

> – Ἑπόμενον δ’ ἂν εἴη καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς τοῦ ἡγουμένου εἰπεῖν προχειρίσεως· ὁπηνίκα γὰρ ἡ ἀδελφότης αὐτὸν τῷ ῥηθέντι μητροπολίτῃ προσαγαγεῖν βουληθείη, ἀναμεινάτω ἡμέραν τινά, καθ’ ἣν ἑορτή τις τῆς Θεομήτορος ἐπιφαύσειεν, ἐν τῇ τοιαύτῃ δὲ ἡμέρᾳ καὶ μὴ ἐν ἑτέρᾳ τινὶ τεθήτω τὸ τυπικὸν καὶ ἡ ἡγουμενικὴ βακτηρία περὶ τὴν θείαν τράπεζαν, ἐν ᾗ καὶ τελεσιουργοῦσιν οἱ θυηπόλοι τὰ μυστήρια. Εἶτα δὴ προτρεπέσθω ὁ προκριθεὶς εἰς προστασίαν εἰσελθεῖν εἰς τὸ ἅγιον βῆμα μετὰ τὸ ὀφειλόμενον τρισάγιον καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα, “ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς”, “δόξα”, “Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε”, “καὶ νῦν”, “μονογενές, ὁμοούσιε τῷ πατρί σου καὶ τῷ Πνεύματι”, καὶ “Κύριε ἐλέησον” τριάκοντα, ποιήσαντά τε βαθείας τρεῖς γονυκλισίας ἐπὶ τῆς τραπέζης, λαμβάνειν ἐκεῖθεν τὸ τυπικὸν καὶ τὴν βακτηρίαν, ἐπιφωνούντων πάντων τὸ “ἄξιος”, καὶ ἐξιόντα ἵστασθαι εἰς τὸν ἀποκεκληρωμένον τόπον τῷ ἡγου-

17. Για τη μαγική και ιερή σημασία του αριθμού αυτού βλ. Σπυριδάκης 1939, με πολλά σχετικά παραδείγματα.
18. Ανάλογα και στα σημερινά μοναστήρια, ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος, βλ. Χατζηφώτης 1995: 459-69. Χατζηφώτης 1977: 157-58, 175.

μένῳ καὶ ὑπὸ πάντων ἀσπάζεσθαι καὶ ὡς πατέρα ἀσπάζεσθαι. Ἀρκεῖ γοῦν καὶ ταῦτα περὶ τῆς τοῦ ἡγουμένου προκρίσεώς τε καὶ προχειρίσεως, ἐν τούτοις γὰρ καὶ ἀνωτέρω ἱκανῶς περὶ τούτου διεσαφήσαμεν.

Όσον δε αφορά την εσωτερική ζωή και λειτουργία της μονής, ο ιδρυτής της ορίζει την ύπαρξη διακονημάτων. Πρόκειται για τα διακονήματα του οικονόμου, του δοχειάριου ή δοχειαρίτη,[19] του σκευοφύλακα, του επιστημονάρχη, του τραπεζάριου, του κελλάριου, του αρτοποιού, του οψοποιού, του επιμελητή ημιόνων, του μετοχιάρη, του διακονητή και του εκκλησιάρχη,[20] αξιώματα γνωστά από διάφορες μεσαιωνικές πηγές, αλλά και από τη ζωντανή μοναστική παράδοση του Αγίου Όρους,[21] ως τις μέρες μας. Ιδιαιτερότητα της Κοσμοσώτειρας αποτελεί πάντως η θέσπιση τριών δοχειαρίων, από τους οποίους ένας ασχολείται με τα οικονομικά, ένας με τα σκεύη και τρίτος με τα ενδύματα που φυλάσσονται στο μοναστήρι και μοιράζονται στους αδελφούς. Ο Ισαάκιος ορίζει με λεπτομέρειες τα καθήκοντα όλων των διακονητών, τους παρακαλεί να επιδεικνύουν ζήλο και αυταπάρνηση, ελπίζοντας σε ηθική και υπερφυσική ανταμοιβή, και καταδικάζει όσους εξυπηρετούν συγγενείς τους, καταχρώμενοι την περιουσία της μονής, μια πρακτική που φαίνεται ότι υπήρχε έντονα στην εποχή του. Καταδικάζει ακόμη τους ταραχοποιούς και τους στασιαστές εναντίον της θελήσεως του ηγουμένου. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της τελετής με την οποία οι κατά καιρούς διακονητές αναλάμβαναν τα μοναστηριακά τους καθήκοντα [*Τυπικόν* 34, 750-761 = Παπάζογλου 1994: 70]:

– Ὃν δεῖ, τῆς προχειρίσεως μελλούσης γενέσθαι, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὄρθρου καὶ τὴν συνήθη τοῦ ἱερέως εὐχήν, τρισαγίου

19. Πρβλ. Κουκουλές 1957: 89 και Κριαράς 1977: 202-03.

20. Για τα αξιώματα αυτά βλ. Παπάζογλου 1994: 70-72, σχ. 769. Κουκουλές 1957: 80, 82, 89, 92. Κριαράς 1977: 234. Asdracha 1976: 218-19. Μανάφης 1970: 77 και Janin 1964: 28-29.

21. Χατζηφώτης 1995: 267-70, με κατάλογο παρόμοιων διακονημάτων του αγιορείτικου μοναχισμού.

παρὰ πάντων γινομένου, τρεῖς βαθείας γονυκλισίας ποιεῖν πλησίον τῶν ἱερῶν κιγκλίδων τοῦ θείου βήματος, εἶτα καὶ αὐτὰ τὰ σεβάσμια ἀσπάζεσθαι εἰκονίσματα τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ καὶ τῆς τούτου παναχράντου μητρός. Μετὰ δὲ ταῦτα τῷ προεστῶτι τὴν προσήκουσαν ἀπονέμειν προσκύνησιν, εἶθ' οὕτως τὴν ἑαυτοῦ κορυφὴν ἐκείνῳ ὑποκλινέτω ἀπερικάλυπτον, κἀκεῖνος ταύτην τῷ τιμίῳ σφραγίζων σταυρῷ λεγέτω οὕτω περ εὐλαβῶς, "*ἡ πρεσβεία τῆς ὑπεραγίας μου Θεοτόκου δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν προχειρίζεταί σε οἰκονόμον τῆς μονῆς*". Ἔπειτα τὸν ἐν Κυρίῳ δοὺς αὐτῷ ἀσπασμόν, εἰς τὸν ἀποκεκληρωμένον τῷ οἰκονόμῳ τόπον ἱστάτω αὐτὸν καὶ καθεξῆς ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν αὐτὸν ἀσπαζέσθωσαν· μετὰ δὲ τὸν ἀσπασμὸν δόξαν μὲν τῷ Θεῷ ἀναφερέτωσαν, ἐπέσθω δὲ καὶ ἡ ἀπόλυσις τῇ συνήθει τοῦ ἱερέως εὐχῇ.

Κατά το κείμενό μας, η περιουσία της μονής καταγράφεται σε ειδικό κατάστιχο, το «βρέβιον», μια πρακτική που ακολουθείται σε πολλά βυζαντινά μοναστήρια και συνεχίζεται ως και τις μεταβυζαντινές μονές,[22] και κάθε τροποποίηση γίνεται με την παρουσία και την έγκριση όλων των αξιωματούχων του μοναστηριού [*Τυπικόν* 45, 926-931= Παπάζογλου 1994: 77]. Τα γεννήματα της μονής, όπως το σιτάρι, το κριθάρι, τα όσπρια, το κρασί και το λάδι, πρέπει να καταγράφονται λεπτομερώς, ενώ ένοχοι θεωρούνται όσοι αποκτούν ιδιωτική περιουσία, ακόμη κι αν πρόκειται για λίγα νομίσματα ή λίγα φρούτα, όσοι τρώνε ή πίνουν κρυφά και δεν το εξομολογούνται, αλλά και όσοι δέχονται γράμματα από φίλους ή συγγενείς και απαντούν σε αυτά [*Τυπικόν* 47, 947-951 = Παπάζογλου 1994: 79].

Ειδική αναφορά γίνεται στα ενδύματα που δίνονται από τη μονή στους μοναχούς, μανδύες, φανέλες και υποδήματα,[23] που κατά προτίμησιν δεν πρέπει να είναι καινούργια, και οπωσδήποτε δεν πρέπει να είναι πολυτελή, ενώ οι μοναχοί πρέπει να έχουν ίδιο φαγητό, ίδιο ποτό, ίδια ενδύματα και ίδια υποδήματα, ανεξάρτητα από τη θέση τους στη

22. Βλ. σχετικά Μανάφης 1970: 118. Τσικνόπουλος 1969: 43. Leib 1940: 46.
23. Πρβλ. Χατζηφώτης 1995: 250-52.

διοικητική ιεραρχία του μοναστηριού [*Τυπικόν* 52, 989-996 = Παπάζογλου 1994: 81]:

> – Ἱμάτια ὠνεῖσθαι καὶ τῷ βεστιαρίῳ ἀποτιθέναι προτρέπομαι, ὡς ἄν, ὅτε χρῄζοιτε, λαμβάνητε, περιποιεῖσθαι δὲ καὶ τὰ παλαιὰ ὡς δύναμις καὶ χρᾶσθαι τούτοις καλόν, μόνην γὰρ τὴν ἀναγκαίαν ζητεῖτε χρείαν, τὸ δὲ περιττόν, ὡς τοὐναντίον, μισητέον τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν μανδύων καὶ τῶν περιστηθίων καὶ τῶν ὑποδημάτων καὶ πάντων ἁπλῶς τῶν χρειωδῶν λέγομεν. Ὅταν γὰρ σχοίῃ τις ἀναγκαίως καινότερόν τι τούτων λαβεῖν, τὸ παλαιὸν κομιστέον ἄρα ἐν τῷ δοχείῳ, δοτέον τε αὐτὸ τοῦτο καὶ ἕτερον ἀποληπτέον εἰδήσει τοῦ προεστῶτος, ἄλλως γάρ, εἰ μὴ τὰ παλαιὰ κομίζοιντο, διδόναι ὑμῖν ἕτερα οὐκ ἐντέλλομαι.

Κατά τον Ισαάκιο, τους μοναχούς της Κοσμοσώτειρας δεν πρέπει να απασχολούν ποικίλες βιοτικές μέριμνες της καθημερινής ζωής, οι οποίες ωστόσο αναφέρονται και περιγράφονται στο κείμενό μας: η μονή θα φροντίζει για την περίθαλψη των ασθενών, συχνά με την παροχή πλουσιότερης και καλύτερης τροφής από τη συνήθη. Για τον Λέοντα τον Κασταμονίτη, ο συντάκτης του τυπικού προβλέπει ακόμη και να προσκομίζεται προσφορά στα μνημόσυνά του, αφού η αφοσίωσή του απέχει από των υπολοίπων και περιγράφεται, με έναν λαϊκό εκφραστικό τρόπο στο κείμενό μας «ὁπόσον, ὡς εἰπεῖν, οὐρανὸς εὐρὺς γαίης ἀφίσταται·» [*Τυπικόν* 54, 1032-1033].

Σύμφωνα με μια ευρύτατα διαδεδομένη και στον ελληνικό λαό αντίληψη, όσοι δωρίσουν κάτι στο μοναστήρι δε δικαιούνται κατόπιν να το ζητήσουν πίσω, αφού ό,τι αφιερωθεί στο Θεό είναι αναφαίρετο, και όποιος το αποσπάσει ιερόσυλος[24] [*Τυπικόν* 55, 1051-1055]. Ας σημειωθεί εδώ ότι ανάλογες απόψεις επικρατούν στο λαό μας για τη διαχείριση των ταμάτων, η αφαίρεση των οποίων επιφέρει βαρύτατες συνέπειες για τον τολμητή ιερόσυλο από μέρους του ιδιοκτήτη αγίου,

24. Φλωράκης 1982: 75-79. Kriss, Kriss-Heinrich 1955: 127-28. Hallgarten 1929: 60. Λουκάτος 1952: 152. Ήμελλος 1968: 85-90.

καθώς εκφράζεται σε πλήθος ανάλογων λαϊκών παραδόσεων.[25] Τα πολύτιμα δε αντικείμενα και τα χρήματα της μονής πρέπει να φυλάσσονται σε ειδικό χρηματοκιβώτιο [*Τυπικόν* 60, 1109-1111], το άνοιγμα του οποίου θα γίνεται από τον ηγούμενο, μαζί με τον οικονόμο, τον σκευοφύλακα και τους δύο δοχειάριους.

Στη μονή θα πρέπει να υπάρχει και ο μόνιμος γιατρός, που θα πληρώνεται σε ετήσια βάση, με ιατρικά εργαλεία που θα αγοράζει ο ηγούμενος, μαζί με αμύγδαλα, ζάχαρη και δέκα άτομα που θα υπηρετούν τους νοσηλευόμενους στα τριανταέξι κρεβάτια του νοσοκομείου της [*Τυπικόν* 61, 1114-1130 = Παπάζογλου 1994: 85-86]:

> – Ἔστω τοίνυν ἰατρὸς ἱκανὸς καὶ δόκιμος τῇ μονῇ πάντοτε ἀφωρισμένος, ἐκ ταύτης ἀννόναν καὶ ῥόγαν λαμβάνων τὴν ἁρμόζουσαν, ἔχων ἔργον ἐπιμελές τε καὶ ἀδιάλειπτον τὸ τῶν ἀρρωστούντων ἐπιμελεῖσθαι κατὰ τὴν ἐνοῦσαν τέχνην αὐτῷ καὶ ἰατρεύειν αὐτοὺς ὁλοψύχως, τούς τε μοναχοὺς τῆς μονῆς, τούς τε καταπαθεῖς ἀδελφούς, ὅσους πρὸς Θεοῦ ἐξιλέωσιν τῷ ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ γηροκομείῳ συνέταξα καὶ ἀνέκλινα, τῶν ἰατρικῶν εἰδῶν ἐξωνουμένων παρὰ τοῦ προεστῶτος καὶ ἀποτιθεμένων κατ' ἐνιαυτὸν τῇ μονῇ, ὅτε καιρὸς ἐπιτήδειος. Πρὸς δὲ καὶ ἀμυγδάλων καὶ σάκχαρος καὶ ἑτέρων τῶν συντελούντων τοῖς κάμνουσι, μὴ φειδομένου τοῦ προεστῶτος χρημάτων, κἂν εἰς ἔσχατον ἡ τῆς μονῆς καταντήσειεν εἴσοδος, μηδὲ κατά τι ἀναβαλλομένου τὸ τοιοῦτον ἡμῶν περὶ τοὺς ἀρρωστοῦντας βούλημα καὶ διάταγμα, ἀλλ' ἀφιερώσαντος καὶ ὑπουργοὺς εἰς ὑπηρεσίαν τῶν ἀρρωστούντων καὶ ἀνακεκλιμένων δέκα, οἱ γὰρ ἀδελφοὶ οἱ δουλευθησόμενοι παρὰ τούτων τὸν ἀριθμὸν ὀφείλουσιν ἐσαεὶ εἶναι τριάκοντα ἕξ, καὶ πᾶσαν χειραγωγίαν εἰς τούτους διὰ παντὸς ἐνδεικνυμένου διὰ τὸ καὶ τοὺς ἀνακεκλιμένους ψυχικὸν ἡμῶν ἀδελφοὺς τῇ μονῇ δέεσθαι τῆς τούτων χρεωστικῶς δουλείας καὶ τῆς τοῦ τεταγμένου

25. Περδίκα 1940: 74. Ζευγώλη-Γλέζου 1963: 289. Φλωράκης 1971: 520. Ρωμαίος 1973: 98.

ἰατροῦ ἐπιμελείας καὶ ἰατρικῆς ἐπισκέψεως· εἴπερ δὲ κατά τι ὁ προεστὼς ἀμελήσειε τῆς τοιαύτης ἡμῶν διατάξεως, λόγους ἀποδώσει τῷ πάντων κριτῇ ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως.

Το νοσοκομείο είχε χτιστεί έξω από τον μεγάλο περίβολο της μονής και μέσα από τον εξωτερικό φράχτη, και ο κάθε νοσηλευόμενος έπρεπε να έχει ατομικό στρώμα, με διπλό κετσέ κρητικό («κέντουκλον κρητικόν»),[26] ένα χοντροφτιαγμένο ύφασμα, αντί του μάλλινου στρώματος που συνηθιζόταν, ψάθα («ψάθιον»), δύο μικρά σκεπάσματα («ποκρόβια») και χλαίνη («σαγίον»), αντί για πάπλωμα, ενώ το προσκεφάλι θα έπρεπε να είναι λινό και γεμισμένο με μαλλί.[27] Επίσης, κάθε άρρωστος θα έπρεπε να παίρνει ημερησίως ψωμί αντίστοιχο ενός δεκάτου χωριτικού μοδίου, όμοιο ποιοτικώς με το ψωμί των πατέρων της μονής, δύο πιάτα φαγητού και «ἓν κρασοβόλιον καλογερικόν»,[28] αλλά και έξι νομίσματα το μήνα[29] [*Τυπικόν* 70, 1301-1325]. Ας σημειωθεί ότι ανάλογες διατάξεις υπάρχουν και σε άλλα βυζαντινά Τυπικά μονών που διέθεταν παρόμοια ιδρύματα, στο πλαίσιο της οργανωμένης εκκλησιαστικής και μοναστηριακής φιλανθρωπίας και περιθάλψεως,[30] που ήταν συνήθης και εξαιρετικά αναπτυγμένη κατά την εποχή συνθέσεως του κειμένου μας (1151/52).

Οι μοναχοί έπρεπε να παίρνουν, ως χορηγία, από τη μονή διπλό πανωφόρι, δύο υποκάμισα, δύο ζευγάρια αρβύλες και για τις χειμερινές επενδύσεις των υποδημάτων τους το μαλλί ενός προβάτου. Αυτά σε ετήσια βάση, αφού κάθε τρία χρόνια έπαιρναν μια βαμβακερή φανέλα

26. Κουκουλές χ.χ. Β2: 23-24. Κριαράς 1982: 136.
27. Για τα υφάσματα και τα αντικείμενα αυτά βλ. Volk 1983: 203-04. Παπάζογλου 1994: 102-03, σχ. 1311.
28. Πρβλ. Eideneier 1970:118-22. Volk 1983: 204. Gautier 1974: 48-49, 56-57. Παπάζογλου 1994: 103, σχ. 1319.
29. Gautier 1974: 108-09.
30. Πρβλ. Grumel 1949: 42-46. Κωνσταντέλος 1983: 232-37. Άμαντος 1923: 131-64. Patlagean 1977: 181-96. Μαυρομάτης 1989: 147-52. Pournaropoulos 1960: 379-80.

για το χειμώνα και μια χωρίς βαμβάκι, για το καλοκαίρι, αλλά και έναν χειμωνιάτικο και έναν καλοκαιρινό μανδύα.[31] Κάθε μήνα έπαιρναν μια λίτρα λάδι για το καντήλι τους και μία λίτρα σαπουνιού για πλύσιμο. Τα παλιά ενδύματα παραδίδονταν στο βεστιάριο, για τους μοναχούς που θα έφταναν στο μοναστήρι μετά τη διανομή του ρουχισμού. Επιπροσθέτως, όσοι φρόντιζαν τα ζώα, οι φουρνάρηδες και οι γεωργοί της μονής θα έπαιρναν δύο πανωφόρια και πουκάμισα, ένα ζευγάρι αρβύλες και ένα ζευγάρι μπότες, και μαλλί για επενδύσεις των υποδημάτων τους και για περικνημίδες, αλλά και φανέλες καλοκαιρινή και χειμωνιάτικη, κάθε δύο χρόνια [*Τυπικόν* 62, 1131-1150 = Παπάζογλου 1994: 86-87]:

> – Ἃ μὲν οὖν ἔκ τε παραινέσεως καὶ προσηκούσης παρακλήσεως τοῖς μοναχοῖς ὑπεθέμεθα καὶ ἐν τῷ παρόντι τυπικῷ ἐνώπιον τῆς Θεομήτορος διεταξάμεθα, ταῦτά εἰσιν. Δέον τοίνυν περὶ τῆς αὐτάρκους ἐνδυμενίας αὐτῶν τῶν μοναχῶν ἐκθεῖναι καὶ διορίσασθαι, ἵνα κἀν ταύτῃ τὰ παρ’ ἡμῶν διατεταγμένα τὴν συγκρότησιν ἔχοιεν. Ἕκαστος τοιγαροῦν τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν ὀφείλει χάριν ἐνδυμενίας λαμβάνειν κατ’ ἔτος διπλοῦν ἱμάτιον ἓν καὶ ὑποκάμισα δύο, καλήγια ζυγὰς δύο, ἃ καὶ ἅπαξ ὀφείλουσι διὰ πετζίου ἀνακαινίζεσθαι, ἕνεκα δὲ ὀρταρίων ἐρίου ποκάριον ἕν, τοῖς δὲ τρισὶν ἐνιαυτοῖς δύο περιστήθια λαμβάνειν ὀφείλει, ἓν διὰ βαμβάκης πρόσφορον τῷ χειμῶνι, ἕτερον δ’ ἄνευ βαμβάκης ὡς χρᾶσθαι τούτῳ τῷ καλοκαιρίῳ, ὁμοίως δὲ καὶ δύο μανδύα, τοιαῦτα πρός τε τὸ καλοκαίριον καὶ τὸν χειμῶνα· ἑκάστῳ δὲ μηνὶ πρὸς ἄναψιν κανδήλης ἐν τῷ κελλίῳ διδόσθω ἔλαιον λίτρα μία καὶ σαπώνιον λίτρα μία πρὸς πλύσιν τῶν δεομένων. Καί γε τὰ παλαιωθέντα τῶν ἱματίων ὁ προεστὼς ἀφαιρείσθω τῶν μοναχῶν καὶ ἀποτιθέσθω τῷ βεστίῳ καὶ διδόσθωσαν τοῖς ὀψιγόνως προσερχομένοις τῇ μονῇ μοναχοῖς καὶ μὴ οὖσι τότε, ὅτε ἡ διανομὴ τῶν καινῶν ἱμα-

31. Πρβλ. Gautier 1974: 65 και Volk 1983: 138-39, με παρόμοιες διατάξεις άλλων βυζαντινών μοναστικών τυπικών.

τίων γένοιτο. Ἕκαστος δὲ τῶν ἐκδουλευόντων τοῖς τῶν μοναχῶν ἡμιόνοις, τῶν τε μαγκίπων καὶ τῶν γεωργῶν διπλοῦν ἱμάτιον ἕν, ὑποκάμισα δύο, καλήγια ζυγὴν μίαν, καὶ τζαγγία ζυγὰς δύο, καὶ ποκάριον ἓν ἀντὶ ὀρταρίων, καὶ ἕνεκα τουβίων τῆς μιᾶς ζυγῆς τὸ ἀρκοῦν λουνίκιον, καὶ τοῖς δυσὶν ἐνιαυτοῖς ἐπιστήθια δύο, καλοκαιρινόν τε καὶ χειμωνικόν. Ταῦτα γοῦν πρὸς ἀνενδεῆ αὐτάρκειαν τῶν διακονητῶν καὶ τῶν μοναχῶν τετάχαται.

Με ανάλογες λεπτομέρειες ρυθμίζεται και η καθημερινή διατροφή των μοναχών της Κοσμοσώτειρας: αγιοζούμι[32] και όσπρια στις νηστείες, ψάρι[33] και τυρί στις καταλύσιμες ημέρες και στις γιορτές, κρασί καλογερικό, ενώ το λάδι θα έπρεπε να αγοράζεται σε καλή τιμή από την Αίνο,[34] και το κρασί να προέρχεται, ει δυνατόν, από αμπελώνες που θα φυτευθούν στον χώρο της μονής [*Τυπικόν* 63, 1151-1165 = Παπάζογλου 1994: 87-88]:

– Τούτων δὲ καὶ τροφῆς ἐφημέρου δεομένων ἐξάπαντος διὰ τῆς φυσικῆς ἐνδείας τὴν ἀναπλήρωσιν, τὰς μὲν δευτέρας καὶ τετράδας καὶ παρασκευὰς λαμβάνειν τούτους διαταττόμεθα μαγειρίαν τὴν λεγομένην ἁγιοζώμιον καὶ ὄσπριον, τὰς δ' ἄλλας τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας μίνσους δύο ἕκαστον, ὀψάριον ὁποῖον ἡ ἡμέρα δώσει, καὶ τυρὸν τὸν ἀρκοῦντα, καὶ ἑκάστῃ τῶν ἡμερῶν οἴνου καλογηρικὰ κρασοβόλια δύο πλὴν τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ἐν ταύτῃ γὰρ ἑκάστη τῶν ἡμερῶν ἓν κρασοβόλιον. Ἐν δὲ ταῖς νηστίμοις ἡμέραις τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν ἐμῶν μνημοσύνων τράπεζαι γινέσθωσαν κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος συνείδησιν, τῶν βρωμάτων προτιθεμένων καὶ τῶν πομάτων παρεχομένων. Παρατηρητέον δὲ ὡς, ἵνα ὁ προεστὼς θηρεύῃ καιρὸν ἐπιτήδειον εὐωνοτέρας τοῦ ἐν τῇ Αἴνῳ πιπρασκο-

32. Βλ. Χατζηφώτης 1995: 468.
33. Βλ. Χατζηφώτης 1995: 461-62.
34. Βλ. σχετικά Παπάζογλου 1994: 88, σχ. 1162. Asdracha 1976a: 120-24. Σαμοθράκης 1963: 45-53. Vogiatzis 1987: 135-37. Makris 1988: 93-95, 158 και Soustal 1991: 170-73.

> μένου ἐλαίου πράσεως, καὶ ἐξωνῆται τοῦτο ἅπαξ πρὸς τὴν χρείαν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, μὴ ἀπὸ πραγματευτῶν τινων, ἀλλὰ τῶν διακομιζόντων πλοίων τὸ ἔλαιον καὶ καταιρόντων ἐν τῇ Αἴνῳ· οἴνου δὲ τὴν ἐξώνησιν ἡ τοῦ προεστῶτος σύνεσις φροντίσει κατὰ καιρὸν ἐπιτήδειον γίνεσθαι, ἔστ' ἂν ἀμπελῶνας οἱ μοναχοὶ νεουργήσωσιν ἐν τῇ καθέδρᾳ τῆς μονῆς, προσφόρου ὄντος τοῦ τόπου πρὸς τὴν τούτων καλλιεργίαν.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το τυπικό, ο ηγούμενος οφείλει να έχει αλιευτικό σκάφος («σανδάλιον») στον ποταμό Έβρο («Μαρίτζα»), για να εφοδιάζει με ψάρια τη μοναστηριακή τράπεζα,[35] αλλά και για να εμποδίζει την αλιεία των ξένων, κατά παράβασιν των προνομίων της μονής.

Ενδιαφέρουσες είναι οι λεπτομέρειες που παραθέτει το κείμενό μας για την εθιμοταξία της πανήγυρης της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (15 Αυγούστου), όπως αυτή τελούνταν στη μονή της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες, με λιτανευτική πομπή που έφτανε έως το κοιμητήριο των μοναχών, η οποία διέγραφε κύκλο αγιαστικό του χώρου του μοναστηριού, για να επιστρέψει στο καθολικό, όπως συμβαίνει με όλες τις σημερινές εθιμικές λιτανείες των ελληνικών λαϊκών θρησκευτικών πανηγυριών[36] [*Τυπικόν* 65, 1174-1195 = Παπάζογλου 1994: 89]:

> – Ἀλλὰ μικρὸν ἀναδράμωμεν πρὸς τὴν ἀνωτέρω τῆς ἑορτῆς τῆς θείας Κοιμήσεως τῆς Θεομήτορος ἔννοιαν καὶ διαδόσεώς τινος γινομένης ἐπὶ τοῖς ἐμοῖς μνημοσύνοις πρὸς πένητας κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος συνείδησιν. Ἔφθημεν οὖν εἰπεῖν περὶ τῆς τῶν ἑορτῶν ἑορτῆς τῆς θείας Κοιμήσεως τῆς ἐμῆς εὐεργέτιδος Θεοτόκου, ὅσα δὴ καὶ προείπομεν· ἐπεὶ δὲ κόρον οὐκ οἶδα τῆς

35. Πρβλ. Asdracha 1976a: 221-22 και Tapkova-Zaimova 1960: 123-27. Tapkova-Zaimova 1989: 434.
36. Βλ. σχετικά Αικατερινίδης 1987-89: 29-42. Αικατερινίδης 1975: 11-19. Επίσης βλ. Nikolakakis 1992: 42-48.

> ἐφέσεως τῆς περὶ τὴν εὐεργέτιδά μοι ταύτην ἑορτῆς, τῆς τιμῆς καὶ παντοίας αὐτῆς συγκροτήσεως, βούλομαι καὶ ἔτι πρὸς τοῖς λεχθεῖσι μετὰ τὸν ἑωθινὸν ὕμνον τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν τὴν Κοίμησιν ἑορτάζομεν, ἱερεῖς ἱκανοὺς καὶ διακόνους τὰς ἱερατικὰς στολὰς ἐνδιδύσκεσθαι καὶ τὸν προεστῶτα σὺν αὐτοῖς φέρειν ἐν ταῖς χερσὶν τὸ εὐαγγέλιον, ἕτερον δ' αὖθις εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, καὶ τὸν μέγαν σταυρὸν ἕτερον τὸν περὶ τὸ βῆμα ἐφεδραζόμενον. Ἐκτενῆς δὲ γεγονυίας ἐν αὐτῷ τῆς προσηκούσης, τοῦ ναοῦ ἐξέρχεσθαι φέροντας ταῦτα τοὺς ἱερεῖς ἐν φωταψίᾳ προοδευούσῃ τῇ προσηκούσῃ καὶ τὸν πυλῶνα τοῦ περιβόλου ἐξέρχεσθαι λιτανείᾳ καὶ εἰς τὸ κοιμητήριον τῶν μοναχῶν κατέρχεσθαι, περικάμπτειν οὕτω πρὸς τὴν ἀπονεύουσαν ἑτέραν πύλην, πρὸς μέρος φημὶ τὸ ἑσπέριον, τῆς βαδίσεως περικυκλούσης ἐντὸς ἅπαντα τὸν περίβολον εἰς ἁγιασμὸν καὶ συντήρησιν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἐμβαδοῦ σύμπαντος, καὶ οὕτως ἐν τῷ ναῷ εἰσέρχεσθαι καὶ ἀποδιδόναι τοῖς ὀφειλομένοις ἁγίοις τόποις τὰ φερόμενα ἱερά. Ἡ δὲ περὶ τὴν πύλην ἄνωθεν ἐστηριγμένη διὰ μουσείου Κοίμησις τῆς Θεοτόκου φωταψίαν ἐχέτω κατὰ τὴν ἑορτὴν μή τινα πενιχρὰν καὶ καταπεφρονημένην, ἀλλὰ ἀξίαν λόγου φημὶ τοῦ προσήκοντος, περὶ δέ γε τοῦτο τὸ εἰκόνισμα τῆς θειοτάτης Κοιμήσεως ἀκοίμητον βούλομαι θρυαλλίδα παρ' ὅλον τὸν χρόνον ἀνυστερήτως ἀνάπτεσθαι σχινελαίῳ· οἶμαι γὰρ ὡς κεχαριτωμένον ἐστὶ τοῦτο ἐπιπνοίας θείας χαρίσματι.

Σε άλλο σημείο του κειμένου, ο Ισαάκιος Κομνηνός αναφέρεται στις γέφυρες που βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της μονής, που οικοδομήθηκαν στέρεα, με στήριξη «τοῖς λεγομένοις φατνώμασιν», για την ασφαλή διέλευση των περαστικών. Σε μία μάλιστα τοποθετήθηκε, ως φυλακτήριο, και εικόνα της Θεοτόκου σε προσκυνητάρι. Οι διατυπώσεις του κειμένου θυμίζουν τις ανάλογες αναφορές στο τραγούδι για το «Γεφύρι της Άρτας», σχετικά με τις ευχές ή τις κατάρες των διαβατών,[37]

37. Ρωμαίος 1952: 308-34 (=Ρωμαίος 1979: 13-45). Μέγας 1971: 25 κ.εξ.

και απηχούν πάγιες λαϊκές αντιλήψεις. Το ίδιο συμβαίνει και στη συνέχεια, όταν ο Ισαάκιος αναφέρει ότι «ἵνα διὰ τῆς τῶν διερχομένων περὶ ταύτας εὐχῆς εὕροιμεν ἀτελμάτιστόν τε καὶ ῥᾴονα τὴν μέλλουσαν ἡμᾶς, οἶμαι, διαβιβάσαι γέφυραν ἐκείνην πρὸς τὰς αἰωνίους σκηνάς» [*Τυπικόν* 67, 1221-1223]. Απηχούνται εδώ οι λαϊκές αντιλήψεις για το επικίνδυνο «Γεφύρι της Τρίχας», που πρέπει να περάσουν οι ψυχές των νεκρών στην πορεία τους για τον Κάτω Κόσμο, το οποίο τρέμει, και του οποίου η διάβαση παρουσιάζεται, στις λαϊκές παραδόσεις, ως μεγάλη και δύσκολή δοκιμασία.[38]

Στο συγκεκριμένο χωρίο παραδίδεται και το τοπωνύμιο της περιοχής («τῷ τόπῳ τῷ καὶ ἐπονομαζομὲνῳ τοῖς πολλοῖς οὕτω πως Ἀειδαροπνίκτης»: *Τυπικόν* 67, 1219), το οποίο ο Μ. Γεδεών ταυτίζει με την περιοχή Βουλιαγμένη της Αίνου[39] και ο Αχ. Σαμοθράκης, μάλλον ορθότερα, με το έλος «Γαϊδαροπνίχτης»,[40] που βρισκόταν δυτικά των Φερών.

Σύμφωνα με το τυπικό, οι μοναχοί της Κοσμοσώτειρας, έπρεπε να ξυπνούν την ώρα του λαλήματος του τρίτου πετεινού του χειμώνα, και δύο ώρες, πριν φανεί ο αυγερινός το καλοκαίρι, ώστε να τελούν τις ακολουθίες τους «νηφαλεώτεροι καὶ ἐρρωμενεστέρῳ νοΐ» [*Τυπικόν* 68, 1241-1242], σύμφωνα με πάγια μοναστηριακή πρακτική.[41] Στη μονή παραχωρούνται τα δικαιώματα των πανηγύρεων που γίνονταν κάθε χρόνο στο Νεόκαστρο, προφανώς εκτός των τειχών του οικισμού, καθώς οι βυζαντινές πανηγύρεις είχαν τόσο λατρευτική και εθιμική, όσο και οικονομική υπόσταση και λειτουργικότητα.[42] Επίσης, αναφέρεται η πρακτική της μεταφοράς με βάρκες των καρπών από τα χωράφια στα

38. Baud-Bovy 1936: 169. Ρωμαίος 1979: 38-44.
39. Γεδεών 1898: 112.
40. Σαμοθράκης 1963: 121 και Sinos 1985: 35-36. Παπάζογλου 1994: 91-92, σχ. 1216.
41. Πρβλ. Μανάφης 1970: 86.
42. Βλ. ενδεικτικά Vryonis 1981: 198-200, 206-214, με τη σχετική βιβλιογραφία, Επίσης, Laiou 1986: 111-22.

σπίτια των γεωργών, δια των υδάτων του Έβρου, εξαιτίας της οποίας και αποφασίζεται η μεταφορά ενός χωριού, ώστε οι κάτοικοι του να διευκολύνονται σχετικά [*Τυπικόν* 69, 1256-1260]. Αναφέρονται επίσης, από τον Ισαάκιο, διάφορα χωριά και οικισμοί (Κανίκλειο, Λυκοχώριο, Δράχος, Κούριανις, Νεοχώριο, Χοιροσφάκτης, Βατζινέα, Χούσδερι, Σινάλη, Βήρος, Σωτήρ των Βλάχων, Άγιος Νικόλαος, Διλιανού, Δραγάβαστα Αετός, Τζεχοβά, Σοκαράδα, Βράνιστα, Νεβοσέλους, Δελβοτζιάνους, Τζιάμπη, Ραυνιάνους, Σόφους, Σαγουδάους, Γαλάτου, Τζερνίκου, Ραδαβούντος, Κερκιζόν, Χατησίου, Καλοσέρας), η ταύτιση των οποίων αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία,[43] ώστε να μη χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ, παρά μόνον ως περιπτώσεις αναφοράς τοπωνυμικού υλικού της βυζαντινής Θράκης του 12ου αιώνα στο κείμενό μας.

Ο Ισαάκιος τονίζει με έμφαση ότι δε χρησιμοποίησε για την οικοδόμηση του μοναστηριακού συγκροτήματος τίποτε που να μην έχει αγοράσει [*Τυπικόν* 70, 1335-1338], απηχώντας τις λαϊκές αντιλήψεις για την κατάρα, και την αντίστοιχη θεϊκή αποδοκιμασία, που συνοδεύει τη χρήση κάθε κλεμμένου αντικειμένου ή υλικού, όπως εκφράζεται στις παραδόσεις του ελληνικού λαού.[44] Σε μια κορύφωση της φιλανθρωπικής του διάθεσης, ορίζει ότι, με φροντίδα της μόνης, στο σπίτι κάθε αρρώστου πρέπει να υπάρχει «πινάκιον ἕν» [*Τυπικόν* 70, 1352-1353], παρέχοντας μία ακόμη μαρτυρία για τα σκεύη και τα περιεχόμενα της οικοσκευής στον 12ο αιώνα.[45] Στα ίδια πλαίσια, οι άρρωστοι, με υπόδειξη του γιατρού, πρέπει και ψάρια να τρώνε, ακόμη και σε περιόδους νηστείες, και λουτρά να κάνουν, για την ανακούφιση του σωματικού πάθους τους [*Τυπικόν* 70, 1362-1369 = Παπάζογλου 1994: 105]:

–Ταῖς γοῦν ἑορταῖς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου δι' ἰχθυοφαγίας τοὺς

43. Παπάζογλου 1994: 93-98, σχόλια. Asdracha 1976: 58, 65, 77. Βλυσίδου κ.ά. 1989: 59-157. Asdracha 1976b: 204. Soustal 1991: 168, 347-48, 373, 453.

44. Λουκάτος 1978: 107-108. Κυριακίδης 1960: 130-39.

45. Βλ. σχετικά Κουκουλές χ.χ: Β΄2, 60-116.

μοναχοὺς καὶ τοὺς ἀδελφοὺς ὁ προεστὼς παραμυθείσθω, τοὺς δὲ νοσήμασι περιπεπτωκότας ἀδελφούς μοι μοναχοὺς δεξιούσθω ἐν ταῖς μεγάλαις τεσσαρακοσταῖς καὶ διὰ λουτρῶν καὶ διὰ προσφόρου τῇ ἀσθενείᾳ τούτων τροφῆς συνορᾶν τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν. Ἐὰν οὖν ὁ μέλλων ἰατρεύειν τοὺς ἀνακεκλιμένους ἀδελφοὺς ἰατρὸς δεηθῇ ἔν τισι τούτων καὶ λουτροῦ χρήσεως εἰς ὠφέλειαν σωματικήν, οὗτοι λουέσθωσαν, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν, ἵνα συνελὼν εἴποιμι, ὡς αὐτὸν τὸν Θεὸν ὁ προεστὼς ὀφείλει καθορᾶν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ παντοίως περιθάλπειν αὐτούς.

Παραλλήλως, οι άρρωστοι του νοσοκομείου του μοναστηριού πρέπει να μένουν εκεί έως να γιατρευτούν ή ως τον θάνατό τους, και επιτρέπεται να φορούν τα παλιά ενδύματα των μοναχών [*Τυπικόν* 70, 1385-1386], ενώ δεν πρέπει να τους δίνεται κρασί ξινισμένο «οἶνος ὀξώδης» [*Τυπικόν* 70, 1397], αφού αυτό δε συντελεί στη θεραπεία, παρά προκαλεί την ταλαιπωρία και την κακοπάθεια του σώματος. Σε κάθε περίπτωση, τα αντικείμενα, η οικοσκευή, ο εξοπλισμός και η περιουσία της μονής θα πρέπει να αποτελούν αντικείμενα προστασίας και φροντίδας, σαν να ήταν γονική τους κληρονομιά.

Με λεπτομέρειες ο Ισαάκιος Κομνηνός αναφέρεται στην κατασκευή της δεξαμενής υδάτων[46] και των υδρευτικών έργων της μονής, παρέχοντας μας πληροφορίες για τα υδραυλικά συστήματα και το επίπεδο της τεχνικής και της τεχνολογίας της εποχής του. Παραλλήλως δε υποχρεώνει τον εκάστοτε ηγούμενο να μεριμνά για τη συντήρηση των έργων αυτών, ώστε το νερό να είναι πάντοτε τρεχούμενο, διαυγές και πόσιμο *[Τυπικόν* 73, 1443-1460 = Παπάζογλου 1994: 108-09]:

–Ἐπεὶ δὲ καὶ κινστέρναν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς συστήσασθαι κατηρξάμεθα, εἰ μὲν ἐντὸς τῆς ἐμῆς ζωῆς ταύτην συναπαρτίσωμεν, ὀφεῖλον τῷ προεστῶτι καὶ τοῖς μονασταῖς ἀεὶ τῆς διαμονῆς ταύτης φροντίζειν καὶ τὰ τῷ χρόνῳ συμβαίνοντα ταύτῃ

46. Πρβλ. Σίνος 1987-90: 226. Σκαρλάτος Βυζάντιος 1851: 115-20. Σιδερίδης 1907: 249-64 και Janin 1943: 85-115.

ἐπανορθοῦσθαι συμπτώματα εἰς ὑποδοχὴν αἰωνίζουσαν τοῦ διαπορθμευθέντος παρ’ ἡμῶν ὕδατος πρὸς τὴν μονήν· διὸ παρὰ τῶν κληρονόμων τῆς κρήνης τούτου τοῦ ὕδατος καὶ ἔγγραφος χαριστική μοι τοῦ δικαίου τούτου γέγονεν ὑπογραφεῖσα παρὰ τοῦ μητροπολίτου Τραϊανουπόλεως, ὅπερ ἔγγραφον ἀποτιθέσθω τῷ σκευοφυλακίῳ εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσαν, πολλοῖς ἱδρῶσι παρ’ ἡμῶν εὑρεθέντος τοῦ ὕδατος ὑπογείῳ ὀρυγῇ καὶ δαπάνῃ περὶ ταύτην πολλῶν νομισμάτων τοῦ βίου μου. Χρὴ οὖν ἐσαεὶ πεπληρωμένην εἶναι τὴν κινστέρναν τοῦ ὕδατος, περισκεπομένην ἐγχορηγίῳ ὀρόφῳ καὶ κεραμίσι διὰ τὴν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ῥυπασμάτων ἀντίφραξιν, ὑδραγωγοῦ φροντισθέντος παρὰ τοῦ προεστῶτος εἰς περιποίησιν τῆς κινστέρνης καὶ τῶν σωληναρίων τῶν διαπορθμευόντων πρὸς ταύτην τὸ καταρρέον ὕδωρ καὶ διαυγέστατον καὶ πότιμον· καὶ γὰρ καὶ τοῦτο, οἷα θυσίαν εὐπρόσδεκτον, τῇ Θεοτόκῳ προσήνεγκα, δέχοιο καὶ τήνδε τὴν προσαγωγήν, ὦ Θεομῆτορ καὶ κοσμοσώτειρα, δέχοιο, ὁ δ’ ὑδραγωγὸς συνταχθήτω διὰ τῆς προσηκούσης προνοίας τῇ μονῇ, ὅπως αὕτη τοῦτον ἀδιάλειπτον ἔχοι εἰς διηνεκῆ συντήρησιν τοῦ καταρρέοντος ὕδατος.

Ιδιαίτερες είναι οι αναφορές του κειμένου μας στη θεία βοήθεια και σε θεοσημίες που επισήμαναν τη συμφωνία της Θεοτόκου με το επιχειρούμενο έργο, επισφραγίζοντας την υπερφυσική συμπαράσταση προς τον κτήτορα του μοναστηριακού συγκροτήματος. Η κατά καιρούς βοήθεια της Παναγίας περιγράφεται ως «οἱάπερ θησαυρός» [*Τυπικόν* 75, 1476], θυμίζοντας μας τις κοινές στον ελληνικό λαό παραδόσεις για την εύρεση θησαυρών με υπερφυσική αποκάλυψη.[47] Ο ίδιος ο Ισαάκιος διηγείται δύο περιπτώσεις φαινομένων που ερμηνεύει στο πλαίσιο αυτό: στην πρώτη, μια μέλισσα έκανε τη φωλιά της στο νεόδμητο άγιο βήμα, θυμίζοντας τις παραδόσεις για την υπόδειξη του σχεδίου της Αγίας Σοφίας από κατασκευές μελισσών, σύμφωνα με νεοελληνικές παρα-

47. Βλ. σχετικά Μέγας 1913: 22-34, με παραδόσεις κυρίως από την ΒΔ Θράκη, σύγκρισή τους με άλλες ελληνικές παραδόσεις και εκτενή σχολιασμό τους.

δόσεις.[48] Στη δεύτερη, θεόσταλτο περιστέρι επισημαίνει τη θεία υποστήριξη, σύμφωνα και πάλι με ανάλογες ελληνικές παραδόσεις περί θεοσημιών[49] [*Τυπικόν* 75, 1482-1509 = Παπάζογλου 1994: 110-11]:

> –Συμβέβηκε δέ τι τότε τοῦ ναοῦ τῷ κτίσματι διηγήσεως ἄξιον καὶ προανακηρύττον τοῦ Θεοῦ τὴν μέλλουσαν ἐπεισφρῆσαι τούτῳ γλυκεῖαν καὶ αἰγλήεσσαν χάριτα, τί δὲ τοῦτο, λεκτέον. Οὔπω τῶν τοῦ τεμένους τοίχων συναπαρτισθέντων τοῖς τέκτοσιν, ἀθρόον καὶ ἐξ ἀδήλου μέλισσα ὑπέδυ τῷ κύτει τῶν ἀδύτων, ἐν ᾧ τελεσιουργοῦσιν οἱ ἱερεῖς τὰ θεῖα μυστήρια, κἀντεῦθεν ὀπῇ τινι τὸν ἑαυτῆς φωλεὸν ἐξεργάσασθαι κατηπείγετο ὑπὸ βομβήσει τῆς φύσεως· ὅθεν οἱ ἔμφρονες τὸ γεγονὸς ἱστορήσαντες οὐκ ἄλογον καὶ ἀναίτιον αὐτὸ τὸ συμβὰν ὑπετόπασαν, ἀλλὰ θείας ἐπιπνοίας τῆς ἐν τῷ ναῷ καὶ γλυκύτητος εἶναι περιεθρύλλουν τὸ σύμβαμα. Ἔτι δ’ οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ αὐτὸς αὖθις περὶ τὸ κύτος τοῦ ναοῦ καθιστόρησα θαυμάσιον ἕτερον, σκίμποδι προσκαθήμενος καὶ περιαθρῶν τὰ παρὰ τῶν τεκτόνων τελούμενα, ὡς εἶχον ἀσθενείας, περιεργότερον· περιστερὰν γὰρ χρυσαυγῆ τὸν τράχηλον ἔχουσαν καθιστόρησα προσκαθημένην ἠρέμα καὶ παρ’ ἐλπίδα πασσάλῳ τινὶ πεπαρμένῳ περὶ μίαν τῶν πλευρῶν τῶν ἀδύτων, οἷσπερ τότε ὁ ὄροφος στερέμνιος ἤδη περιετίθετο, πόθεν δέ ποι γέγονεν ἡ τῆς περιστερᾶς εἴσοδος, οὐκ οἶδεν ἡ αἴσθησις. Ἐντεῦθεν δοκιμασίᾳ χρησαμένων ἡμῶν τῆς ἐξωθήσεως ταύτης, ὡρᾶτο δυσχερῶς αὕτη περὶ τὴν μετάβασιν καὶ ἐξώθησιν ἔχουσα καὶ οὕτω μικρὸν ἀνισταμένη τῆς καθέδρας ἡμῶν ταῖς διὰ χειρὸς ἐξωθήσεσι καὶ ἀνιπταμένη πάλιν συντόμως ἄγχιστα ταύτης ἐκάθητο μεταβαίνουσα· κἀντεῦθεν τοῖς εὖ φρονοῦσι τὸ τεκμήριον εὔδηλον, αὐτῆς προαναφωνούσης ὥσπερ τὴν τοῦ πα-

48. Σπυρόπουλος 1988: 19-23, όπου και το σχετικό γνωστό ποίημα του Γεωργίου Βιζυηνού (1848-1894), από τη συλλογή «Ατθίδες αύραι» (Λονδίνο 1884).
49. Πρβλ. Ιερωννυμίδης 1957: 269, όπου αναφορά σε εμφάνιση περιστεριών ως οιωνών, ανάλογη με την εξεταζόμενη εδώ, του κειμένου μας.

ναγίου Πνεύματος τῷ ναῷ πρόδρομον ἐπιφοίτησιν, οὕτω συμβολικῶς ἀνεκηρύττετο τὸ ἐσόμενον τοῖς θεασαμένοις πελάσασαν τοῖς ἀδύτοις οὕτω τὴν πέλειαν εἰς θάμβος τῶν ἱστορησάντων ἐξαίσιον. Ἡμεῖς δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῇ μεσιτείᾳ τῆς Θεομήτορος ἐπιφαῦσαι τῇ μονῇ καθικετεύομεν οἱ δείλαιοι δάκρυσιν, ᾗ ταύτην τὴν ἁγίαν μονὴν ἀνεθέμεθα καὶ τὴν ταύτης συντήρησιν, καὶ θαρροῦμεν ἐν τούτοις μὴ ἀποτυχεῖν τῆς τοιαύτης ἐφέσεώς τε καὶ παρακλήσεως· ἡ γοῦν ὑμνῳδία τῆς ἐκκλησίας διὰ τὸν Κύριον μετὰ προσοχῆς καὶ φόβου γινέσθω, σφόδρα γὰρ ἡ ψυχή μου ταύτην ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἠγάπησε, κἂν τῷ βορβόρῳ τῆς ἁμαρτίας αὐτὸς ἐγκεκύλισμαι.

Και στις δύο περιπτώσεις, η ερμηνεία των σημείων γίνεται σύμφωνα με τις σχετικές λαϊκές προλήψεις, νοοτροπίες και αντιλήψεις, οι οποίες απηχούνται στις ανάλογες λαϊκές παραδόσεις των καιρών μας. Το ίδιο ισχύει και για την αντίληψη ότι η υπερβολική καταπίεση και αυστηρότητα επιφέρει την «στυγητὴν τῷ Θεῷ κατὰραν» [*Τυπικόν* 76, 1514], που τελικά ζημιώνει αυτόν, εναντίον του οποίου στρέφεται, όπως ακριβώς πιστεύει και σήμερα ο ελληνικός λαός.

Ο συντάκτης του τυπικού στηλιτεύει τη συνήθεια της εποχής του να εικονίζονται οι κτήτορες σε παραστάσεις μέσα στους ναούς που έχτισαν, και απαγορεύει την εφαρμογή της στην Κοσμοσώτειρα [*Τυπικόν* 77, 1530-1536], αν και, κατά τον Χαρ. Μπακιρτζή, οι στρατιωτικοί άγιοι του εικονογραφικού διακόσμου του ναού, στους πλάγιους τοίχους του, θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τον ίδιο τον Ισαάκιο και άλλα μέλη του οίκου των Κομνηνών, όπως τον αυτοκράτορα Αλέξιο, τον Ιωάννη και τον Ανδρόνικο,[50] κατά παράβαση της ρητής απαγόρευσής του. Επίσης, ορίζει οι μοναχοί που ψέλνουν να αλλάζουν υποδήματα, πριν μπουν στο ναό για την ακολουθία, βάζοντας άλλα, καινούργια και καθαρά [*Τυπικόν* 82, 1573-1576] και στους κινούμενους με

50. Μπακιρτζής 1993: 177-86. Bakirtzis 2001: 85-87. Για τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγιάς Κοσμοσώτειρας βλ. επίσης Κωνσταντινίδη 1989: 303-28. Panayotidi 1989: 457-84. Μπακιρτζής 1991: 797.

όνους μύλους της μονής[51] να μην εξυπηρετούνται χωρικοί ή, κυρίως, γυναίκες «ἵνα μὴ σύγχυσις ἀπρεπὴς τῇ τῶν κοσμικῶν κοινωνίᾳ παρὰ τὸ ἡμέτερον γένοιτο βούλημα καὶ εἰς ὕβριν τῶν μοναστῶν»[*Τυπικόν* 83, 1581-1583].

Επεμβαίνει ακόμη και σε τυχόν λειτουργικά άτοπα, καθώς μάλιστα έχει ορίσει η μονή να είναι άβατη για τις γυναίκες, εκτός συγκεκριμένων εξαιρέσεων και κατά τις εορτές της Θεοτόκου, επιβάλλοντας να μη θάπτονται τα περισσεύματα της θείας κοινωνίας, ούτε να παραδίδονται ατόπως σε διακόνους, αλλά οι ίδιοι οι ιερείς να τα καταλύουν, χωρίς να βιάζονται να φύγουν, επειδή κάπου τους έχουν καλέσει ή προσδοκούν οικονομικό κέρδος από έκτακτες ιεροπραξίες [*Τυπικόν* 85, 1607-1626 = Παπάζογλου 1994: 117]:

> – Ἐπεὶ δὲ ταῖς θείαις παλάμαις καὶ τῇ πρὸς Θεὸν μεσιτείᾳ τῆς Θεομήτορος τὴν ἐμὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας ἀνεθέμην ὁ ἁμαρτωλός, παραινῶ τῷ προεστῶτι τῆς μονῆς μὴ παραχωρεῖν τοῖς ἱερεῦσι θάπτειν τὰ ἐν τῷ δίσκῳ τῆς θείας μεταλήψεως περιττεύοντα ἅγια εἰς κατάκριμα ἐμὸν καὶ τούτου αἰώνιον, ἄτοπον γὰρ καὶ ἀνόσιον τὸ τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν μυριάκις, καὶ ταῦτα παρὰ τῶν ἱερουργούντων αὐτόν, θάπτεσθαι· προσοχὴ οὖν ἔστω λοιπὸν τῆς τῶν περιττευόντων ἁγίων εὐπρεποῦς καὶ ἀνεγκλήτου γε διοικήσεως. Ἐταλάνισα δέ ποτε τὴν οἰκείαν συνείδησιν, θεάμά ποτε τῶν καιρῶν ἱστορήσας ἀνόσιον, τισὶ τῶν ἱερέων τελούμενον· ἐν γὰρ τῷ λειποτακτεῖν τούτους πολλάκις, εἴτε διὰ τροφῆς ἔφεσιν, εἴτε διὰ χρείαν ἑτέραν τινὰ συρφετώδη καὶ κοσμικήν, τινὰς τῶν ἱερέων, ὡς εἴρηται, τὴν ἱερατικὴν ἑώρων στολὴν ἐκδιδυσκομένους καὶ τοῖς διακόνοις μετὰ τὴν τῆς λειτουργίας ἀπόλυσιν αἰσχροκερδίᾳ πάντως χρειωδῶν τινων λήψεως τὰ ἅγια τῆς θείας μεταλήψεως ἐγχειρίζοντας, ὅπως δι’ αὐτῶν ἀπρεπῶς τῶν θείων μυστηρίων μεταλαμβάνωσιν ἕτεροι πρὸς οὓς ὀψιγόνως πρὸς τὴν

51. Για παρόμοιους μοναστηριακούς μύλους βλ. Petit 1904: 13. Gautier 1984: 33. Asdracha 1976a: 202-04.

μετάδοσιν ἤρχοντό τε καὶ μετελάμβανον. Ὅθεν κἂν τῇ βαρείᾳ μοι ὑποθέσει ταύτῃ καὶ πρὸ ἐμοῦ τῷ Θεῷ προσέχειν ἀκριβῶς δεῖ τὸν ἡγούμενον, ἵνα μὴ τελῆται τὸ ἄτοπον, αὐτοῦ τυχὸν ἐνασχολουμένου τισὶν ὑποθέσεσι. Βούλομαι τοίνυν καὶ εὔχομαι ἐκ πάσης ἄρ' ἐκκλησίας τὸ τοιοῦτον ἄθεσμον ἔργον, οἷά περ ὑπὸ διστόμου μαχαίρας, ἐκτέμνεσθαι.

Φυσικά, στηλιτεύοντας όλα αυτά μας πληροφορεί για συνήθειες που επικρατούσαν στην εποχή του. Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για την απαγόρευση να θάβονται στον κατοικημένο χώρο των οικισμών τους οι κάτοικοι των χωριών Λυκοχώρι και Δράχου, και με την επιταγή οι ταφές να γίνονται μακριά από τα κατοικημένα μέρη «ἵνα μὴ ἐκ τοῦ πλησιασμοῦ τῆς τῶν σωμάτων ταφῆς μολυσμὸς νοσοποιὸς τῷ ἀέρι προσγένηται» [*Τυπικόν* 86, 1643-1644]. Αυτό μας δείχνει και το επίπεδο της καθημερινής ζωής στη βυζαντινή Θράκη του 12ου αιώνα.

Αρκετές είναι οι πληροφορίες του κειμένου μας για νεκρικά έθιμα και συνήθειες της εποχής. Ο Ισαάκιος Κομνηνός αναφέρει ότι αρχικώς είχε ο ίδιος κατασκευάσει τον τάφο του στη μονή της Χώρας,[52] στην Κωνσταντινούπολη [*Τυπικόν* 89, 1675-1676], κατόπιν όμως αποφάσισε να ταφεί στη μονή της Θεομήτορος της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες.[53] Είχε μάλιστα φροντίσει να κατασκευασθεί και η δική του επιτύμβια στήλη, δηλαδή η εικόνα του που θα έμπαινε πάνω από τον τάφο του, για την οποία ορίζει να παραμείνει στη μονή της Χώρας, στη μεγάλη δέηση του ανατολικού τοίχου του εσωνάρθηκα.[54] Όμως, καθώς η μεγάλη δέηση χρονολογείται στα 1315-1321, στα χρόνια του

52. Η οικογένεια των Κομνηνών, και ο ίδιος ο Ισαάκιος, είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με την κωνσταντινουπολίτικη μονή της Χώρας, βλ. Janin 1969: 534. Παπάζογλου 1994: 119-20, σχ. 1675. Millingen 1974: 288-331. Underwood 1966: 3-24.
53. Πρβλ. Sevčenko 1984: 135-40. Ousterhout 1985: 34. Παπάζογλου 1994: 121, σχ. 1691.
54. Παλιούρας 1990: 147. Janin 1969: 535. Underwood 1966: 4. 19-84. Του ίδιου 1955: 254-60. Του ιδίου 1958: 258 κ.εξ.

Μετοχίτη, πιθανόν η απεικόνιση του Ισαακίου αντιγράφει παλαιότερη εικόνα του.

Ορίζει ακόμη να τοποθετηθεί στον τάφο του στις Φέρες η εικόνα της Θεοτόκου που προερχόταν από τη Ραιδεστό, και την οποία ο ίδιος είχε στολίσει με χρυσό και ασήμι,[55] και η ανάλογη εικόνα του Χριστού [*Τυπικόν* 90, 1715-1725]. Αξίζει εδώ να επισημανθεί η συνήθεια κόσμησης και κάλυψης εικόνων με πολύτιμα μέταλλα, η οποία διατηρείται ως σήμερα στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού, και στα πλαίσια της αφιερωματικής πράξης και πρακτικής. Στη λαϊκή λατρευτική αυτή συνήθεια οφείλονται τα περίτεχνα και πολύτιμα «πουκάμισα» εικόνων, έργα της παραδοσιακής μας εκκλησιαστικής αργυροχρυσοχοΐας, που κοσμούν ναούς και μονές.[56] Επίσης, η συνήθεια τοποθέτησης εικόνων πάνω σε τάφους συνηθίζεται μέχρι σήμερα, στα ταφικά έθιμα του ελληνικού λαού, ώστε ο τάφος να καθαγιάζεται με την παράσταση του αγίου προστάτη του νεκρού, ή κάποιου ιερού προσώπου της ορθοδοξίας.

Όσον αφορά τον τάφο του Ισαάκιου Κομνηνού, στην Κοσμοσώτειρα των Φερών, ας σημειωθεί ότι αυτός δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, θα έπρεπε όμως να βρίσκεται μέσα στο ναό, στα αριστερά του «νάρθηκα», χωριζόμενος από τον υπόλοιπο ναϊκό χώρο με χυτό χάλκινο κιγκλίδωμα. Έχει μάλιστα υποτεθεί ότι στον τάφο του ανήκε η επιτύμβια επιγραφή, του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, που υπήρχε στην Κοσμοσώτειρα, ένα ζήτημα που έχει συστηματικά απασχολήσει τη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία.[57]

55. Για την περιγραφή της εικόνας βλ. Παπάζογλου 1994: 122-23, σχ. 1698, όπου και ανάλογα χωρία άλλων κειμένων.
56. Φλωράκης 1982: 100-02. Kriss, Kriss-Heinrich 1955: 84. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 1980: 23-24. Τίγκας 1967: 150.
57. Για την επιγραφή αυτή βλ. Λαμπουσιάδης 1929: 87-93 και του ιδίου 1941: 99-134. Ορλάνδος 1933: 27. Βολανάκης 1975: 14. Παπάζογλου 1994: 121, σχ. 1691. Sevčenko 1984: 135. Ousterhout 1985: 34. Sinos 1985: 55-58. Asdracha και Bakirtzis 1986: 261-63, εικ. 66.

Στο τυπικό ορίζεται με λεπτομέρειες η επιμνημόσυνη τιμή που πρέπει να απονέμεται από τους μοναχούς στον πατέρα και τη μητέρα του δωρητή, τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό[58] και τη σύζυγό του Ειρήνη,[59]που πέθαναν στις 15 Αυγούστου 1118 και 19 Φεβρουαρίου 1133, αντιστοίχως [*Τυπικόν* 95, 1774-1786 = Παπάζογλου 1994: 128-31]:

> –Τοὺς αὐθέντας μου καὶ ἀοιδίμους βασιλεῖς καὶ γεννήτορας ἀδιαλείπτως μνημονευέτωσαν οἱ ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, ὅτε δὲ ἡ ἡμέρα τῆς αὐτῶν ἀποβιώσεως παραγένηται, τότε διὰ τοῦ ἐπιταφίου ὕμνου μνημονευέσθωσαν διὰ παννυχίδος καὶ προσφορᾶς, καὶ ἁπλῶς κατὰ τὴν προσήκουσαν ἀκολουθίαν τελείσθωσαν αὐτῶν τὰ μνημόσυνα, εἰ καὶ τῷ Θεῷ δεκτοὶ οὗτοι εἰς τὰς αἰωνίους σκηνὰς γεγόνασι καταντήσαντες, μύρου σαφῶς ὑποβλυστάνοντος ἐν τῷ τάφῳ τῆς γεννητρίας μου, ἥτις, ὢ τοῦ θαύματος, χερσὶν ἰδίαις τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, πάσης τῆς συγγενείας παρουσιαζούσης, ἐκάλυψε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀποβιώσεως, μή τινος ἑτέρου τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτῆς κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ θανάτου τὰς χεῖρας αὐτοῦ ὑφαπλώσαντος· καὶ γὰρ αὕτη πρὸς Κύριον ἱεροπρεπῶς ἐξεδήμησε κατὰ τὴν πρώτην ἰνδικτιῶνα, ἡμέρᾳ ἐννεακαιδεκάτῃ τοῦ φεβρουαρίου μηνός, τοῦ αὐθέντου καὶ πατρός μου καὶ βασιλέως τοῦ βίου ἀπάραντος αὐγούστου πεντεκαιδεκάτῃ, ἡμέρᾳ πέμπτῃ τῆς ἁγίας Κοιμήσεως τῆς Θεομήτορος.

Σύμφωνα με ανάλογες λαϊκές δοξασίες, δείγμα της αγιότητας του βίου της Ειρήνης και της ξεχωριστής μεταθανάτιας τύχης της θεωρείται το ότι η ίδια έκλεισε τα μάτια της, πριν πεθάνει, με τα χέρια της, αλλά και η επιβεβαιωτική της αγιότητάς της μυροβλησία του τάφου της, στη μονή της Παναγίας της Κεχαριτωμένης, που η ίδια ίδρυσε στις

58. Βαρζός 1984: 103. Darrouzés 1970: 269. Janin 1969: 525.
59. Παπάζογλου 1994: 129-30, σχ. 1774. Βάρζος 1984: 231. Gautier 1972: 51. Gautier 1969: 245-47. Gautier 1985: 9. Dimitrievskij 1895: 3, 662.

αρχές του 12ου αιώνα, στο δυτικό τμήμα της Κωνσταντινούπολης.[60] Την ανάβλυση μύρου από τον τάφο της επιβεβαιώνει, άλλωστε, και ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ο σύγχρονος του Ισαάκιου ποιητής και χρονικογράφος.[61] Η μυροβλησία, ως σημείο αγιότητας, αναφέρεται σε πολλές αγιολογικές πηγές, αλλά και μνημονεύεται σε λαϊκές παραδόσεις και θρησκευτικές δοξασίες, ως δείγμα αφανούς ή νεοφανούς αγίου ή οσίου, καθώς συνδέεται με πολλούς αγίους της ορθοδοξίας.[62]

Το κείμενο μας αναφέρεται επίσης εκτενώς στην οικοδόμηση και κατασκευή λουτρού στη μονή, και μάλιστα στον εκτός του περιβόλου της χώρο. Ο ηγούμενος υποχρεώνεται να το συντηρεί και να το διατηρεί λειτουργικό, όχι μόνο για τους μοναχούς, αλλά και για όσους θέλουν να το χρησιμοποιήσουν, ακόμη και για τις γυναίκες, κάθε Τετάρτη και Παρασκευή. Οι μοναχοί θα έπρεπε να λούζονται δώδεκα φορές το χρόνο, αλλά και όποτε ήταν άρρωστοι, αφού οι Βυζαντινοί πίστευαν στη θεραπευτική δύναμη και επενέργεια του λουτρού. [63] Στο πλαίσιο αυτό, στο μοναστήρι έπρεπε να υπάρχουν μονίμως τεχνίτες, που θα συντηρούσαν και θα επισκεύαζαν τα σχετικά τεχνικά έργα [*Τυπικόν* 97, 1809-1828 = Παπάζογλου 1994: 133-136]:

> –Ἤδη μὲν οὖν λέξαντες περὶ ὧν ἀνωτέρω διωρισάμεθα, φράσομεν καὶ ταῦτα, ὧν εἰς μνήμην ἤλθομεν σήμερον· ἐκ βάθρων γὰρ αὐτῶν τῆς σεβασμίας μονῆς ἐκτὸς περὶ τὸν ῥύακα τὸν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν μοναχῶν πλησιάζοντα εἰς τὴν τούτων παραμυθίαν καὶ πολλῶν ἑτέρων χριστιανῶν λουτρὸν δι’ ἐγχορήγου καινίσαντες κτίσματος καὶ τοῦτο σὺν τοῖς ἄλλοις τῇ μονῇ προσκυρώσαντες,

60. Gautier 1985: 9, 12. Παπάζογλου 1994: 130, σχ. 1779. Janin 1969: 190-91. Janin 1946: 131-50. Για το κείμενο του Κωνσταντίνου Μανασσή βλ. Kurtz 1910: 306 και Kurtz 1912: 561.

61. Βλ. σχετικά Varvounis 1999: 132-33.

62. Παπάζογλου 1994: 133, σχ. 1810. Volk 1983: 212-15. Sinos 1985: 50-51. Sinos 1987-90: 226. Πρβλ. Ευστρατιάδης 1928: 306.

63. Πρβλ. Γούναρης 1990: 10-30, 4-10 και Ορλάνδος 1958: 58-59. Κουκουλές χ.χ.: Δ΄, 419-67. Παπάζογλου 1994: 134, σχ.

περὶ αὐτὸ δὲ καὶ οἰκήματα εἰς ἀνάπαυλαν ὁμοῦ συστησάμενοι, εἰς πάκτον ἐκδοθῆναι τοῦτο βουλόμεθα τὸ λουτρόν. Τὰ δέ γε λουτροῦ δεόμενα γύναια οὐκ ἐν ἄλλαις ἡμέραις τισὶ τῆς ἑβδομάδος λούεσθαι ἐν τούτῳ βουλόμεθα, ἀλλὰ ταῖς τετράσι μόναις καὶ ταῖς παρασκευαῖς· ταῖς δ' ἄλλαις ἡμέραις τοῦ ἐνιαυτοῦ παντὶ τῷ βουλομένῳ παραχωρεῖσθαι τοῦ λούματος θέλομεν καὶ μήποτε εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα καταφρονηθῆναι τὸ λουτρὸν παρὰ τοῦ προεστῶτος, ὡς ὑπαχθῆναι εἰς ἀπώλειαν, ἡ γὰρ τούτου ἀπώλεια μεγάλην τὴν ἁμαρτίαν παράσχῃ τῷ προεστῶτι καὶ τοῖς λοιποῖς μοναχοῖς ἀνίαν, στερηθησομένοις τοῦ λούματος. Διοριζόμεθα γὰρ τοὺς μοναχοὺς λούεσθαι καθ' ὅλον ἐνιαυτὸν δωδεκάκις, ἤγουν ἅπαξ καθ' ἕκαστον μῆνα, εἰ δέ που καὶ πλειόνων λουτρῶν χρεία ἔσοιτό τισι νοσοῦσι τῶν μοναχῶν, ἀνεμποδίστως οὗτοι παρὰ τοῦ προεστῶτος παραχωρείσθωσαν λούεσθαι διὰ τοῦ σώματος τὴν ἀσθένειαν. Οἱ δὲ μέλλοντες τῶν μοναχῶν λούεσθαι οὐκ ὀφείλουσι παραχωρεῖσθαι παρὰ τοῦ προεστῶτος ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ ἢ ἄστει, ἀλλ' ἐν τῷ τῆς μονῆς λουτρῷ λούεσθαι, ὃν προεστῶτα δεῖ φροντίδα ποιεῖσθαι, ὡς εἶναι τῇ μονῇ ἐγκαθέτους τεχνίτας τινὰς χρειώδεις πρὸς ἐργασίαν τῶν ἔργων, ὧν ἡ μονὴ δέεται.

Στη συνέχεια, το κείμενο μας αναφέρεται σε περιπτώσεις εμπρησμών σπιτιών, και ορίζει τη συνεργασία και την αλληλοβοήθεια για την ανοικοδόμηση των καμένων, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα ανάλογα κοινωνικά έθιμα του ελληνικού λαού.[64] Μνημονεύεται μάλιστα η τιμωρία και ο εξ αυτής σωφρονισμός για περιπτώσεις βιαιοπραγιών και αδικιών, τις οποίες ο εκάστοτε ηγούμενος θα φροντίζει να αντιμετωπίζει και να πατάσσει, με τις ποινές και τις αποζημιώσεις που προβλέπονται εδώ λεπτομερειακά [*Τυπικόν* 98, 1829-1854 = Παπάζογλου 1994: 136]:

64. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 1943-44: 59-85, με πολλά σχετικά νεοελληνικά παραδείγματα.

– Ἐπεὶ δὲ πολλάκις, καθάπερ ἡμεῖς ἱστορήσαμεν, τῶν βροτῶν κακία διαμάχην ὡς τὰ πολλὰ ἐξεργάζεται τὴν πρὸς ἀλλήλους αὐτούς, ἐφ' οἷς καὶ πολλοὶ κρυφαλέως οἰκίας ἐποίκων ἐμπιπρῶσιν, οἱ τὸ δεινὸν ἐργαζόμενοι τούτων διαταττόμεθα καὶ σὺν Θεῷ παραινοῦμεν τῷ προεστῶτι, οἱ περὶ τοῦ καλοῦ τὴν ἐργασίαν ἄφρονες, ἵνα, ὅτε τις τῶν ἐποίκων τῶν τῆς μονῆς ἀκινήτων ὑπεισελθών τινος οἰκίας ἐμπρησμὸν ἐξεργάσηται, ἀπαραιτήτως παρ' αὐτοῦ τοῦ προεστῶτος συνελαύνωνται πάντες οἱ πάροικοι ἐκείνου τοῦ χωρίου, ἐν ᾧπερ ὁ ἐμπρησμὸς γένηται, εἰς καινοποίησιν τοῦ ἐμπρησθέντος οἰκήματος· κἂν δέκα γὰρ τυχὸν ἐμπρησθῶσι, τὸ τοιοῦτον χωρίον ὀφείλει φροντίζειν ἐξ ἀνάγκης τῆς τῶν ἐμπρησθέντων καινοποιήσεως, οὐκ ἐκ δαπάνης τινὸς τῶν τὰς οἰκίας ἀπολωλεκότων, ἀλλ' ἐκ πόνου καὶ σπουδῆς τῶν ῥηθέντων ἐποίκων τοῦ χωρίου, μὴ ἀναβολὴν τοῦ ἔργου δεχομένου τινὰ καὶ ὑπέρθεσιν, ἀλλ' ἀπαραίτητόν τε καὶ σύντομον τὴν τούτου περαίωσιν. Εἰ δ' ἴσως δίκῃ θείᾳ καὶ προμηθείᾳ ὁ τὸν ἐμπρησμὸν ἐργασάμενος κατασχεθείη ἐπ' αὐτοφώρῳ καὶ ἡ κατάσχεσις τούτου καὶ ἡ φανέρωσις λέγω τῆς ὑποθέσεως οὐκ ἄδηλος γένηται τῷ προεστῶτι, ἀλλὰ δήλη μᾶλλον καὶ ἀναμφίλεκτος, ἀπ' ἐντεῦθεν διοριζόμεθα πρὸς τῇ προσηκούσῃ παιδεύσει καὶ κολάσει τοῦ τὸ δεινὸν πράξαντος, εἰ μὲν οὐκ ἔχει οὗτος παῖδας ἢ γυναῖκα, τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον δίδοσθαι πρός τε τοὺς ἀπολέσαντας διὰ πυρὸς τὰς οἰκίας καί τινας ἄλλους τῶν πτωχοτέρων παροίκων καὶ ἀκτημόνων τῶν δεομένων ἐπικουρίας βιωτικῆς. Εἰ δ' ἴσως παῖδας ὁ τοιοῦτος ἔχει καὶ γυναῖκα, τὸ ἥμισυ τῆς περιουσίας αὐτοῦ ἀρκέσει αὐτῷ τῷ κακῶς πράξαντι μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς φυλακῆς καὶ τῶν δεσμῶν αὐτοῦ ἀπόλυσιν, τὸ δ' ἥμισυ δίδοσθαι, οἷς καὶ διωρισάμεθα, πρὸς τὸν ἀναχαιτισμὸν τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ τὴν συζήτησιν. Πρὸς τούτοις διοριζόμεθα ὅλῃ χειρὶ καὶ γνώμῃ τὸν προεστῶτα διανίστασθαι πρὸς ἐκδίκησιν ἀπαράβατον τῶν ἀδικουμένων παροίκων καὶ τῶν ἀδικούντων σωφρονισμόν· ἐν τούτῳ γὰρ Θεὸς θεραπεύεται καὶ ἡ τούτου παναγία μήτηρ, ἥτις πρὸς ἐπικουρίαν ἀρραγεστάτην τῆς μονῆς ταύτης διαναστήσεται.

Κατά τον Ισαάκιο, ο ηγούμενος πρέπει να φροντίζει για να καταχωρούνται στα βιβλία της μονής με ακρίβεια τα έσοδα από τα κτήματα «διὰ τὸ εὔδηλον τῆς εἰσόδου καὶ τῶν μοναζόντων τὸ ἀσκανδάλιστον» [*Τυπικόν* 100, 1872-1873]. Επίσης πρέπει να μεριμνά για την επισκευή τυχόν ζημιών στο ναό από σεισμούς, ώστε να μην ευτελίζεται η πολυτελής και ακριβή του διακόσμηση [*Τυπικόν* 102, 1885-1887], αλλά και για την τέλεση λιτανειών το Πάσχα, όπως και στη γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, για την οποία έγινε εκτενής λόγος παραπάνω [*Τυπικόν* 103, 1887-1895], με τους μοναχούς να ανάβουν κερί μιάμιση ουγκιάς. Στο πλαίσιο επίσης των καθηκόντων του, ο ηγούμενος πρέπει να μεριμνά, ώστε οι κάτοικοι των χωριών κοντά στο μοναστήρι να μην τρώνε την Τετάρτη και την Παρασκευή αβγό, τυρί και κρέας, τηρώντας τη νηστεία, που είναι σεβαστή και από τον ελληνικό λαό,[65] αλλά και να συμμετέχουν στους όρθρους και τις θείες λειτουργίες των Κυριακών και των σπουδαίων εορτών του ετήσιου εορτολογικού κύκλου «πάντας προσκαλουμένου τοῦ σημάντρου κατὰ τὸ ἀπαραίτητον εἰς τὴν τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν ἐπιφοίτησιν» [*Τυπικόν* 104, 1903-1904].

Σύμφωνα με μια αρχή που εξακολουθεί να ισχύει στην παραδοσιακή αφιερωτική πράξη και πρακτική του ελληνικού λαού, όσα αφιερώνονται στο Θεό ή στους αγίους είναι κτήμα Του, και σε ένδειξη σεβασμού πρέπει να παραμένουν ανεκποίητα και αναπαλλοτρίωτα[66] [*Τυπικόν* 106, 1927-1928]. Με ιδιαίτερο μάλιστα ζήλο, ο Ισαάκιος μεριμνά για την επιμελημένη κατασκευή του τάφου του γραμματικού του Μιχαήλ, που θα ταφεί επίσης στη μονή της Κοσμοσώτειρας [*Τυπικόν* 107, 1945-1955 = Παπάζογλου 1994: 142]:

–Ὅτε δ' αὐτός, οἷά περ ἄνθρωπος, καταλύσει τὸν βίον καὶ τῶν ὧδε ἀπάρῃ, τότε βούλομαι, εἰ καὶ αὐτὸς συνέπεται τῷ ἡμετέρῳ βουλήματι, λαμπρᾶς τυχεῖν τοῦτον παρὰ τοῦ προεστῶτος τῆς

65. Ενδεικτικά βλ. Λουκάτος 1978: 261 και Φλωράκης 1982: 88.

66. Μέγας 1975: 7, τχ. 3, κεφ. 11. Φλωράκης 1982: 82-83. Πολίτης 1920: 94. Σιέττος 1975: 235-36, με ανάλογες νεοελληνικές πληροφορίες.

προπομπῆς καὶ ἐνταφιάσεως καὶ τῶν λοιπῶν μοναχῶν εἰς θεραπείαν Θεοῦ καὶ ἡμῶν. Ἡ δ' αὐτοῦ ἐνταφίασις γινέσθω διὰ μαρμαρίνης καὶ καλλίστης λάρνακος καὶ καμάρας ἐγχορήγου καὶ ἀξίας τῶν περὶ τὴν δουλείαν ἡμῶν πόνων αὐτοῦ, κόσμον γὰρ ἔχειν διὰ ζωγραφίας τὴν ἁψῖδα ταύτην βουλόμεθα. Ἡ δ' αὖ πῆξίς τε καὶ ἵδρυσις τοῦ τάφου αὐτοῦ γινέσθω περὶ τὰ δεξιὰ μέρη ἢ τὰ εὐώνυμα τοῦ ἐξωναρθήκου μετὰ τὴν ἡμῶν ἀποβίωσιν, ἔνθα καὶ τοῦ Κασταμονίτου καὶ οἰκειοτάτου καὶ ἀπαραμίλλου τῇ πίστει πρὸς τὸν δεσπότην ἀνθρώπου μου τοῦ Λέοντος γενέσθαι τὸν τάφον καὶ συμπηχθῆναι ὁμοιοτρόπως βουλόμεθα,...

Οι κάτοικοι που δούλεψαν στα έργα του μοναστηριού, και προέρχονται από την «ἐπίσκεψιν»[67] του Νεοκάστρου, ορίζεται να μην ενοχληθούν από τον προνοητή των χωριών της μονής, ούτε από τον ηγούμενο, «μήτε εἰς ἀγγαρείας ἢ παραγγαρείας ἢ ψωμοζημίας» [*Τυπικόν* 112, 2044] μας παρέχεται ακόμη μία πληροφορία, εδώ, για την καθημερινή ζωή και τις υποχρεώσεις των χωρικών, την εποχή των Κομνηνών. Στη συνέχεια μάλιστα, το κείμενό μας αναφέρεται στο νερό που διοχετεύθηκε στο μοναστήρι, και ορίζει την υποχρέωση του εκάστοτε ηγούμενου να φροντίζει, ώστε το νερό να είναι διαυγές και οι αγωγοί του καθαροί, και τα αποχωρητήρια των μοναχών πάντοτε καθαρά, ώστε να μη μολύνεται ο αέρας και προκαλούνται σχετικές ασθένειες. Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να προστεθούν στις υπόλοιπες πηγές που έχουμε για το αποχετευτικό σύστημα στο Βυζάντιο,[68] στο πλαίσιο των οποίων και μπορούμε να τις κατανοήσουμε [*Τυπικόν* 113, 2073-2086 = Παπάζογλου 1994: 148]:

–Δέον τὸν προεστῶτα ταύτην πυκνῶς ἀποσμήχειν τῷ ὕδατι καὶ ἔτι τὰ τῶν καλογήρων διὰ τούτου σωτήρια θαμὰ καθαίρειν, ὡς

67. Για τον όρο αυτό, που δηλώνει αυτοκρατορικά κτήματα, βλ. Dölger 1960: 151-52. Soustal 1991: 51, 101. Επίσης βλ. Οικονομίδης 1968: 198.
68. Βλ. σχετικά Καρπόζηλος 1989: 335-52, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία, και οι σχετικές με το θέμα πηγές.

μὴ τοῖς ἐναποκειμένοις ταῖς τῶν σωτηρίων ὀπαῖς περιττώμασι δύσοσμος καὶ μεμολυσμένος ὁ ἀὴρ γίνοιτο κἀκ τούτου λώβη νοσοποιὸς τοῖς μοναχοῖς ἐπεισφρήσειεν. Ἤδη δὲ καὶ λουτρὰ δύο ἐκτὸς τῆς μονῆς καὶ ἐντὸς σὺν τοῖς ἄλλοις συνεστησάμεθα, ὧν ἄρα τὸ ἐκτὸς διακείμενον πρὸς κοινὴν τοῦ βουλομένου συνέλευσιν καὶ τῆς μονῆς εἴσοδον ἀνεγείραντες εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα συντηρεῖσθαι ἀμείωτον θέλομεν καὶ ἀσύμπτωτον, τοῦ προεστῶτος τῆς τούτου διαμονῆς φροντίζειν μὴ λήξοντος, ὡς ἔχειν τοὺς μοναχοὺς τὴν ἐκ τοῦ λουτροῦ εἴσοδον ἀνυστέρητον· τὸ δ’ ἐντὸς τοῦ τῆς μονῆς περιβόλου δομηθέν, ἐπειδήπερ πρὸς καιρικήν τινα χρῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν ἡμῶν ἐποιήσαμεν, βουλόμεθα καὶ παραινοῦμεν τῷ κατὰ καιροὺς προεστῶτι τῆς ταύτης μονῆς, ἵνα μετὰ τὴν ἡμετέραν παρέλευσιν, εἰ μὲν τὸ λουτρὸν τοῦτο καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ γίνεται πρὸς τῶν μοναχῶν τὴν παραμυθίαν τε καὶ ὠφέλειαν, συντηρῆται παρὰ τούτων καὶ μένῃ καὶ αὐτὸ ἀδιάφθαρτον εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιγραφές του Ισαακίου Κομνηνού για το κοιμητήριο των μοναχών, την κατανομή του χώρου γύρω από το νεκρικό ναό του κοιμητηρίου, με λιθόκτιστο φράκτη γύρω του. Το κοιμητήριο πρέπει να χωρίζεται στα δύο, και στο νεκρικό ναό πρέπει να ψάλλουν δύο μοναχοί, για τη συγχώρηση των νεκρών, [*Τυπικόν* 118, 2150-2170 = Παπάζογλου 1994: 152]:

–Καὶ δήπερ ἐκτὸς τοῦ ῥηθέντος θριγγεύματος περὶ τὸν πλησιάζοντα ῥύακα τῷ καινισθέντι παρ’ ἡμῶν βαλανείῳ τινὰ τόπον εἰς ταφὴν τῶν μοναχῶν ταφρείᾳ περιορίσαντες καὶ περὶ τὰ μέσα τούτου ὀρυγῇ διαζωγραφήσαντες μικρόν τι εὐκτήριον πρὸς ἱλασμὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς τούτου μητρός, ἀπάρτι τὸν θεμέλιον τούτου καὶ τοῦ πέριξ λιθοκτίστου θριγγίου πηγνύειν αὐτοὶ κατηρξάμεθα, τοῦ πέρατος τοῦ τοιούτου σκοποῦ τυχεῖν ἐφιέμενοι· καὶ εἰ μὲν ἡ πρὸς τὸν υἱὸν πρεσβεία τῆς Θεομήτορος ζωῆς ἔτι παράτασιν δοίη μοι, ἐγὼ σὺν τούτοις συμπερανῶ τὸ βούλημα ὕψει καὶ πάχει προσήκοντι τοῦ θριγγεύματος καὶ τοῦ εὐκτηρίου τὴν διασκευήν, εἰ δ’ οὔ, τῷ κατὰ τὴν ἡμέραν προεστῶτι καταλιμπάνω τὴν τούτου

περαίωσιν καὶ τοῦ περὶ τὸ ἄκρον τοῦ θριγγίου ἐγχορήγου κοιμητηρίου. Αἱ γὰρ παρ' ἡμῶν γεγονυῖαι τὴν σήμερον ὀρυγαὶ τὸν ἐσόμενον τῶν κτισμάτων σκοπόν μου πάντως διαφωτίζουσιν· ὅλον γὰρ τοῦτο τὸ κοιμητήριον, τὸ περὶ τὸ ἄκρον διατυπωθὲν τοῦ θριγγίου, δι' ὀρόφου ἐγχορήγου γενέσθαι βουλόμεθα καὶ τὸν ἐν βάθει διὰ πηλοῦ καὶ τὸν ὅλον τοῦ θριγγίου περίβολον διὰ πύλης τοῖς μέλλουσιν εἰσιέναι παραχωροῦντα τῆς εἰς τὸ εὐκτήριον εἰσόδου ὕψους ἐσόμενον πηχῶν τριῶν. Καὶ μή ποτε τῆς τούτων ἁπάντων διαμονῆς καὶ συστάσεως ὁ προεστὼς ἀμελήσειεν, ὀφείλοντος ἔχειν τοῦ κοιμητηρίου διαιρέσεις δύο διὰ πλακῶν ἢ κτίσματος ἀποφράδος, μοναχῶν δύο ὀφειλόντων προσμένειν καὶ ψάλλειν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, καθάπερ βουλόμεθα· ἐν δὲ ταῖς ὑμνῳδίαις πάντων τῶν μοναχῶν ὀφεῖλον αὐτοῖς περί τε τοὺς ὄρθρους, περί τε τὸν ἑσπερινὸν ὕμνον, ἀδιαλείπτως προσφωνεῖσθαι τοῦτο τὸ θεοτοκίον, "*τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ*".

Παίρνουμε έτσι πληροφορίες για τα βυζαντινά κοιμητήρια του 12ου αιώνος, τη μορφή και τη δομή τους,[69] με αφορμή εκείνο της μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας των Φερών, όπως το περιγράφει ο κτήτορας και ιδρυτής της.

Από όσα προηγήθηκαν φαίνεται ότι το *Τυπικόν* της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας αποτελεί πηγή για την καθημερινή ζωή στη Θράκη του 12ου αιώνα. Άλλωστε, γενικότερα τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστικά τυπικά αποτελούν πηγές της λαογραφίας μας, καθώς συχνά αποτυπώνουν ενδιαφέρουσες και μοναδικές στιγμές της καθημερινής ζωής. Πρόκειται για συμβολές στο πολύχρωμο ψηφιδωτό της βυζαντινής λαογραφίας, που ενισχύουν τις γνώσεις μας για την ιστορικότητα του λαϊκού βίου στη Θράκη, ιστορικότητα που στηρίζεται, βεβαίως, στη διατήρηση των ίδιων ή σε ύπαρξη παρόμοιων συνθηκών, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα.

69. Για τη διάρθρωση του κοιμητηρίου στον λαϊκό μας πολιτισμό βλ. ενδεικτικά, Κωστάκης 1977: 241-43. Μέγας 1975: 119. Μερακλής 2004: 47-48, με σχετικές παρατηρήσεις.

Ίσως μάλιστα θα έπρεπε να γίνει μια συνολική αποδελτίωση και μελέτη των βυζαντινών μοναστηριακών τυπικών, ώστε να γνωρίσουμε σε βάθος και σε λεπτομέρειες την καθημερινότητα της μοναστηριακής ζωής, αλλά και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων που ζούσαν γύρω, και σε στενή συνάφεια, προς τις μονές, στο βυζαντινό και τον μεταβυζαντινό κόσμο.[70] Κι αυτό, επειδή επί αιώνες ο ελληνικός λαός έζησε δίπλα στα μοναστήρια και σε στενή συνάφεια προς αυτά, δόμησε την πνευματική, την κοινωνική και την υλική ζωή του παράλληλα προς τον ορθόδοξο μοναχισμό και επιβίωσε, διατηρώντας την ταυτότητά του, χάρη και στη φιλογενή δράση των ορθοδόξων μοναχών, διαχρονικά.

Σε αυτή τη διαδικασία εντάσσεται και η βυζαντινή Θράκη, ως ένα, αλλά και απολύτως χαρακτηριστικό, ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της πολιτισμικής διαδικασίας.

ASPECTS OF DAILY LIFE IN THE 12TH CENTURY IN THRACE BASED ON THE TYPIKON OF THE KOSMOSOTEIRA MONASTERY

In this study the Typikon of the Monastery of Virgin Mary Kosmosoteira (Savior of the World) near Pherai in Greek Thrace is examined from a folkloristic point of view. In this text we can find much information about everyday life in 12th-century Thrace, and about the life in an orthodox convent. This can be compared to similar information garnered from other texts of the period in order to examine the forms of traditional life, as they are presented in the Typikon.

70. Για την Παναγιά την Κοσμοσώτειρα των Φερών βλ. επίσης Ορλάνδος 1941: 500-03. Μπακιρτζής 1977: 6-7, όπου και ευρύτερη, ιστορική και αρχαιολογική, σχετική βιβλιογραφία.

ABBREVIATIONS

BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BSA	British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ByzF	Byzantinische Forschungen
CNRS	Centre national de la recherche scientifique
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EtByz	Études byzantines
Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.	Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
ΚΒΕ	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
REB	Revue des études byzantines
TIB	Tabula imperii byzantini
VizVrem	Vizantiiskii vremennik

BIBLIOGRAPHY

Αικατερινίδης, Γ. Ν. (1975) "Εαρινά έθιμα λαϊκής λατρείας εις την περιοχήν Σερρών," in *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 11-19.

— (1987-89) "Πασχαλινό δρώμενο ευετηρίας στην Καλή Βρύση Δράμας," *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 28: 29-42.

Άμαντος, Κ. (1923) "Η ελληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους," *Αθηνά* 35: 131-64.

Asdracha, C. (1976a) *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: Etude de géographie historique*, Athens: Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbucher.

— (1976b) "Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie," *REB* 34: 175-209.

Asdracha, C. – Bakirtzis, Ch. (1986) *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Édition et commentaire historique*, Αθήνα [= *ΑΔ* 35 (1980): 241-82, 78 πιν.].

Bakirtzis, Ch. [ed.] (1989) *First International Symposium «Byzantine Thrace: Image and Character», ByzF* 14,1-2, Amsterdam: A. M. Hakkert.

— (2001) "Warrior Saints or portraits of Members of the Family of Alexios I Komnenos?," in J. Herrin – M. Mullett – C. Otten-Froux (eds.), *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, London: BSA, 85-87.

Μπακιρτζής, Χ. (1977) "Ο εσωτερικός χώρος και το μυστικό νόημα της τοιχοδομίας της Κοσμοσώτειρας στα Φέραι," *Γνωριμία* (Αλεξανδρούπολη, Ιούλιος-Αύγουστος 1977), 6-7.

— (1991) "Περί της χρονολογήσεως των τοιχογραφιών της Κοσμοσώτειρας," in *Περιλήψεις 18ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* τ. 2, Μόσχα, 797.

— (1993) *Πεζά κείμενα με τίτλο Αρχαιολογικαί Μελέται, β΄ έκδοση συμπληρωμένη με άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Άγρας, 177-86.

Barber, Ch. (1994) "The monastic typikon for art historians," in M. Mullet – A. Kirdy (eds.), *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Belfast: The Queen's University of Belfast.

Βαρβούνης, Μ. Γ. (1993) "Ειδήσεις για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα και μοναστηριακά τυπικά," *Βυζαντιναὶ Μελέται* 5: 292-306.

— (1994) "Τα πανηγύρια στη Σάμο. Παραδοσιακά μορφώματα και σύγχρονες μεταλλαγές ως συνάρτηση κοινωνικών διαφοροποιήσεων," *Απόπλους* 12: 383-91.

— (1995a) "Συνέχειες και ασυνέχειες στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και επιστημονικά δεδομένα," *Απόψεις* 7: 499-509.

— (1995b) "Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Μ. Καραγάτση: η περίπτωση του μυθιστορήματος *Σέργιος και Βάκχος*," *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 11: 191-96.

Varvounis, M. G. (1998) "Survival of ancient elements in the traditional culture of the Greek people," *Mesogeios* 1: 161-69.

— (1999) "Demetrios Myrobletes", in J. Irmscher (ed.), *Lexikon der Byzantinistik* 2, Amsterdam: A. M. Hakkert, 132-33.

Βαρζός, Κ. (1984) *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. 1-2, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20], Θεσσαλονίκη: ΚΒΕ.

Βλυσίδου, Β. κ.ά. (1989) "Συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής Θράκης από μηχανογραφικό υλικό (4ος-9ος αι.)," in Bakirtzis 1989, 1. 59-157.

Baud-Bovy, S. (1936) *La chanson populaire grecque du Dodécanèse*, Paris: Société d'édition "Les Belles lettres".

Βολανάκης, Ι. (1975) *Η Κοσμοσώτειρα των Φερών,* Αλεξανδρούπολη: Έκδοση περιοδικού "Γνωριμία".

Darrouzés, J. (1970) *Georges et Démétrios Tornikés-lettres et discours*, Paris: Editions du CNRS.

Dimitrievskij, A. (1895) *Opisanie liturgičeskich rucopisej*, τ. 3, Kiev, ανατ. Hildesheim: G. Olms, 1965.

Dölger, F. (1960) *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders der 10. und 11. Jahrhunderts*, Hildesheim: G. Olms.

Eideneier, H. (1970) "Zu κρασίν," *Ελληνικά* 23: 118-22.

Ευστρατιάδης, Σ. (1928) "Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του αγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος," *Ελληνικά* 1: 245-314

Gautier, P. (1969) “L’obituaire du typikon du Pantokrator,” *REB* 27: 235-62.
— (1972) *Michel Italikos-letters et discours*, [Archives de l’Orient chrétien 14], Paris: Institut français d’études byzantines.
— (1974) “Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator,” *REB* 32: 1-145.
— (1984) “Le typikon sébaste Gregoire Pakourianos,” *REB* 42: 5-145.
— (1985) “Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè,” *REB* 43: 5-165.
Γεδεών, Μ. (1898) “Το τυπικόν της μονής της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας,” *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22: 112-15, 144-48, 188-91.
Γούναρης, Γ. (1990) *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 112] Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
Grumel, V. (1949) “La profession médicale à Byzance à l’époque des Comnènes,” *REB* 7: 42-46.
Hallgarten, P. (1929) *Rhodos. Die Märchen und Schwänke der Insel*, Frankfurt am Main:Frankfurter Societats-Druckerei G.m.b.H.
Ήμελλος, Σ. (1968) *Η περί πειρατών λαϊκή παράδοσις*, Αθήνα.
Janin, R. (1943) “Les cisternes d’Aetius, d’Asparet de Bonus,” *EtByz* 1: 85-115.
— (1946) “Les deux monastères du Christ Philanthrope à Constantinople,” *EtByz* 4: 131-50.
— (1964) “Le monachisme byzantin au Moyen Age – commende et typika (X-XIV siècle*)*,” *REB* 22: 5-44.
— (1969) *La géographie ecclésiastique de l’empire byzantin* 3. *Les églises et les monastères*, Paris: Institut Français d’Etudes Byzantines.
Ιερωννυμίδης, Π. (1957) “Σύμμεικτα κυπριακά. Το μνημόσυνον του ήρωος Αυξεντίου,” *Λαογραφία* 17: 269.
Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση (1989), *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα: ΚΒΕ – ΕΙΕ.
Καρπόζηλος, Α. (1989) “Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων,” in *Η Καθημερινή ζωή*, 335-52.
Kazhdan, A. (1970) “Die Liste der Kinder des Kaiser Alexios I in einer Moskuauer Handschrift,” in R. Stier – H.-E. Stier (eds.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim*, Berlin: de Gruyter.
Κοτσώνης, Ι. (1963) *Αι περί της κοινοβιακής ζωής αντιλήψεις του Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη.
Κουκουλές, Φ. (χ.χ.) *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β΄, Αθήνα.
— (1957) *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. ΣΤ΄, Αθήνα.
Κωνσταντέλος, Δ. (1983) *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική* πρόνοια, Αθήνα: εκδ. «Φως».
Κωστάκης, Θ. Π. (1977) *Το Μιστί της Καππαδοκίας,* τ. 1, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
Κριαράς, Ε. (1977) *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-*

1669) τ. 5, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Στ. Σφακιανάκη.
— (1982) *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669)* τ. 8, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Στ. Σφακιανάκη.
Kriss, R. – Kriss-Heinrich, H. (1955) *Peregrinatio Neohellenika*, Wien: Verlag des Österreichischen Museums für Volkskunde.
Κυριακίδης, Στ. (1965) *Ελληνική Λαογραφία* τ. 1: *Μνημεία του λόγου*, β΄ έκδ., [Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου 8], Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών.
Kurtz, E. (1907) "Theodoros Prodromos und der sebastokrator Isaak," *BZ* 16: 101-17.
— (1910) "Die Monodien des Eustathios von Thessalonike und des Konstantinos Manasses auf den Tod des Nikephoros Komnenos," *VizVrem* 17: 283-322.
— (1926-27) "Ein Gedicht des sebastokrator Isaakios Komnenos," *BNJ 5*: 44-46.
Κωνσταντινίδη, Χ. (1989) "Παρατηρήσεις σε παραστάσεις ιεραρχών στο καθολικό της μονής Παναγιάς Κοσμοσώτειρας στη Βήρα," in Bakirtzis 1989, 303-28.
Laiou, A. (1986) "«The festival of "Agathe»; Comments on the life of Constantinopolitan Women," in *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο* τ. 1, Αθήνα, 111-22.
Λαμπουσιάδης, Γ. (1929) "Οδοιπορικόν", *Θρακικά* 2: 87-93.
— (1941) "Οδοιπορικόν," *Θρακικά* 15: 99-134.
Leib, B. (1940) *Anne Comnène Alexiade* vol. 2, Paris: Société d'édition "Les Belles lettres".
Λουκάτος, Δ. Σ. (1952) *Κεφαλλονίτικα γνωμικά: Πρακτικές και φιλοσοφικές παροιμίες χωρισμένες σε κεφάλαια κατά το θέμα τους*, Αθήνα.
— (1978) *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα[2].
MM, F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata medii aevi sacra et profana*, vol. 5, Wien 1889.
Makris, G. (1988) *Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt*, Genova: Università di Genova, Istituto di Medievistica.
Μανάφης, Κ. (1970) *Μοναστηριακά τυπικά-διαθήκαι*, Αθήνα.
Μαυρομάτης, Λ. (1989) "Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο," in *Η Καθημερινή ζωή*, 147-52.
Μέγας, Γ. Α. (1913) "Παράδοσις περί θησαυρών," *Λαογραφία* 4: 22-34.
— (1971) "Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας," *Λαογραφία* 29: 25-211.
— (1975) *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα[2].
Μερακλής, Μ. Γ. (2004) *Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα.
Millingen, A. (1974) *Byzantine churches in Constantinople their history and architecture*, London: Macmillan and Co., Limited, 1912, repr. London 1974.
Nikolakakis, G. (1992) "La litanie dans le Lassithi Crète," *Études et documents Balkaniques et Mediterranéens* 16: 42-48
Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ. (1980) *Εκκλησιαστικά αργυρά*, Αθήνα: Αποστολική

Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας.
Οικονομίδης, Ν. (1968) "Η διανομή των βασιλικών 'επισκέψεων' της Κρήτης (1970-1971) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α Κομνηνού," in *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* 3, Αθήναι, 195-201.
Ορλάνδος, Α. (1933) "Τα βυζαντινά μνημεία της Βήρας," *Θρακικά* 4: 3-34.
— (1941) "Προσθήκαι εις τα περί του βυζαντινού ναού της Θρακικής Βήρας," in *Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήναι: Αρχείο του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, 500-03.
— (1958) *Μοναστηριακή* αρχιτεκτονική, Αθήνα.
Ousterhout, R. (1985) "Where was the tomb of Isaakios Komnenos?," *Abstracts of Papers of 11th Annual Byzantine Studies Conference*, Toronto, 34.
Παλιούρας, Α. (1990) *Τα βυζαντινά μνημεία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα: έκδ. Τζαφέρη.
Panayotidi, M. (1989) "The Wall paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Ferai (Vira) and the stylistic Trends in 12th century painting," in Bakirtzis 1989: 457-84.
Παπάζογλου, Γ. Κ. (1994) *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας (1151/52)*, [Θρακική Βιβλιοθήκη 3], Κομοτηνή: έκδ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1981) *Λαϊκή Μεταφυσική*, Αθήνα.
Patlagean, E. (1977) *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (4e-7e siècles)*, Paris: Mouton.
Περδίκα, Ν. (1940) *Σκύρος,* τ. 1, Αθήνα: εκδ. Πυρσός.
Petit, L. (1904) "Typikon de Grégoire Pakourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Boulgarie," *VizVrem* 11, Suppl. no1, St-Peterbourg.
— (1908) "Typikon du monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152)," *IRKAIK* 8: 17-77.
Πετρόπουλος, Δ. Α. (1943-44) "Έθιμα συνεργασίας και αλληλοβοήθειας του ελληνικού λαού," *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 5-6: 59-85.
Πολίτης, Ν. Γ. (1920) *Λαογραφικά Σύμμεικτα,* τ. 1, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
Pournaropoulos, G. (1960) "Hospital and social welfare institutions in the medieval greek empire (Byzantium)," in *Actes du XVIIe Congrès International d' Histoire de la Médecine*, Athènes, 379-80.
Πρωτοπαπάς, Ν. αρχιμ. (1980) *Το μοναστήρι της Κυρά-Ξένης Πανόρμου Τήνου*, Αθήναι.
Ρωμαίος, Κ. (1952) "Το Γεφύρι της Άρτας," *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 17: 308-34.
— (1973) *Το αθάνατο νερό*, Αθήνα: Τυπ. Παπαδογιάννη.
— (1979) *Δημοτικό τραγούδι. Προβλήματα καταγωγής και τεχνοτροπίας,* τ. 1., Αθήνα, 13-45.

Σαμοθράκης, Αχ. (1963) "Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453)," *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 28: 45-53.

Schreiner, P. (1971) "Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii), und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels," *DOP* 25: 217-48.

Sevčenko, N. (1984) "The tomb of Isaak Komnenos at Pherrai," *The Greek Orthodox Theological Review* 29: 135-40.

Σιδερίδης, Ξ. (1907) "Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει κινστέρναι τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Ἄσπερος καὶ οἱ πέριξ μοναί," *Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.* 29: 249-64.

Σιέττος, Γ. (1975) *Έθιμα στις γιορτές*, Πειραιάς.

Sinos, S. (1985) *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera* (Vira), München: Beck.

— (1987-90) "Η μονή της Κοσμοσώτειρας της Βήρας και η ιστορία του οικισμού της κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους," *Θρακική Επετηρίδα* 7: 223-46.

Σκαρλάτος, Δ. Βυζάντιος (1851) *Η Κωνσταντινούπολις: ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*, τ. 1, Αθήνα.

Σκευοφύλακας, Μ. (1961) *Ο Πανορμίτης και η περιώνυμη μονή του (συμβολή στη συμαϊκή ιστορία)*, Αθήναι.

Σπυριδάκης, Γ. Κ. (1939) *Ο αριθμός τεσσαράκοντα παρά τοις βυζαντινοίς και νεωτέροις Έλλησι*, Φιλοσοφική Βιβιοθήκη 4, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα: Τυπ. Ελλήνων Επιστημόνων.

Σπυρόπουλος, Π. Ι. (1988) *Η Αγία Σοφία στην ιστορία και στο θρύλο*, Αθήνα: έκδ. Καρδαμίτσα.

Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Tarkova-Zaimova, V. (1960) "Les noms de lieux dans le typikon du monastère de la Kosmosotira," *Linguistique Balkanique* 2: 123-27.

— (1989) "La vie quotidienne d'après le typikon du monastère de Bačkovo (1083)," in *Η Καθημερινή ζωή*, 429-38.

Τίγκας, Θ. (1967) *Η εικόνα της Μεγαλόχαρης. Η ιστορία και τα θαύματά της*, β΄ έκδ. Αθήναι[2].

Τσικνόπουλος, Κ. (1969) *Κυπριακά τυπικά*, Λευκωσία.

Vogiatzēs, G. S. (1987) *Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten Niederlassungen*. Phil. Diss. Wien, Vienna.

Volk, R. (1983) *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika,* München: Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität München.

Vryonis, S. Jr. (1981) "The Panegyris of the Byzantine Saint: A Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate," in S. Hackel (ed.) *The Byzantine Saint*, (*14th Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham 1980*), London, 196-227.

Underwood, P. (1955) "The Deisis mosaic in the Kahrie Cami at Istanbul," in K. Weitzmann (ed.), *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend*, Princeton: Princeton University Press, 254-60.

— (1958) "Notes on the work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1955-1956," *DOP* 12: 267-87.

— (1958) *The Kariye Djami,* vol. 1, New York.

Φλωράκης, Α. (1971) *Τήνος. Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: εκδ. Ελληνικό Βιβλίο.

— (1982) *Καραβάκια-τάματα και θαλασσινή αφιερωτική πρακτική στο Αιγαίο*, Αθήνα: εκδ. Φιλιππότης.

Χατζηφώτης, Ι. Μ. (1977) *Άγιον Όρος (ανθολογία λογοτεχνικών κειμένων)*, Αθήνα.

— (1978) *Η ιερά μονή Πανορμίτου* Σύμης, Αθήναι.

— (1995) *Η καθημερινή ζωή στο Άγιον Όρος*, Αθήνα.

Ζευγώλη-Γλέζου, Δ. (1963) *Παροιμίες από την Απείρανθο της Νάξου*, Αθήνα.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THRACIAN STUDIES

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΠΑΠΙΚΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΤΕΛΗ 13ου Ή ΑΡΧΕΣ 14ου ΑΙΩΝΑ*

Monk Kosmas of Simonopetra

Α. Ἡ μαρτυρία

Ἐλάχιστοι ἐπώνυμοι μοναχοὶ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸ Παπίκιο ὄρος. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ὁ Ἀντώνιος ὁ δίκαιος, κτίτορας ὁμώνυμης μονῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁσίους τοῦ ὄρους, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἔφερε στὸ φῶς ἡ σκαπάνη τοῦ Ν. Ζήκου.[1] Οἱ μαρτυρίες γιὰ τοὺς οἰκιστὲς τοῦ Παπικίου σπανίζουν ἀκόμη περισσότερο κατὰ τὸν 14ο αἰώνα, ὅταν σημειώνεται ἡ ὁριστικὴ παρακμὴ τοῦ Παπικίου, κυρίως μετὰ τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς καὶ τὴν κατάκτηση τῆς Θράκης. Αὐτὴ ὁλοκληρώνεται μετὰ τὴ μάχη στὸ Τσιρμέν (1371) καὶ τὴν ἧττα τῶν συνασπισμένων χριστιανικῶν δυνάμεων τοῦ Σέρβου δεσπότη τῶν Σερρῶν Ἰωάννη Οὔγγλεση καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Βουκασίν. Οἱ μόνες μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε στὸν αἰώνα αὐτὸ ἀφοροῦν δύο μεγάλους ἁγίους, τὸν ὅσιο Μάξιμο Καυσοκαλύβη καὶ τὸν κήρυκα τοῦ θείου φωτὸς ὅσιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, μία ἀπὸ τὶς ἐξέχουσες μορφές, ποὺ ἔχουν σφραγίσει τὴν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ καὶ ἐν γένει τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ὅμως καὶ οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ ἦταν προσωρινοὶ κάτοικοι τοῦ

* *Ἐκφράζω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου στοὺς Καθηγητές κ.κ. Σ. Καδᾶ καί Π. Σωτηρούδη γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολή τους στὴν κάλυψη τῶν κενῶν μου ἀπὸ παλαιογραφικῆς (καὶ ὄχι μόνο) πλευρᾶς, καθὼς καὶ στὸν Καθηγητὴ Γλωσσολογίας κ. Χρ. Τζιτζιλῆ γιὰ τὶς γλωσσικὲς παρατηρήσεις του.*

1. Βλ. Κυρανούδης 1995-98: 186-91.

Παπικίου, ἀφοῦ στὴ συνέχεια μετέβησαν στὸ Ἅγιον Ὄρος, ποὺ ἦταν καὶ ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν τόπος τῆς ἀσκήσεώς τους.[2] Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἀκόμη καὶ ἡ ἁπλὴ ἀναφορὰ σὲ κάποιο ἐπώνυμο μέλος τῆς μοναστικῆς κοινότητας τοῦ Παπικίου κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια σημασία γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας του καὶ τὴν ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς του στὸν ὀρθόδοξο μοναχισμό.

Ἡ μαρτυρία ποὺ παρουσιάζουμε προέρχεται ἀπὸ σημείωση βυζαντινοῦ χειρογράφου τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Πρόκειται γιὰ ἕναν περγαμηνὸ κώδικα τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, ὁ ὁποῖος καταγράφεται ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο ὡς ὑπ᾽ ἀριθ. 2692 τοῦ γενικοῦ Καταλόγου του καὶ ὡς 18 τοῦ Καταλόγου τῆς συγκεκριμένης μονῆς (2692-18).[3] Τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα περιγράφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς «Βίοι καὶ μαρτύρια ἁγίων τοῦ Σεπτεμβρίου». Ὁ κώδικας χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰ. καὶ ἔχει 194 φύλλα.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, μετὰ τὸ τέλος τῶν βίων, ἀκολουθεῖ διακοσμητικὸς πλοχμὸς καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἑξῆς σημείωση τοῦ γραφέα:

[1] *† Τῆ μὲν χεῖρ τῆ γράψασα καλύψει τάφος τῆ δὲ γρα*
[2] *φεῖ τῆ παρὰπεμπούση εἰς χρόν(ους) πληρεστάτους· γε*
[3] *ρασίμ(ῳ) ἀναξίω (μον)αχ(ῷ) καὶ ἱέρεῖ ἀπο ὅρους τοῦ παπικίου*
[4] *τῶ κε γραφεῦς καὶ οἱ ἀναγινόσκοντ(ες) εὔχεσθε ψυχικόν σ(ας)*
[5] *δια τ(ὸν) κ(ύριο)ν:- καὶ δια σὺνδρομ(ῆς) ἰγνατίου (μον)αχ(οῦ)*
[6] *καὶ καθηγουμέν(ου) μον(ῆς) τὸυ ἀγίου γεωργ(ίου) τοῦ βρουλοκήπ(ου):-*
[7] *Μηνὶ ἰουλ(ίῳ) ἰνδ(ικτιῶνος) ϛ΄.*

Πρόκειται γιὰ ἕνα σύγχρονο μὲ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ χειρογράφου βιβλιογραφικὸ σημείωμα (εικ. 1). Συγκρίνοντας κανεὶς τὴ γραφὴ τοῦ κυρίως κειμένου ἐπάνω ἀπὸ τὸ σημείωμα (εικ. 2) μὲ τὴ γραφὴ τοῦ ση-

2. Γιὰ τὴ διέλευση τῶν δύο ἁγίων ἀπὸ τὸ Παπίκιο βλ. Κυρανούδης 1995-98: 180-85.
3. Λάμπρος 1895: 236.

μειώματος, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο χέρι, παρότι, κατὰ τὴ συνηθισμένη πρακτικὴ τῶν κωδικογράφων, ὁ τύπος ὁρισμένων γραμμάτων διαφέρει.

Τὸ σημείωμα ἔχει τὴ δομὴ ἑνὸς συνήθους βιβλιογραφικοῦ σημειώματος. Συγκεκριμένα ἀρχίζει μὲ μία στερεότυπη ἔκφραση γιὰ τὴν ἀθάνατη ἀξία τοῦ ἀντιγραφέντος ἔργου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐφήμερη ἐπίγεια παρουσία τοῦ γραφέα. Ἐν συνεχείᾳ ἀναγράφονται τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου (Γεράσιμος), ἡ ἰδιότητά του (ἱερομόναχος) καὶ ἡ προέλευσή του (ἀπὸ τὸ Παπίκιον ὄρος). Ὁ γραφέας – παπικιανὸς μοναχός – παρακαλεῖ τοὺς ἀναγνῶστες νὰ εὔχονται μέσα ἀπὸ τὴ ψυχή τους στὸν Κύριο (γιὰ τὴ σωτηρία του), μία πολὺ συχνὴ στὰ σημειώματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους προτροπὴ τοῦ γραφέα.[4] Παρακάτω σημειώνει τὸ πρόσωπο ποὺ συνέδραμε, προφανῶς οἰκονομικῶς, στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ χειρογράφου. Εἶναι ὁ μοναχὸς Ἰγνάτιος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βρουλοκήπου. Ἡ σημείωση τελειώνει μὲ τὴ δήλωση τοῦ χρόνου ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου, καὶ συγκεκριμένα τοῦ μῆνα (Ἰούλιος) καὶ τῆς ἰνδικτιῶνος (6η), χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἀκριβὲς ἔτος.

Ἡ σημείωση εἶχε μεταγραφεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Λάμπρο, ὄχι ὅμως ὁλόκληρη, ἀλλὰ μέχρι τὸ *τῷ κε γραφεύς*. Ἀκολουθώντας μία γενικὴ συνήθεια στὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου του, νὰ παραθέτει σπάνια πλήρη τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων ποὺ μελέτησε, προφανῶς γιὰ λόγους συντομίας, ὁ Λάμπρος δὲν μετέγραψε μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πληροφορίες τῆς σημειώσεως, δηλαδὴ τὸ ὄνομα τῆς μονῆς, ὁ ἡγούμενος τῆς ὁποίας συνέδραμε στὴ συγγραφὴ τοῦ συγκεκριμένου κώδικα.

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τῆς μονῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ πρόβλημα, δεδομένου ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ κάποια γνωστή μας σήμερα βυζαντινὴ μονή. Βέβαιη εἶναι ἡ ἀνάγνωση τῶν γραμμάτων *βρουλοκηπ*. Το *π* γράφεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ *η*, καὶ ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα

4. Πβ. στὸ σημείωμα τοῦ χφ 19 τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου: *καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθέ μοι διὰ τὸν Κ(ύριο)ν* (Καδᾶς 2000: 4) καὶ στὸ ἀντίστοιχο τοῦ χφ 434 τῆς Μονῆς Διονυσίου: *καὶ οἱ ἀναγινώσκοντ(ες) αὐτό, εὔχεσθε ὑπὲρ τοῦ πονήσαντος καὶ τοῦ συνδεδραμηκότος* (Καδᾶς 1996: 143).

γράμματα τῆς λέξης. Ἀκολουθοῦν δύο τελεῖες καὶ παύλα, ποὺ σημαίνουν τὸ τέλος τῆς περιόδου, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὰ σημειώνεται καὶ ὁ τόνος τῆς λέξης. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ὄνομα ἔχει βραχυγραφηθεῖ μὲ ἀποκοπὴ τῆς κατάληξής του. Ὡς πρῶτο συνθετικό του ἀναγνωρίζεται μὲ βεβαιότητα τὸ γνωστὸ μεσαιωνικὸ φυτωνύμιο *βροῦλλον*, πβ. σημερινὸ *βοῦρλο*. Ἡ ταύτιση τοῦ δευτέρου συνθετικοῦ παρουσιάζει κάποια προβλήματα. Ἐνῶ ἀπὸ παλαιογραφικῆς πλευρᾶς εἶναι βέβαιη ἡ ἀνάγνωση *βρουλοκήπου*, ἀπὸ καθαρὰ γλωσσικὴ ἄποψη ἕνα σύνθετο προσηγορικὸ *βρουλόκηπος* δὲν μαρτυρεῖται στὶς βυζαντινὲς πηγές, καὶ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε μία ἅπαξ ἐμφάνισή του. Ἐπιπλέον ὁ εἰδολογικὸς προσδιορισμὸς ἑνὸς κήπου μὲ ἕνα φυτὸ ὅπως τά *βοῦρλα*, ποὺ δὲν εἶναι ἐπιθυμητὸ σὲ καλλιεργούμενο μέρος, δὲν θὰ ἦταν ἀναμενόμενος, παρὰ μόνο μὲ ἀρνητικὲς συνυποδηλώσεις, δηλαδή «κῆπος κοντὰ στὸν ὁποῖο ὑπάρχουν πολλὰ βοῦρλα», δηλαδὴ κῆπος ποὺ βρίσκεται σὲ βαλτῶδες μέρος. Σὲ ἕνα ἔγγραφο τῆς Πάτμου ἀπὸ τὸ ἔτος 1089[5] ἐμφανίζεται τὸ ἐπίθετο *βρουλλόσκεπος* μὲ τὴ σημασία «σκεπασμένος μὲ βοῦρλα». Τὸ ἐπίθετο *βρουλλόσκεπος* χρησιμοποιεῖται ὡς προσδιορισμὸς σὲ οὐσιαστικὰ ποὺ δηλώνουν κτίσματα: *ὁσπήτ(ιον) βρουλλ(ό)σκεπ(ον)* [...] *ἕτε(ρον) κελλίτζ(ιν) βρουλλ(ό)σκεπ(ον)*. Συνεπῶς, μία ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τῆς μονῆς μας ὡς *Ἅγιος Γεώργιος ὁ βρουλόσκεπος* δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανη σημασιολογικά, γιατὶ θὰ ἀναφερόταν στὸ ὑλικὸ κατασκευῆς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ σκέπασμα κάποιων ἀπὸ τὰ οἰκήματά της.

Λαμβάνοντας ὑπόψη μας καὶ τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς διαλεκτολογίας, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ Παπίκιον Ὄρος βρίσκεται σὲ μία περιοχὴ ὅπου κατὰ τὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια μιλιόταν ἕνα βόρειο ἑλληνικὸ ἰδίωμα. Βασικὸ φωνητικὸ φαινόμενο τῶν ἰδιωμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ προφορὰ τοῦ ἄτονου /e/ ὡς /i/. Τὸ φαινόμενο εἶναι γνωστὸ στὴ γλωσσολογία καὶ τὴ διαλεκτολογία μὲ τὸν ὅρο *κώφωση*. Ὁ Ἀνδριώτης εἶχε ἀποδείξει μὲ ἀσφάλεια, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ μεσαιωνικὰ κείμενα (π.χ. *Βαγ**ι**νᾶς* ἀντὶ

5. Βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1980: 56, αρ. 52, 107[α].

Βαγενᾶς [1267], *μ**ι**γάλη* ἀντὶ *μεγάλη* [1145], *Κ**ου**χλιαρᾶ* ἀντὶ *Κοχλιαρᾶ* [1294], *ν**ου**μίσματα* ἀντὶ *νομίσματα* [1140] κ.λπ.) ὅτι «κατὰ τὸν 12ον αἰώνα ἀμφοτέρων τῶν φωνηέντων ἡ κώφωσις εἶχε συντελεσθεῖ ἐν τῇ βορείῳ ἑλληνικῇ».[6] Συνεπῶς, κατὰ τὸν χρόνο ποὺ γράφεται ἡ σημείωση (14ος αἰ.), ἡ κώφωση εἶχε ἐπικρατήσει στὴν περιοχὴ τοῦ Παπικίου καὶ πιθανὸν τὸ φαινόμενο αὐτὸ χαρακτήριζε τὴ γλωσσικὴ ποικιλία ποὺ μιλοῦσε ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου. Ἔτσι ἕνα ἀρχικὸ ἐπίθετο *βρουλόσκεπος* θὰ μποροῦσε νὰ ἐξελιχθεῖ μετὰ τὸν 12ο τοὐλάχιστον αἰώνα σὲ *βρουλόσκ**ι**πος*. Ἡ στένωση τοῦ /e/ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ δεύτερο συστατικὸ νὰ ταυτισθεῖ φωνητικὰ μὲ τὴ λέξη *κῆπος* ([vrulós**kipos**]). Αὐτὴ ἡ φωνητικὴ σύμπτωση ἐπέφερε τὴν παρετυμολογικὴ συσχέτιση τοῦ ὀνόματος μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *κῆπος*, δηλαδὴ θεωρήθηκε πλέον ὡς σύνθετο ἀπὸ τὶς λέξεις *βοῦρλο* καὶ *κῆπος*, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκπέσει καὶ τὸ /s/ τῆς συλλαβῆς -*σκε*- [vrulókipos].

Συνεπῶς δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ἐξέλιξη:
ἀρχικὸ *βρουλόσκεπος* >
μεταβατικὸ *βρουλόσκιπος* >
τελικὸ *βρουλόκηπος*.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἀνάγνωσή μας ταυτίζεται περίπου μὲ αὐτὴν τοῦ Λάμπρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ρῆμα *καλύψει* τῆς πρώτης σειρᾶς, τὸ ὁποῖο αὐτὸς μεταγράφει λανθασμένα μὲ ἐνεστῶτα *καλύπτει* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ μέλλοντα. Ἡ διόρθωση αὐτὴ στὴν ἀνάγνωση τοῦ Λάμπρου δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη, δεδομένου ὅτι ἡ σταυρόσχημη γραφὴ τοῦ *ψ* εἶναι πολύ συνηθισμένη μέχρι τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἐμφανίζεται σποραδικὰ μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 14ου.[7] Ἐπιπλέον ἐπιβάλλεται καὶ νοηματικά, γιατὶ ὁ γραφέας ἀναφέρεται στὸ ἀναπόφευκτο γεγονὸς τῆς ζωῆς του, στὸν μελλοντικὸ θάνατό του, κατὰ τὴν προσφιλῆ

6. Ἀνδριώτης 1933: 345-347.
7. Πβ. τὴν ἐμφάνισή του σὲ *Ψαλτήριον* τοῦ 1304, βλ. Thompson 1903: 291 (πανομοιότυπο ἀριθ. 49).

συνήθεια τῶν μοναχῶν νὰ φέρουν πάντοτε στὸν νοῦ τους καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὶς στιγμὲς ἀτομικῆς δημιουργίας τὸν προσωπικό τους θάνατο, γνωστὴ ὡς «μνήμη θανάτου».

Ἡ μετοχὴ *παραπεμπούση* δὲν φαίνεται νὰ δίνει νόημα στὴ σημείωση καὶ πιθανὸν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον τύπο μέλλοντα τοῦ ρήματος *παραμένω,* ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ χρήση μέλλοντα στὴν πρώτη ἡμιπερίοδο (*καλύψει*). Ὁ ἀρχικὸς τύπος μπορεῖ νὰ ἦταν εἴτε ὁ ἑνικὸς *παραμενεῖ* εἴτε κάποιος πληθυντικὸς *παραμενοῦσι*. Ἄλλωστε ὁ γραφέας ἔχει στόχο νὰ ἀντιδιαστείλει τὴν προσωπική του φθαρτότητα πρὸς τὴν αἰώνια καὶ ἀθάνατη ἀξία τῶν ὅσων ἀντιγράφει, τὰ ὁποῖα ἔχει τὴ βεβαιότητα ὅτι θὰ παραμείνουν *είς χρόνους πληρεστάτους*, δηλαδὴ εἰς τοὺς αἰώνας. Τὸ μοτίβο αὐτὸ εἶναι συχνὸ στὰ αὐτοβιογραφικὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων: «Οἱ ἀντιγραφεῖς εἶχαν συναίσθηση ὅτι ἀντέγραφαν ἔργα ποὺ θὰ διαρκοῦσαν καί (ἐπαναλαμβάνοντας ἕνα θέμα κοπτικῆς καταγωγῆς, ποὺ τὸ βρίσκουμε συχνὰ στὰ ἰταλοελληνικὰ κυρίως χειρόγραφα) βεβαιώνουν ὅτι αὐτὸ ποὺ ἔγραψαν θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει γιὰ ἕνα ἀπεριόριστο χρονικὸ διάστημα, καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ χέρι ποὺ κοπίασε γιὰ νὰ τὸ γράψει σαπίζει μέσα στὸν τάφο»[8].
Πβ. σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλες αὐτοβιογραφικὲς σημειώσεις:

Χειρόγραφο τετραευάγγελο 911 Μονῆς Βατοπαιδίου,
ἔτους 1209, φ. 155β:
Ἡ μὲν χεῖρ ἡ γράψασα, σήπετε τάφω
γραφὴ δὲ μένη εἰς χρόνους πληρεστάτους.[9]

Χειρόγραφο 106 Μονῆς Βατοπαιδίου, 12ος αἰ., φ. 278β:
+ εἰ μ(ὲν) χεὶρ ἡ γράψασα ποῦ, οἱ λόγοι καὶ *οἱ στίχοι διαμένουσιν·*[10]

Ἡ σημείωση παρουσιάζει καὶ συντακτικὰ προβλήματα. Ἔτσι ἡ

8. Mioni 1977: 104.
9. Καδᾶς 2000: 166.
10. Καδᾶς 2000: 21.

ἀσύντακτη ἀκολουθία *τῆ μὲν χεῖρ τῆ γράψασα*, *τῆ δὲ γραφεῖ τῆ παρὰπεμπούση* μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ εἴτε ὡς μία ἀνεπιτυχὴς προσπάθεια τοῦ γραφέα νὰ χρησιμοποιήσει τὴ δοτικὴ τῆς λόγιας γλώσσας εἴτε ὡς ἐπίδραση ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ τῆς καθομιλουμένης (*τὴ μὲν* χεῖρ[α] *τὴ γράψασα...*). Ἐπίσης τὸ οὐσιαστικὸ *χεὶρ* ἐμφανίζεται ἄκλιτο, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ βρίσκεται σὲ αἰτιατική (*τὴν χεῖρα*).

Μετὰ τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσαμε θεωρητικὰ νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας εἶχε ὑπόψη του ἕνα κείμενο ὅπως τὸ παρακάτω:

Τὴν μὲν χεῖρα τὴν γράψασα(ν) καλύψει τάφος
ἡ δὲ γραφὴ παραμενεῖ εἰς χρόνους πληρεστάτους.

Δεδομένου ὅτι τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων ἀντικατοπτρίζουν συνήθως τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ γραφέα, δὲν θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου, τοῦ ἀπὸ Παπικίου, ἦταν μᾶλλον χαμηλό, ὅπως μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ πολλά – σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ κειμένου – συντακτικὰ καί ὀρθογραφικὰ σφάλματα τῆς σημειώσεώς του.

Τὸ *ψυχικὸν* στὴν ἔκφραση *ψυχικόν σας* πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἐπίρρημα (*ψυχικῶς*). Γιὰ τὴν ἐπιρρηματικὴ χρήση τοῦ ἑνικοῦ οὐδετέρων, πβ. ὕστερο μεσαιωνικὸ ἐπίρρημα *γοργόν* «γρήγορα», ἀντὶ *γοργῶς*, π.χ. *Λοιπὸ μὴ στεκομέστανε, γοργὸν ἂς πορπατοῦμε*.[11] Συνεπῶς, ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἔκφραση *ψυχικόν σας* εἶναι «μέσα ἀπὸ τὴν ψυχή σας», πβ. καὶ τὴν συχνὴ ἐκκλησιαστικὴ ἔκφραση (*εὔχομαι*) *ἐκ ψυχῆς*.

Τόσο γιὰ τὸ χειρόγραφο ὅσο καὶ γιὰ τὸν γραφέα δὲν ἔχουμε κάποια πληροφορία στὴ μέχρι τώρα γνωστή μας βιβλιογραφία. Οἱ Vogel – Gardthausen[12] ἀναφέρουν τὸν συγκεκριμένο ἱερομόναχο Γεράσιμο, τὸν ἀπὸ Παπικίου, μόνο ὡς γραφέα τοῦ χειρογράφου 18 τῆς Δοχειαρίου, ἂν καὶ ὁ *Κατάλογός* τους περιλαμβάνει καὶ ἄλλους γραφεῖς μὲ τὸ

11. Κριαρᾶς 1975: 356-57.
12. Vogel και Gardthausen 1909: 65-68.

ἴδιο ὄνομα, ποὺ γράφουν στὴν ἴδια περίπου ἐποχή. Ἡ πιθανὴ ταύτιση μὲ κάποιον ἀπὸ αὐτοὺς ἀπαιτεῖ εἰδικὴ παλαιογραφικὴ ἔρευνα. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ πίνακα τῶν 90 κωδικογράφων τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, ὁ ὁποῖος καλύπτει τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 11ο μέχρι τὸν 19ο αἰώνα καὶ βασίσθηκε σὲ 397 χειρόγραφά της, ὁ Γεράσιμος τοῦ Παπικίου καταγράφεται μόνο ὡς γραφέας τοῦ ὑπ' ἀριθ. 18 κώδικα.[13] Δὲν ὑπάρχει ἀκόμη κάποια ἄλλη ἀναφορὰ στὸν συγκεκριμένο Γεράσιμο καὶ στὸ χειρόγραφό του στὶς μέχρι τώρα ἐκδεδομένες μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δοχειαρίου.[14] Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονὴ διαθέτει ἄλλα 190 ἀκαταλογογράφητα χειρόγραφα, ἂν καὶ τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μετὰ τὸν 17ο αἰ.[15]

Ὅπως προαναφέραμε, τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Λάμπρο στὸν 14ο αἰ. Ἡ χρονολόγηση βέβαια τοῦ Λάμπρου εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ θὰ προσπαθήσουμε στὴ συνέχεια νὰ τὴν περιορίσουμε ἀκόμη περισσότερο.[16] Ἡ γραφὴ τοῦ κειμένου τῆς σημειώσεως καὶ αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν σημείωση ταυτίζεται μὲ τὴ λειτουργικὴ γραφὴ τῆς περιόδου τέλη 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ. Ὅσο ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο, μειώνονται οἱ πιθανότητες ἀκριβοῦς χρονολόγησης. Ἡ γραφὴ αὐτὴ εἶναι καθαρὴ καὶ ἀρκετὰ τυποποιημένη, γιατὶ τὰ κείμενά της προορίζονταν γιὰ ἐκκλησιαστικὴ συνήθως χρήση καὶ ἀνάγνωση. Οἱ γραφεῖς τους δὲν εἶχαν περιθώρια νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς ὑφισταμένους τύπους, διότι κάτι τέτοιο θὰ δημιουργοῦσε σοβαρὲς δυσκολίες στὴ λειτουργικὴ χρήση τους. Ὁρισμένα γράμματα τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου μας, π.χ. τὰ θ καὶ φ, παίρνουν ἕνα μεγάλο καὶ ἐπιμηκυμένο

13. Θεόκτιστος μον. 2001: 235.
14. Καδᾶς 2001: 275-87. Φιλόθεος ἱερομ. 2001: 229-32.
15. Φιλόθεος ἱερομ. 2001: 230. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Καθ. Σ. Καδᾶ ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Δοχειαρίου *Κατάλογος* τῶν χειρογράφων ποὺ δὲν κατέγραψε ὁ Σπ. Λάμπρος.
16. Ἡ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου ὀφείλεται βασικὰ σὲ παλαιογραφικὲς ἐκτιμήσεις καὶ στὴν ἐμπειρία τῶν Καθηγητῶν κ.κ. Σ. Καδᾶ καὶ Π. Σωτηρούδη, ἀλλὰ συνεκτιμήθηκαν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, π.χ. ἡ ἱστορία τοῦ Παπικίου.

σχῆμα, ποὺ δημιουργεῖ κάποια δυσαναλογία σὲ σχέση μὲ τὰ κανονικὰ γράμματα. Ὁ τύπος αὐτὸς λειτουργικῆς γραφῆς ξεχωρίζει καθαρὰ ἀπὸ τὴ συμμετρικὴ καὶ κομψότερη γραφὴ τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου 11ος - 13ος αἰ., γνωστὴ ὡς *μαργαριτόπλεχτη* (Perlschrift),[17] παρόλο ποὺ ἀρκετὰ γράμματα διατηροῦν ἀκόμη τὸν παραδοσιακὸ τύπο αὐτῆς τῆς περιόδου.

Μὲ βάση λοιπὸν τὸν παραπάνω τύπο γραφῆς, ὡς χρόνος ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου καθορίζεται τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., δηλαδὴ ἡ περίοδος 1275-1310. Συνεπῶς, ἐφόσον ἡ σημείωση ἀναφέρει – ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὸν μῆνα Ἰούλιο – μόνο τὴν ἰνδικτιῶνα (6η) ὡς στοιχεῖο χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ, ὡς ἔτη ἀντιγραφῆς μποροῦν νὰ προταθοῦν, κατὰ σειρὰ προτιμήσεως:

α) τὸ ἔτος 1293, καί
β) τὸ ἔτος 1308.

Τὰ ἔτη αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς ἕκτες ἰνδικτιῶνες τῆς περιόδου 1275-1310. Μία χρονολόγηση μετὰ τὸ 1310 θὰ ἦταν πολύ δύσκολη, ἐνῶ ἀντίθετα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τελείως μία χρονολόγηση πρὶν τὸ 1293.[18] Συνεπῶς, ὡς τρίτο, λιγότερο πιθανό, ἔτος ἀντιγραφῆς μπορεῖ νὰ προταθεῖ καὶ τὸ ἔτος 1278, ἡ μοναδικὴ ἄλλη ἕκτη ἰνδικτιῶνα ποὺ ἐμφανίζεται στὴν περιόδο 1275-1310, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω ἔτη 1293 καὶ 1308.[19]

Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μὲ τὰ μέχρι τώρα ἱστορικὰ δεδομένα γιὰ τὸ Παπίκιον ὄρος, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐπιβίωνε στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Ἀντίθετα, μετὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἔχουμε καμία σχεδὸν μαρτυρία καὶ ἡ παρακμὴ ἢ ἡ πλήρης ἐξαφάνισή

17. Γιὰ τοὺς τύπους γραφῆς χειρογράφων τῆς περιόδου 11ος-14ος αἰ. βλ. Mioni 1977: 90-91.
18. Ἐκτίμηση τοῦ Καθ. κ. Π. Σωτηρούδη.
19. Ἡ εὕρεση τῶν ἐτῶν ἔγινε μὲ βάση τοὺς πίνακες τοῦ Grumel 1958: 259-61.

του[20] τοποθετοῦνται τουλάχιστον μετὰ τὸν καταστρεπτικὸ γιὰ τὴ Θράκη ἐμφύλιο πόλεμο τῶν ἐτῶν 1341-1347, τὴν πύκνωση τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν[21] μετὰ ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὴν ὁριστικὴ κατάκτησή της μετὰ τὸ 1371.

B. Οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες τῆς σημειώσεως γιὰ τὸ Παπίκιο Ὄρος

Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος τοῦ Παπικίου. Ἡ ὑπόθεση κάποιος ἀνώνυμος κωδικογράφος νὰ ἔχει ἀντιγράψει τόσο τὸ χειρόγραφο ὅσο καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ σημείωση ποὺ ἔγραψε ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος τοῦ Παπικίου εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη, ἂν καὶ ἕνα φαινόμενο ἀντιγραφῆς χειρογράφων καὶ βιογραφικῶν σημειωμάτων ἀπὸ ἀνώνυμους γραφεῖς δὲν εἶναι ἄγνωστο.[22] Ὅμως καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν θὰ ἀναιροῦνταν ἡ ὕπαρξη τοῦ παπικιανοῦ γραφέα Γερασίμου ἱερομονάχου καὶ θὰ ἄλλαζε μόνο ἡ χρονολόγηση τῆς μαρτυρίας του, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μετατεθεῖ σὲ πιὸ πρώιμους αἰῶνες (11ος-13ος).

Ἐφόσον ὡς πιθανότερα ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀντιγραφὴ ἔχουν καθορισθεῖ παραπάνω τὰ ἔτη 1293 ἢ 1308, ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Γερασίμου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τελευταῖο τέταρτο 13ου ἕως ἀρχὲς 14ου αἰ. Συνεπῶς, θὰ ἦταν πιὸ λογικὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Γεράσιμος γεννήθηκε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἐκοιμήθη στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰ., χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείονται τελείως οἱ πιὸ ἀκραῖες χρονολογήσεις, δηλαδὴ μία γέννηση πρὶν τὸ 1250 ἤ (λιγότερο πιθανό) μία κοίμηση μετὰ

20. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ χρόνου παρακμῆς τοῦ Παπικίου Ὄρους βλ. τὸ εἰδικὸ κεφάλαιο στὴν ἐργασία τοῦ Κυρανούδη 1995-98: 180-86.
21. Γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν τῆς τουρκικῆς κατάκτησης τῆς Θράκης καὶ τὶς ληστρικὲς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς πρὶν ἀπὸ αὐτήν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν κατάκτηση βλ. Βογιατζής 1998: 77 κ.ἑ.
22. Mioni 1977: 106.

τὸ 1350. Δὲν εἶναι ἀβάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Γεράσιμος ἦταν ἕνας ἐκ τῶν «θαυμαστῶν καὶ σπουδαίων καὶ τὰ θεῖα φιλοσοφούντων καλῶς μοναστῶν», τοὺς ὁποίους ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς συνάντησε ὅταν ξεχειμώνιασε στὸ Παπίκιο γύρω στὸ 1316. Δὲν θὰ ἦταν ἐπίσης ἀπίθανο ὅτι ὁ Γεράσιμος εἶχε τὴν τύχη νὰ γνωρίσει τὸν τότε πολὺ νέο, ἀλλὰ μεστωμένο πνευματικά, Γρηγόριο. Ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου, σύμφωνα μὲ τὸν βιογράφο του ἐπίσης ἅγιο Φιλόθεο Κόκκινο, ὄχι μόνο δὲν πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Παπικίου, ἀλλὰ προκάλεσε βαθιὰ ἐντύπωση καὶ ἦταν ἰδιαίτερα ἐποικοδομητική: «Τὸ δὲ ἄρα προνοίας θειοτέρας ἦν ἔργον, τὸν σοφὸν δηλαδὴ Γρηγόριον καὶ τὴν ἐπισκιάζουσαν αὐτῷ θείαν χάριν κἀκείνοις παραδεικνύσης καὶ ὁδηγούσης πρὸς ἀληθῆ θεογνωσίαν κάλλιστα πολλοὺς δι' ἐκείνου [...] Τοῖς τε γὰρ φιλοσοφοῦσιν ἐκεῖ τὰ μοναχῶν σύν γε τοῖς ἀδελφοῖς συνοικῶν καὶ συμφιλοσοφῶν, μέγας τις τῷ ὄντι καὶ θαυμαστὸς ἀνεφάνη καὶ λόγῳ καὶ ἤθει καὶ σχήματι καὶ βαδίσματι καὶ προσοχῇ καὶ συννοίᾳ καὶ ἁπλῶς πᾶσιν οἷς ὁ κατὰ Θεὸν ἄνθρωπος ζωγραφεῖσθαι καὶ χαρακτηρίζεσθαι πέφυκεν, ὡς καὶ τοὺς ὁρῶντας ἐκπλήττειν ἔχειν, πρεσβυτικὸν οὕτω καὶ μοναδικόν τε καὶ φιλόσοφον ὄντως καὶ λόγον καὶ πρᾶξιν καὶ φρόνημα καθορῶντας ἐν ἀτελεῖ καὶ νεάζοντι σώματι.»[23] Μετὰ μάλιστα τὸ γνωστὸ περιστατικὸ τῆς θαυμαστῆς μεταστροφῆς τῶν «τὸ γειτνιάζον σκηνούντων ὄρος» αἱρετικῶν Μεσσαλιανῶν ἀπὸ τὸν ὅσιο Γρηγόριο, ἡ φήμη του μεγάλωσε ἀκόμη περισσότερο στοὺς Παπικιανοὺς μοναχούς: «Ταῦτα καταμαθόντες οἱ θεοφιλεῖς ἄνδρες ἐκεῖνοι καὶ πολὺ τῷ προτέρῳ προστεθεικότες θαύματι καὶ τὸν Γρηγόριον νῦν μᾶλλον καταπλαγέντες, παντοδαποί τινες ἦσαν καὶ ἔργοις καὶ λόγοις καὶ παντί γε τῷ δυναμένῳ παρ' ἑαυτοῖς κατασχεῖν τὸν ἄνδρα καὶ τῆς ἐκείνου σοφίας τε καὶ τῆς ἀρετῆς ἀπολαύειν εἰς ἅπαν...».[24]

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ γραφέας μνημονεύεται μὲ τὴν ἐπωνυμία «ἀπὸ ὄρους τοῦ Παπικίου» ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Παπίκιο ἦταν ἡ κατοικία του καὶ ὁ τόπος ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου. Θὰ μποροῦσε βέβαια κάποιος

23. Τσάμης 1984: 41, §14, 19-29.
24. Τσάμης 1984: 46, §17, 1-5.

νὰ ἀντιτείνει ὅτι μὲ τὴν ἔκφραση «ἀπὸ ὄρους τοῦ Παπικίου» ὁ κωδικογράφος δηλώνει μόνο ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὸ Παπίκιο, ἐνῶ βρίσκεται κάπου ἀλλοῦ, ὅπου καὶ γράφει τὸ χειρόγραφό του, π.χ. στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτή, γιατὶ δὲν εἶναι ἀναμενόμενο κάποιος μοναχὸς νὰ χρησιμοποιήσει ὡς κωδικογράφος μόνο τὸ ἐπώνυμο ἀπὸ τὸν τόπο προέλευσης καὶ προηγούμενης κατοικίας του, χωρὶς νὰ ἀναφέρει καθόλου τὸν τόπο τῆς μόνιμης διαμονῆς του. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐπωνυμία τοῦ τόπου στὸν ὁποῖο γράφει. Οἱ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, σημειώνοντας κάποια προσωπικά τους στοιχεῖα, ἀκολουθοῦν τὴ συνήθεια τοῦ καιροῦ τους, δηλαδὴ τῶν ἄλλων ἀντιγραφέων ἀπὸ τοὺς ὁποίους διδάχθηκαν. Ἔτσι καὶ ἡ σημείωση τῆς τοπικῆς προέλευσης «ἀπὸ ὄρους τοῦ Παπικίου» ὀφείλεται στὴν προσφιλῆ συνήθεια τῶν μοναχῶν νὰ ὑπογράφουν ὄχι μὲ τὸ κοσμικό τους ἐπώνυμο ἢ μὲ τὸν τόπο τῆς κατὰ κόσμον πατρίδος τους, ἀλλὰ μὲ τὸν τόπο τῆς μετανοίας τους, π.χ. Εὐθύμιος Σιμωνοπετρίτης, Μωϋσῆς Ἁγιορείτης, πβ. καὶ ἁγιολογικὲς ἐπωνυμίες Νικόδημος Ἁγιορείτης, Συμεὼν ὁ θαυμαστορείτης, Ἰωαννίκιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ κ.λπ.

Ἐπιπλέον, ὁ Γεράσιμος ἀναφέρει τὴ συνδρομὴ τοῦ καθηγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βρουλοκήπου, γιὰ λογαριασμὸ τῆς ὁποίας ἔγραψε τὸ ἔργο του. Ἡ μονὴ αὐτὴ δὲν συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν τουλάχιστον μέχρι σήμερα γνωστῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν.[25] Συνεπῶς, εἶναι λογικὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι τόπος ἀντιγραφῆς τοῦ χφ 18 τῆς Δοχειαρίου εἶναι τὸ Παπίκιο. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τοῦ ἔτους 1293 ἢ 1308 ἀποτελεῖ δηλαδὴ τὸ μοναδικὸ γνωστὸ σήμερα χειρόγραφο ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸ μεγάλο μοναστικὸ κέντρο τῆς Θράκης. Ἔτσι ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐπίσης λογικὴ ὑπόθεση ὅτι τὸ Παπίκιο, ὡς κέντρο πνευματικῆς καὶ λειτουργικῆς ζωῆς, ἦταν καὶ τόπος ἀντιγραφῆς χειρογράφων.

25. Ἕναν κατάλογο τῶν γνωστῶν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. ἁγιορειτικῶν μονῶν βλ. στὸ *Actes du Prôtaton*: 86-93, ἐνῶ μεγάλος ἀριθμός μονῶν κατὰ τὸ διάστημα 1387-1516 ἀναφέρονται σὲ πίνακα ποὺ καταγράφει τὰ μέλη τῆς συνάξεως τῶν Καρυῶν στὴν περίοδο αὐτήν (*Actes de Dionysiou*: 205-15).

Γιὰ τὸν ἡγούμενο Ἰγνάτιο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ὅπου ἐγκαταβιοῦσε ὁ Γεράσιμος καὶ στὴν ὁποία γράφηκε ὁ κώδικας, κατόπιν προτροπῆς τοῦ προεστῶτος της. Κάτι τέτοιο εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴ μοναχικὴ πρακτική.[26]

Ἂν πράγματι ἀληθεύει ἡ παραπάνω ὑπόθεση, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἦταν ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ μονὴ αὐτή, ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βρουλοκήπου, εἶναι μία ἀπὸ τὶς μονὲς τοῦ Παπικίου, δεδομένου ὅτι ὁ Γεράσιμος ὑπογράφει ὡς μοναχὸς τοῦ Παπικίου. Ἀκόμη ὅμως καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν πολὺ λιγότερο πιθανὴ περίπτωση, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἦταν ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Γερασίμου, καὶ πάλι θὰ ἦταν πολὺ πιθανὸ ὅτι ἦταν κάποιος ἀπὸ τοὺς ἡγουμένους τῶν παπικιανῶν μονῶν, ποὺ ζήτησε ἀπὸ ἕναν γνωστό του μοναχὸ τῆς ἐγγύς περιοχῆς τὴν ἀνάληψη τοῦ ἔργου τῆς ἀντιγραφῆς. Μετὰ τὰ παραπάνω, εἶναι βάσιμο τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σημείωση μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομα ἡγουμένου καὶ μονῆς τοῦ Παπικίου[27] ἢ τουλάχιστον, στὴν πιὸ ἀπίθανη περίπτωση, κάποιας μονῆς ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸ Παπίκιο, στὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς Θράκης.

Τὸ ἑπόμενο ἐρώτημα ποὺ τίθεται, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ, εἶναι ἐὰν ἡ συγκεκριμένη μονὴ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποια ἀπὸ τὶς γνωστὲς μονὲς τοῦ Παπικίου. Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ γνωρίζουμε εἶναι ὅτι κατὰ τὸν 11ο αἰ. ὑπῆρχε στὸ Παπίκιο μία ἀρκετὰ πλούσια μονὴ ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πιθανὸν κοντὰ στὴ Μοσυνούπολη, μὲ ἀμπελῶνες, χωράφια, κήπους, ἡ ὁποία διατηροῦσε καὶ μετόχι στὴ Μοσυνούπολη. Μὲ τὸ *Τυπικὸν* τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ (1083) ἡ μονὴ αὐτὴ παραχωρεῖται στὴ Μονὴ Πετριτζονιτίσσης (Μπάτσκοβο):

Ἔτι δέδωκα εἰς τὴν δηλωθεῖσαν μονὴν ἡμῶν καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἁγίας

26. Πβ. π.χ. τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων: 19, ἔτος 1155, φ. 284β καὶ 367, ἔτος 1267, φ. 160β, τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (βλ. Καδᾶς 2000: 4 καί 65), 434, 16ος αἰ., φ. 394β τῆς Μονῆς Διονυσίου (Καδᾶς 1996: 143) κ.λπ.

27. Ἕναν κατάλογο τῶν ἐπωνύμων μονῶν τοῦ Παπικίου βλ. στὸ Κυρανούδης 1995-98: 175-76.

ἐκκλησίας ἐν τῷ θέματι τοῦ Βολεροῦ [...] *ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ κάστρου Μοσυνοπόλεως, μετὰ καὶ τοῦ ἐκτὸς μοναστηρίου, τοῦ ἐπ' ὀνόματι καὶ τιμῇ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἱδρυμένου κατὰ τὸ ὄρος τὸ Παππίκιον, μετὰ τῶν ἀμπελώνων αὐτοῦ καὶ τῶν χωραφιαίων τοπίων ἁπάντων καὶ τῶν κήπων καὶ τῶν λοιπῶν ὅλων ἀκινήτων αὐτοῦ δικαίων καὶ τοῦ μετοχίου τοῦ ἐντὸς τοῦ κάστρου Μοσυνοπόλεως, [...] Τὰ ἀγοραστήρια χαρτία τοῦ Βαρδάνη περὶ τῆς ἐν Μοσυνοπόλει αὐλῆς καὶ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐν τῷ Παππικίῳ.* [28]

Ὁ Παπαζῶτος[29] διατύπωσε τὴν ὑπόθεση γιὰ μία πιθανὴ ταύτιση τῆς πλούσιας μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Παπικίου, ποὺ μνημονεύει τὸ Τυπικὸ τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ, μὲ τὸν ναὸ Δ (Ἄκ Κιλισέ), ποὺ ὑψώνεται σήμερα βόρεια ἀπὸ τὸ χωριό Σώστης, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Παπίκιο. Δεδομένου ὅτι ἡ ἀφιέρωση μονῶν στὸν ἅγιο Γεώργιο εἶναι πολὺ συνηθισμένη, τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βρουλοκήπου μὲ κάποια γνωστὴ μονὴ παραμένει ἀνοικτό. Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθεῖ ὅτι τὸ ὄνομά της δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστά μας ὀνόματα θρακικῶν μονῶν, ἀφιερωμένων ἐπίσης στὸν ἅγιο Γεώργιο.[30]

Θά πρέπει τέλος νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν πιθανὴ ὑπόθεση ὅτι τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο, ἀφοῦ εἶχε ἀντιγραφεῖ στὸ Παπίκιο, μεταφέρθηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ μοναχοὺς τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουρλοκήπου. Ἐὰν ἡ μονὴ αὐτὴ βρισκόταν στὸ Παπίκιο, δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μοναχοί της μετοίκησαν στὸ Ἅγιον Ὄρος, παίρνοντας μαζί τους κάποια κειμήλια, ὅταν πλέον ἡ κατάσταση στὴ Θράκη, μὲ τὶς ἐμφύλιες διαμάχες καὶ τὶς αὐξανόμενες τουρκικὲς ἐπιδρομές, τοὺς ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν ἀρχικὸ τόπο μετανοί-

28. Gautier 1984: 37, 129.

29. Παπαζῶτος 1980: 129-131, 134. Γιὰ τὴν ἴδια μονή πβ. ἐπίσης Soustal 1991: 129, 386, 476. Χαριζάνης 2003: 86, 87, 91, 92, 115.

30. Π.χ. ὁ Χαριζάνης 2003: 216, καταγράφει 18 μονὲς πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

ας τους. Ἐὰν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Γεράσιμος ἔζησε κατὰ τὴν περίοδο τέλη 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ., δὲν ἀποκλείεται ὅτι καὶ ὁ ἴδιος πρόλαβε τὴν παρακμὴ τοῦ Παπικίου ὄρους.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

α) Ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος εἶναι ὁ μοναδικὸς μέχρι τώρα γνωστὸς κωδικογράφος τοῦ Παπικίου. Ἔζησε ὡς μοναχὸς στὸ Παπίκιο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ.

β) Τὸ χφ 18 τῆς Μονῆς Δοχειαρίου εἶναι τὸ μοναδικὸ γνωστὸ σωζόμενο χειρόγραφο τοῦ Παπικίου ὄρους, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1293 ἢ τὸ 1308.

γ) Ὁ Ἰγνάτιος ἦταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡγούμενος μονῆς τοῦ Παπικίου ἐπίσης κατὰ τὴν ἴδια περίοδο.

δ) Μία νέα, ἄγνωστη μέχρι σήμερα, μονὴ τοῦ Παπικίου, ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βρουλοκήπου, προστίθεται στὸν κατάλογο τῶν μονῶν του, ὡς ὑφισταμένη στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ.

ε) Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ταύτισή της μὲ τὴ *μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐν τῷ Παππικίῳ* τοῦ 11ου αἰ.

THE ACCOUNT OF AN UNKNOWN HIEROMONK OF MOUNT PAPIKION AT THE END OF THE 13th OR THE BEGINNING OF THE 14th CENTURY

This paper presents an account about Mount Papikion from an autobiographical note in the parchment codex no. 2692 (Lambros's Catalogue) of Docheiariou Monastery (no. 18), which is dated to the year 1293 or 1308. This manuscript is the only known surviving manuscript of Mount Papikion, and Hieromonk Gerasimos, the only known codifier of Mount Papikion to date. The autobiographical note also informs us of the existence of an unknown monastery of Mount Papikion known as Saint George "Vroulokēpou" (of the bulrush garden).

ABBREVIATIONS

KBE	Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
REB	*Revue des études byzantines*
TIB	Tabula imperii byzantini

BIBLIOGRAPHY

Actes de Dionysiou, Oikonomidès N. (ed.), *Actes de Dionysiou*, [Archives de l'Athos IV], Paris: P. Lethielleux 1968.

Actes du Prôtaton, Papachryssanthou D. (ed.), *Actes du Prôtaton*, [Archives de l'Athos VII], Paris: P. Lethielleux, 1975.

Ἀνδριώτης, Ν. (1933) "Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν βορείων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς," *ΕΕΒΣ* 10: 340-52.

Βογιατζής, Γ. (1998) *Ἡ πρώιμη ὀθωμανοκρατία στὴ Θράκη*, *ἄμεσες δημογραφικὲς συνέπειες*, Θεσσαλονίκη: Ηροδότος.

Gautier, P. (1984) "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos," *REB* 42: 5-145.

Grumel, V. (1958) *Traité d'études byzantines*, *I. La chronologie*, Paris: Presses universitaires de France.

Καδᾶς, Σ. (1996) *Τά σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους*, Ἅγιον Ὄρος: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου.

— (2000) *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου*, Ἅγιον Ὄρος: Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου.

— (2001) "Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα", *Παρουσία* 2001: 275-87.

Κυρανούδης, Π. (1995-98) "Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Παπικίου Ὄρους," *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 10: 163-93.

Κριαρᾶς, Ἐ. (1975) *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Στ. Σφακιανάκη.

Λάμπρος, Σπ. (1895) *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α΄, Cambridge: University Press, ἀνατ. Amsterdam: A. M. Hakkert 1966.

Mioni, E. (1977) *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, ἑλλ. μετάφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1980) *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Β΄ - Δημοσίων λειτουργῶν,* Ἀθῆναι: ΚΒΕ.

Παπαζῶτος, Ἰ. Ἀ. (1980) "Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὸ Παπίκιον Ὄρος," *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 1: 113-52.

Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου (2001), Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος (γεν. ἐπιμ.), Ἅγιον

Ὄρος: ἐκδ. Ἱ. Μ. Δοχειαρίου.

Φιλόθεος ἱερομ. Δοχειαρίτης (2001) "Ἀκαταλογογράφητα χειρόγραφα," in *Παρουσία* 2001: 229-32.

Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Θεόκτιστος μον. Δοχειαρίτης (2001) "Βιβλιογράφοι καί Κωδικογράφοι," in *Παρουσία* 2001: 233-39.

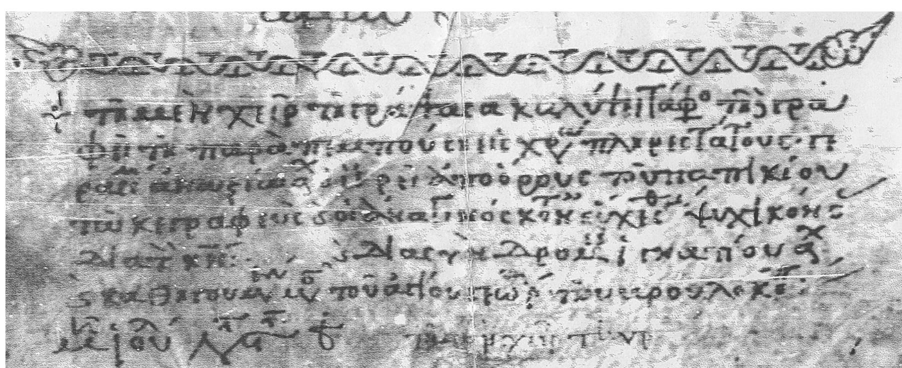
Thompson, E. (1903) *Ἐγχειρίδιον ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας*, ὑπό Ἐδουάρδου Θόμψωνος, κατὰ μετάφρασιν Σπ. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις: ἐκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου.

Τσάμης, Δ. Γ. (ed.) (1984) *Φιλοθέου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εἰς τόν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, ἔκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδας Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ, Παράρτημα ἀριθ. 42 τοῦ τ. 27 (1982), Θεσσαλονίκη.

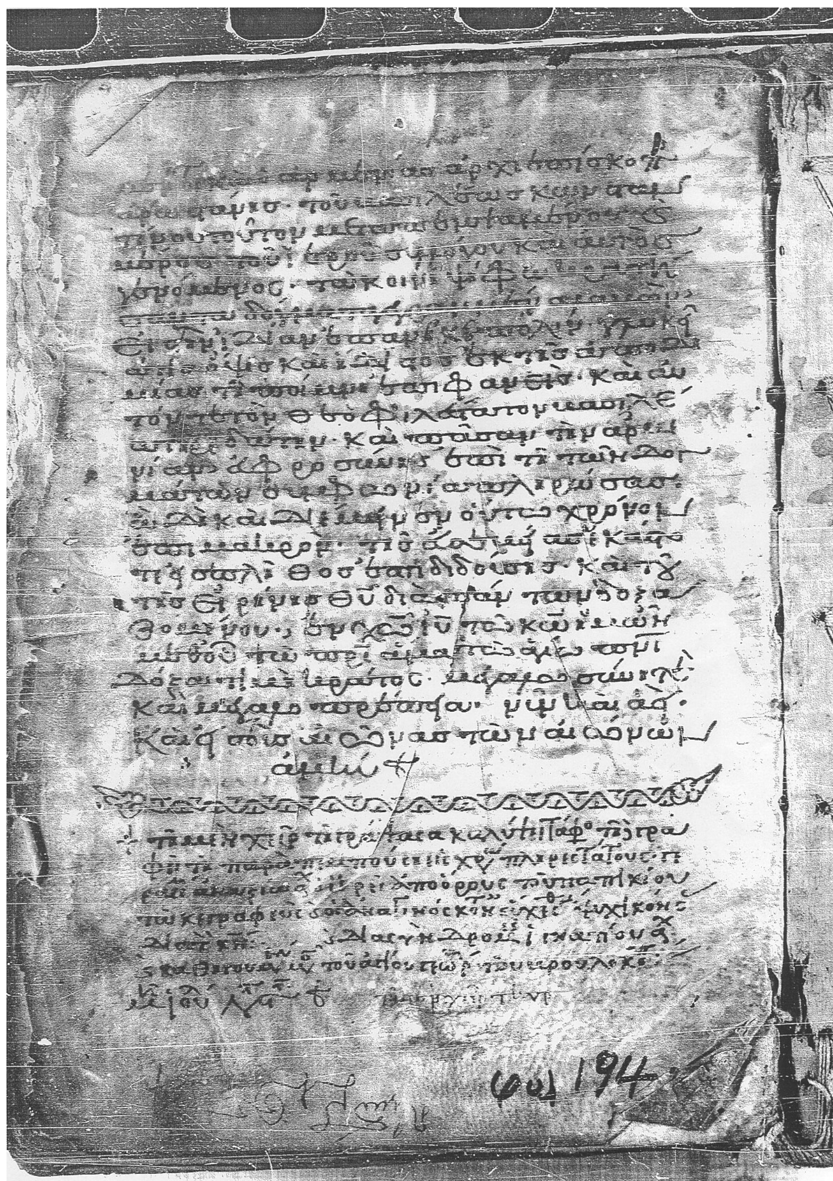
Vogel, M. – Gardthausen, V. (1909) *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance,* Leipzig: O. Harrassowitz, repr. Hildesheim: G. Olms 1966.

Χαριζάνης, Γ. Χ. (2003) *Ὁ μοναχισμὸς στὴ Θράκη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες*, Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Γιαχούδης.

FIGURES

Εἰκ. 1. Λεπτομέρεια τοῦ χφ 18 τῆς Μονῆς Δοχειαρίου.
Τὸ κείμενο μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα.

Εἰκ. 2. Τὸ τελευταῖο φύλλο (194β) τοῦ χφ 18 τῆς Μ. Δοχειαρίου.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THRACIAN STUDIES

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

CHEST CROSSBANDS: REALIA OF RELIGIOUS BELIEF AND PRACTICE IN ANCIENT AND BYZANTINE THRACE

Rossitsa Gicheva - Meimari

Bands crossed on the chest as an element of attire can be found in Prehistoric art of the Eastern Mediterranean from the 6th millennium BC. In Hellenic art they designate barbarian mythological figures, goddesses, winged personae etc. They also appear in Thracian and Etruscan art. A small number of adornments made of precious metals, coming from burials or hoards, representing real crossbands on the chest are also known. One of the richest and best-preserved specimens comes from a burial at Abdera from the 4th-3rd c. BC.

This attribute was common in Byzantine and post-Byzantine iconography and ritual. Real cross chainlets for the chest from the early Byzantine period have been also found. The object is a characteristic ornament for many ritual personae in Balkan folklore.

Early evidence from historical civilizations shows this attribute was popular in religious rites of Mesopotamia, Egypt, Asia Minor, and in particular in Syria, Phoenicia, Palestine and Assyria. Crossbands on the chest may have become part of the Balkan tradition through eastern influences on mystery cults - Samothracian, Eleusinian, Orphic, and Dionysian mysteries.

A. Crossbands in Ancient Greece

Crossbands are a sign of "the other", "the alien", "the barbarian", "the non-human" or "the underworld" in Hellenic art. Most often this attribute occurs in attire of ethnically non-Hellenic mythical heroes - Lycurgus and

his son Dryas, Rhesus[1] and his warriors[2] (fig. 3), Orpheus,[3] Kepheus,[4] Priamus,[5] Pelops,[6] Rhadamanthus,[7] Midas, Darius[8] etc. whose status was either royal or sacerdotal. Besides being the highest status according to barbarian traditions, it was also a liminal and transitional one.[9]

Amazons,[10] and sirens,[11] who are fantastic personae with crossbands, also stand for the alien and the liminal element.

Divine personae are most often female (fig. 2), like the Samian Hera,[12] Aphrodite,[13] Athena,[14] Artemis[15] (fig. 1), Nike,[16] Erinys,[17] Hecate,[18] Iris,[19] Bendis.[20] Goddesses with the status of maidens prevail,

1. True 1995: 415-30, N 25.2.
2. Miller 1995: 449-66, fig. 25.2, 25.3.
3. Orpheus in the Underworld scene on red-figured vases – LIMC, IV, s.v. Hades, N154.
4. CVA: N 84.AE.996-10; 87.AE.23.
5. Aellen, Cambitoglou, Chamay 1986: 100; Mayo 1982: 14.
6. CVA: N 82.AE.16.
7. Underworld scene on a red-figured vase – Munich Museum N 3297.
8. Aellen, Cambitoglou, Chamay 1986: 22.
9. Marazov 1992.
10. Carpenter 1991: 71; Aellen, Cambitoglou, Chamay 1986: 125, 137, 160, 52, 63.
11. Terracotta group presenting Orpheus and Sirens in Paul Getty Museum N 76.AD.11.
12. Coins from Samos depicting Hera's statue – O'Brien1993: 37, fig. 3a-b.
13. Robertson 1992: 268.
14. Getty Museum 1997: 298.
15. Mayo 1982: 54; Carpenter 1991: 356.
16. Boardman 1989: 105.
17. Carpenter 1991: 355, 128; Aellen, Cambitoglou, Chamay 1986: 216.
18. CVA: N 77.AE.13.
19. Amasis Painter 1987.
20. Terracotta figure of Artemis (Bendis) in Paul Getty Museum; Bendis on Hellenistic amphora, see Popov 1981: 70.

however there are also goddesses-brides (a transitional status), such as Hera and Aphrodite. Evidence for Mother-goddesses is absent. Male chthonic deities such as Hades,[21] Dionysus[22] and Erotes[23] are also presented with crossbands.

Armed dancing maidens,[24] worshipers of Sabazius,[25] maenads,[26] cistophora in Eleusis[27] appear as ritual personae. The Hellenes associated these ritual personae with barbarian customs. One example is the celebration of Sabazius described by Demosthenes,[28] as well as maenadic rituals in general.[29]

A great number of various personae can be grouped because of their links with mystery cults.[30] Such are Orphic personae and scenes - Orpheus, Rhadamanthus, Midas, Rhesus, Erinys, Hecate, sirens, Eros. Lycurgus, Dryas, maenads, Dionysus, Rhesus, mysts of Sabazius represent Dionysian personae. Hades with Persephone, cistophora of the propylaia at Eleusis, a goddess, worshipers, Heracles, Erinys appear as Eleusinian personae. The Amazons and Odysseus[31] (fig. 3) represent the Samothracian personae. According to scholia on Apollonius Rhodius,[32] Odysseus, who is initiated in the Samothracian mysteries, wraps up the veil of Leucothea as a band on his belly. However in Homer Odysseus

21. CVA: N 77.AE.13.
22. Dionysus in Apulian situla from IV BC, Museum of History of Art Geneve N A 1998-301.
23. Simon 1981: 218; Boardman 1989: 286, 304.
24. Poursat 1968: 550-615, pl. 57, 58.
25. Simon, 1953: 79-87.
26. LIMC V: 2, 844; Boardman 1989: N 27; Crane 1996-2008: www.perseus.tufts.edu, N 1977.3.88.
27. Statue of Cistophora from Eleusis, Preka-Alexandri 1997: 33, fig. 19.
28. Demosth. XVIII 259-260.
29. Simon 1953: 79-87.
30. Gicheva 1999: 44-52.
31. True 1995: 415-30, N 25.3.
32. Schol. Apoll. Rhod. I, 917-918.

girded this band across or below his chest.[33] Possibly the crossbands on the chest might have been a designation of initiation into the mysteries,[34] similarly to bands tied on the ankles and wrists of those initiated at Eleusis.

Newly initiated in the Cabeirian mysteries bore the title παῖς,[35] which denoted their status of newborn children of the goddess or/and the status of her servants. The Cabeiri, also known as *Curetes*, *Dactyls*, *Telchines*, similarly appear as *paides* of the goddess – children, servants, priests. Probably they were a model for the initiates in mystery cults in general. This concept of *paides* (children-servants-priests) would explain many images of ritual personae with crossbands, who are evidently servants, slaves, aliens, or generally speaking - marginal personae. The very concept of the priest-servant of god, or the king-child-servant of god, is a religious idea coming from the East – it is a characteristic feature for Egyptian religion. This dual position of a slave-priest before the Goddess does not preclude the possibility that the same person could hold the highest position in society as well. This would explain many images of barbarian kings, priests, and prophets with crossbands in ancient Hellenic art.

The costume jewel from Abdera[36] (fig. 4) in the form of crossed bands is a case in point. I suppose it stood for the deceased, designating that she (or he) was initiated in the mysteries of the Great Gods of Samothrace. The adornment consists of four golden bands, decorated with palmettes and other floral motifs. In the center, where the bands cross, an oval base holds a gem of dark-red garnet. According to a catalogue description, the image on it is of Apollo playing the lyre. Several pendants are preserved on the crossbands from Abdera. Some may have had the shape of poppy-heads (if the pendant is not

33. Hom. *Od*. V, 333-375.
34. Gicheva-Meimari 2007a: 153-86.
35. Marazov 1999: 26-43.
36. Ninou 1990: N 419, pl. 58.

damaged), while others represent seedcases of a different plant. The preserved shapes allow the supposition that this could have been the strong hallucinogenic plant of the Hyoscyamus (Henbane) genus, widely used in the 2nd millennium BC in the Eastern Mediterranean for medicinal and ritual purposes.[37] The same shapes are found among the pendants of one chain adornment for a garment from Bukyovtsi,[38] Thrace, late 5th- early 4th c. BC, which could also have been a crossband on the chest. Among its pendants there were also seeds (probably barley) and human heads. A third decoration of a crossband on the chest type comes from Cyme, Asia Minor,[39] which consists of two parts probably placed on the chest and the back. The pendants on the one side could represent henbane seedcases, and on the other side - henbane flowers. The same henbane seedcases are to be found in a pendant from Rhodes, 7th c. BC in the Louvre[40] (perhaps again part of crossbands). Among the numerous objects of the Hoxne hoard[41] England (fig. 10) we find some exquisite chainlets from late 4th- early 5th c. A.D., worn on the chest and back, together with two silver rods, decorated by a fish and ending with a henbane seedcase.[42] Probably the hallucinogenic plant Hyoscyamus (Henbane) was connected with the mystery rites, which involve the use of crossbands.[43] This sacred plant can be related to the Samothracian Mysteries through two silver lamellas found in Samothracian Messembria-Zone, on which a goddess

37. Gicheva-Meimari 2007b: 36-51.
38. Marazov 1998: 199, N 140.
39. Adornment from Cyme IV BC, British Museum GR1876.6-17.3, GR1877.9-10.9.
40. Electrum pendant representing a naked woman, ca. 630-620 BC. Found in the necropolis of Camiros (Rhodes), now in Louvre Bj 2169 (9).
41. British Museum, P&EE 1994 4-8 1, Room 49: Roman Britain.
42. Johns, Bland 1994: 165-73.
43. Gicheva-Meimari 2008: 85-103.

is represented holding a henbane seedcase.[44] Silver rods ending with the same seedcase have also been found there.[45]

B. Crossbands in Ancient Thrace

The repertoire in Ancient Thrace has less to show and does not differ much from the Hellenic one.[46] Personae are always female - a figurine of a goddess riding a lion(ness) from Naieni,[47] a Goddess on Rogozen pitcher[48] (fig. 6), an Amazon on Rogozen pitcher[49] and on phalera from Kioara;[50] Nike on Panagjurishte rhyton,[51] Artemis in reliefs from Southwest Bulgaria and Philippi.[52] The goddesses has the transitional status of maidens, with the exception of the one from Naieni, which appears to be in the transitional status of a bride.

The Amazons from Rogozen and Kioara, work of a Thracian master, done in a Thracian style, are an important parallel with amazons in Hellenic art. Amazons are the first to appear with crossbands on Hellenic vases. They are among the major personae in Samothracian myths, for they founded the sanctuary of the Mother Goddess.

Eros with crossbands is presented on a pitcher from Borovo[53] (fig. 5). This vessel, together with the rhyton with Nike from Panagjurishte,

44. Ninou 1990: N 452, Pl. 60.
45. Ninou 1990: No 431, 432.
46. Gicheva 1999: 44-52.
47. Parvan, Vulpe 1972.
48. Potnia Theron" on pitcher 158 from Rogozen treasure, IV BC – Fol, A. 1989: 158-88, Kat. N 158; Marazov 1998:152, N 80.
49. Amazon on pitcher 154 from Rogoizen treasure, IV BC – Fol, A. 1989: 178-79, Kat. N 154.
50. Parvan, Vulpe 1972.
51. From Panagjurishte golden treasure – Marazov 1998: 145, Cat. N 72.
52. Reliefs from Sandanski II-III AD (Blagoevgrad region, Bulgaria) and Philippi – Popov 1981: 80-84.
53. Eros from Borovo treasure – Marazov 1998: 222, Cat. N 173.

was made in Hellenic atelier. Because of the deviations from Hellenic iconography and style there is ground to suppose that a Thracian ruler commissioned it. The scenes can be linked to the Cabeirian Mysteries.[54] Similar red band (ταινία) was a sacred object, attached to the body upon initiation at the Samothracian mysteries.[55]

C. Crossbands in Ancient East

Crossbands are a popular costume decoration in art of the Eastern Mediterranean and the Ancient Near East – Egypt, Syria, Palestine, Phoenician lands, the Hittite Empire, Assyria and Persia. As an attribute it appears earlier and is more common for Eastern religions than ancient Greek and Thracian cults. Probably its emergence in the Balkan religious tradition was due to eastern influence, in particular as far as mystic cults are concerned. Eastern influences can be divided into three groups.

In Egypt crossbands are related to the underworld, including burial rites (Osiris[56] (fig. 7), Min,[57] underworld deities,[58] mummies[59] and sarcophagi[60]). Orphic and Dionysiac scenes and personae are parallel to this context in an Ancient Greek and Thracian milieu. The West-Semitic context of the crossbands is marked by the goddesses

54. Marazov 1986: 46-52; 1992: 136-57.
55. Schol. Apoll. Rhod. I, 917-918.
56. Osiris in a funeral stele, XVIII dynasty 1350-1300 BC, Museum of History of Art Geneve, N D46.
57. Isis, Ramesses and Min on a panel inside Nefertari's temple at Abu Simbel.
58. Egyptian underworld deities in Book of the Dead Papyri, XXI dynasty 1070-945 BC, Museum of History of Art, Geneva, inv. pBodmer 100.
59. Egyptian mummies depicted in Book of the Dead Papyri, XXI dynasty 1070-945 BC, Museum of History of Art, Geneva, inv. pBodmer 100; Egyptian mummy in British Museum.
60. Egyptian Sarcophagus at Museum of History of Art, Geneva, inv. pBodmer 45.

of love and war of the type of Astarte, Asherah, Atirat, Ishtar, Inana.[61] In ancient Greece and Thrace this line of influence can be traced in groups of goddesses with crossbands such as Artemis, Athena, Bendis, Aphrodite, Hera. Crossbands in cults of goddesses appear in Prehistoric art from 6th millennium BC in Asia Minor[62] (fig. 9) and from 5th millennium BC in the Balkans.[63] In Late Hittitian relief, crossbands decorate the children of the king in a ritual of the Mother Goddess Kubaba.[64] Probably in ancient Greek and Thracian milieu, the Eastern cults of the Mother Goddess have a parallel in the mystery cults of Eleusis, the Cabeiri (including the Samothracian Cabeiri) and Sabazius. Assyrian art is the only Eastern art, where crossbands are an insignia of mortals – they frequently designated Assyrian kings[65] (fig. 8). It seems that Hellenic art views crossbands as an attribute

61. Ishtar on a mural from the palace of king Zimri-Lim circa 1778-1758 BC at Mari; Syrian copper figure of a female deity 1600-1400 BC in private collection; Qudshu-Astarte-Anat in Egyptian relief plaque from the time of Rameses III (1198-1166 BCE), now in private collection – Cornelius 2004: Pl. 5.16; Clay statues of Ishtar from Marlik, 1000 BC, now in Rosicrucian Egyptian Museum in San Jose, California.
62. Idols from Hacilar, Turkey, 6th-5th mill. BC, now in Florence Museum; Double-headed marble idols from 3rd mill. BC Temizsu 1998: 63, fig. 85; Silver figurine of a goddess with golden crossbands Temizsu 1998: 53, fig. 57.
63. Female idols with crossbands from 5th-4th mill. BC in the Museums of Razgrad and Shumen, Bulgaria; Golden chain crossed on the chest from Dabene, Karlovo region (Bulgaria), dated around 3rd millennium BC at tne National Museum of History, Sofia, Inv. N 50103 – Minchev 2006: 37, fig. 17.
64. Relief of king Araras and his children from Karkemish, 8th c., Museum of Anatolian Civilizations in Ankara, Temizsu 1998: 106-07, fig. 150-153.
65. King Marduk-nadin-ahhe (1099-1082 BC) on a boundary stone relief from 9th c. BC, British Museum, ME 90841; Stela of Shamshi-Adad V from Nimrud, 824-811 BC, British Museum ME 118892; Stone panel from the North Palace of Ashurbanipal (Room L, nos. 9-13) from Nineveh, 645 BC, British Museum ME 124926.

of Barbarian kings exactly due to this Assyrian tradition, transmitted through Persia.

The closest parallel of crossbands with henbane seedcases (similar to that from Abdera) are Judean High Priest vestments.[66] He wore a plate fixed by crossed bands with 12 precious and semiprecious stones inlaid, as a symbol of the 12 tribes of Israel. The High Priest, interpreting the will of Jehovah, used it for prophecies. The Henbane seedcase on the other hand, is the only image on the golden wreath of the Judean High Priest, as Josephus Flavius reports.[67] The High Priest's headdress is known as *kidaris* or *pilos*, just the same as the *pilos* in the Cabeirian Mysteries. The lower part of the hat is adorned with a tripartite wreath. In the center of the forehead we find "a *golden model of the seedcase of the plant which the Jews call sakhar, and Hellenes – hyoscyamus*". The golden seedcase (called elsewhere sis) is fixed to a golden band, inscribed with the holy letters of God's name. Evidently in the Judaic tradition Hyoscyamus is connected with the holiest realia and the strongest taboo - the name of God. This parallel supports the old theories of Semitic influences or of the Semitic origins of the Cabeirian Mysteries.[68]

The Aramaean name for Hyoscyamus *shakhar* is derived from the Semitic root *škr* "to inebriate", "to intoxicate",[69] and corresponds to the soporific and hallucinogenic properties of the henbane. Thompson[70] studies the sweet manna, known in Semitic cultures through Sumerian and Assyrian texts, and the traditional practices of modern-day people in Near East. He shows that the Assyrian name for sweet manna *akiru* is equivalent to the Sumerian name for both types

66. Gicheva 2007b: 36-51; Shivarov 1992: 452-53, fig.304.
67. Josephus Ant. *Jud III*, 172-187.
68. Faber 1803; Farnell 1915: 628-632; Astour 1967: 155-56; Burket 1992, 1997^3: 2, note 3:2007:119.
69. I would like to express my gratitude to Prof. Nikolay Shivarov for the help with the understanding of the Semitic stems.
70. Thompson 1937: Vol. 52, 217-38; Vol. 54, 12-40.

of sweet manna BABBAR and ^{ű}KI.DINGiR. According to Josephus Flavius even in the 1st c. AD, the word for henbane in Aramaean is still *shakhar*.[71] For this study it is very important that Semitic names of the henbane ("intoxicator") are associated with the concept of sweetness and manna (divine food), for the ritual use of Cyamus and Hyoscyamus in the Athenian cults is also connected with similar idea. Cyamus and Hyoscyamus are used in the cult of the chthonic deity (related to the Eleusinian Mysteries) Zeus Meilichios, whose name means "honeyed", "sweet".[72] One of the folklore names for henbane in Modern Greek is γλυκύαμος ("sweet cyamos").[73]

D. Crossbands in Byzantium and the Byzantine world

In Byzantine iconographic tradition crossbands are worn chiefly by male personae, whose status and ritual context correspond to pagan personae: Christ, archangels, angels, High Priests, prophets and warrior saints. Female personae depicted with crossbands are rare - St. Catherine and, in specific cases the Holy Virgin. Those wearing this attribute in ritual are deacons (deacons' orarion), Byzantine Emperors (the imperial *loros*), rulers from the Byzantine world, as well as monks.

Two golden crossbands over the chest are known in Early Byzantine art - from Hoxne, England [74] 5th c. (fig. 10) and from Egypt 6th c.[75] (fig. 11). There is no information about the persons who would have worn them; however, considering that they are made of gold, most probably they belonged to rulers or members of the high clergy.

71. *shakruna* in Syrian Aramaean; *takran* in Ancient Egyptian; and *sakran* in Modern Egyptian.
72. Polemon fr. 88 Preller ap. Athen. XI, 56, 17-26; Suda s.v. Μειλίχιος.
73. http://alex.eled.duth.gr/diga/nature/flowers/text/111.htm;
http://www.tela-botanica.org/eflore /BDNFF/nt/5546/vernaculaire
74. British Museum P&EE 1994 4-8 1; Johns, Bland 1994: 165-73.
75. British Museum M&ME 1916,7 - 4,1.

The Heavenly Personae - Christ, archangels, angels

In her study of the realia in Byzantine costumes, Maria Parani states that there is no satisfactory explanation for the early appearance (6th c.) and the origin of the crossed *loros* as an imperial insignia of the archangels.[76] She considers the origin as non-orthodox. It is true that we can not find sources for the origin of this attribute in the canonical writings illustrated in art, but certain evidence can be found in a text which is very close to them – The Apocalypse of John. Although it was not among the texts that were depicted in church mural paining, it is one of the earliest Christian writings and can be considered as a possible source. Golden bands at the chest are part of the attire of the messenger that reveals the will of God to John.[77] The messenger could certainly be identified with an angel or archangel, although he is sometimes interpreted as Christ Himself. If he is Christ, then His crossbands could symbolize His function of the High Priest, for Judean High Priests are designated with crossbands. Yet they may also symbolize His service, which is part of His human nature. Finally, crossbands with Christ may designate Him as Heavenly King. But still we can not be sure that the person in the Apocalypse is really Christ. What we can be sure of is that he is a messenger, a servant of God, and that he can be identified with an angel or archangel. In the context of angels, the attribute should be viewed as a symbol of their service rather than a regal symbol. The fact that archangels[78] (figs 12, 13) are depicted more often with crossbands shows a sign of a higher/highest hierarchical status,[79] but still of a servant. Angels and archangels are winged personae in Byzantine art,

76. Parani 2003: 43-46.

77. Johan. *Apoc.* 1:13.

78. Gabriel in aps of Kizil Cukur Hacli Kilise 9th c. – Cutler, Spieser 1996: pl. 79-1; Michael and Gabriel in triptych from Constantinople, 10th c. in Berlin National Library – *Byzanz* 1998: 70. Kat.Nr. 30; angels with crossbands on a bronze cross from 11th c. in Museum of History of Art, Geneva.

79. Parani 2003: 42-50.

parallel to the winged personae with crossbands in Antiquity. Both angels and pagan winged personae are considered messengers, servants of God/s. If we consider the religious origin of this attribute – from the Apocalypse of John and the Judean tradition for the High Priest behind it – the symbolics of imperial insignia can be given another interpretation, which will be discussed at more length below.

Saints - High Priests, Old Testament Prophets and Kings;[80] *warrior-saints*[81]

This group is another example of the symbols of service, of a high position, either in the church or secular hierarchy. Once again personae have various qualities, probably designated by the crossbands – regal dignity, the status of a High Priest and/or that of a prophet – David, Solomon, Rovoam[82] (fig. 14). Warrior-saints add still another aspect, which is probably signified by the attribute – the one of the warrior-hero, the protector. Angels and archangels as participants in Heavenly Host may also represent this aspect, as do some ancient personae.

Female personae - The Virgin[83] *and St. Catherine*[84]

Female personae with crossbands are rare in Byzantine art, contrary to female personae in antiquity. Here the attribute symbolized royal dignity above all. The Virgin is closely associated with the imperial

80. Solomon and Rovoam in the mosaic of the North dome of the inner narthex with Virgun and Chid surrounded by the royal ancestry of the Old Testament at Kariye Gamii – Ousterhout 2002: 32; David and Solomon in icon with the Resurrection and Ascension of Christ at Sinai, 13th c.
81. St. Eustathius in the southern choir of Hilandar monastery church at Mount Athos; c. 1319; Iconography of St. Artemios at Mont Athos monasteries, 13th c.
82. Parani 2003: 34-38.
83. Marble relief of Mary Orans Vlahernitisa from Constantinople, 12th c. – Cutler, Spieser 1996: fig. 87 Cat. Nr. 47.
84. St. Cathrine at the iconostasis of the main church of Sinai – Nelson 2006: fig. 77.

family and its authority in the Early Byzantine period, as well as in the pre-iconoclastic period. The Virgin is depicted seated on a throne, wearing the imperial *loros* and a crown. In the post-iconoclastic period she is described as the leader the Heavenly Host[85] and this could have been another reason for the Virgin to appear with crossbands on the chest. St. Catherine wears crossbands as a regal insignia[86] since she was of royal descent, as evidenced in her passional.

Human personae – emperors and kings,[87] deacons,[88] monks[89]

Once again the symbolism of the attribute in Byzantine and Post-Byzantine art discussed above could be confirmed: royal and clerical dignity, status of a servant of the Lord. What we find interesting here is the possibility to analyze the custom to wear crossbands on the chest during the Orthodox rituals.

85. On the militarization of verbal and visual images of the Virgin since the 10th c., the representations of Mary as general of the Heavenly Host and the *loros* as a connection with the imperial family – Pencheva 2006: 17-27.
86. Parani 2003: 38-39.
87. Anastasius on ivory diptych from Constantinople, 517 AD, now in the French National Library – Durand 2001: 54; Justine on ivory diptych from Constantinople, 517 AD, now in Berlin Museum for Byzantine Art – *Byzanz* 1998: fig. 1 Cat. Nr 12; Constantine and Justinian in the mosaic with Virgin and Christ in St. Sophia Church at Constantinople, 10th c. – Durand 2001: 95; Nicephorus III and Maria of Alania in Coinslin Manuscript folio 2bis Verso from 11th c., now in the National French Library; Roger II crowned by Christ in mosaic of St. Mary Church at Palermo, 12th c. – Kitzinger 1990: Pl. XXIII, cat. N 71; Constantine Tich at Boyana Church (Sofia, Bulgaria) wall painting from 13th c.
88. Iconography of St. Stephen Protomartyr.
89. Saint Peter on Monobata, Manuscript Codex Theodosianus, Constantinople, end of 10th c., p. 3 – Nelson 2006: 39; St. Lukas, St. Daniel and St. Theodor in mosaics of Hosios Lukas monastery, 11th c.; Saint Macarius and a Cherub, 13th c. icon at Sinai – Nelson 2006: 237, fig. 44; Saints Megaloschimoi in Sinai icon of Saint Nicholas with scenes from his life, 13th c. – Nelson 2006: 161, fig. 17.

Of all mentioned personae, the Emperor rarely wore a crossband – the imperial *loros* (λῶρος), inherited as part of the costume from Antiquity,[90] probably in connection with the ancient oriental royal costume or the vestments of the ancient kings-priests. In the Early Byzantine period this attribute was worn during triumphal processions or imperial inaugurations,[91] while later – only at Easter and Pentecost.[92] Usually the Emperor was depicted with a *loros* in art (fig. 15). The *loros* is considered as one of the most representative insignia of imperial power. Yet the question remains, whether this was its primary function, or whether it was the symbol of the emperor-priest,[93] servant of God,[94] as other examples show. Constantine Porphyrogenetos describes the *loros* as a symbol of Christ's death and resurrection, and the emperor with a *loros* as an image of Christ.[95] Anyway this can not explain the meaning of empress' *loros* crossed on the chest.[96] The dual symbolism of the highest status (imperial power) together with the lower status (servant of God) seems more probable even with the imperial *loros*.

Deacons wear an orarion, yet it is only crossed when they take part in the preparation of the Holy Eucharist. The sub-deacon's orarion is always crossed during the service. Probably the "service" function is the leading element here – as the name *διάκονος* itself indicates – it stands for "servant, waiter".

When nowadays monks make their vow for the Little Shema (*mikroschemoi*), they receive as a symbol of the initiation a small square of cloth, called *paramandyas* (*παραμανδύας*), tied up on the back by

90. Parani 2009: 411, 414, fig. 2.
91. Parani 2003: 23; Pencheva 2006: 25.
92. Parani 2003: 23-24.
93. Dagron 2003.
94. Lolivet-Lévy and Peers, discussed in Parani 2003: 46, n. 155.
95. Const. Porph. *De cer.* 637-638.
96. Examples in Parani 2003: 25-27.

crossbands and a wooden cross on the chest.[97] In antiquity monks wore crossed woolen bands or ropes, called *analabos* (*ανάλαβος*), as Evagrius Ponticus testifies[98] in the Late 4th c. Actually this case is the earliest mentioning of crossbands in Christian context. This could be a good reason to study its symbolism as closer to the original one. Evagrius explains the attribute as "*a symbol of faith in Christ which upholds the gentle (Ps. 146:6) and ever restrains what hinders them, and provides them with an activity that is free of obstacles*".[99] Not later than 9th c. only the Great Schema monks (*megaloschemoi*) receive *analabos*[100] in the ritual of taking their vow. Their *analabos* is a longer cloth with embroided sacred images and signs, which is put on the chest and back, attached with leather crossbands – "*πολυσταύριον*". In art the attribute was reserved only for megaloschemoi (fig. 16) and is also called *schema*.[101]

On the one hand, all monks are servants of God (like the ancient *paides*), on the other hand, they go through an initiation ritual, and yet again, the Great Schema monks can achieve the highest ranks in the hierarchy of servants of God. They totally reject all earthly matters and thoughts, true to their service to the Lord. The highest status of perfection, which *analabos* symbolized,[102] meant to be the best servant, following the model of life Christ had given. Becoming "Imago Christi" meant for them bearing His cross,[103] His wounds[104] and dying together with Him. In a Syrian Gospel of 6th c. the two villains

97. Bagnall 2007: 415-16, fig. 20.5.
98. Evagrius, *Praktikos.* Prolog. 4.
99. Sinkewicz 2003: 96, 248.
100. Patrich 1995: 260.
101. Parani 2009: 413, 417, fig. 8.
102. *Analabos* as a sign of this perfection in St. Symeon, 10th c. – Turner 1990: 154-155.
103. Mk. 6, 34,
104. Gal. 6, 17

crucified with Christ are depicted with ropes crossed on their chests[105] (fig. 17), which in the context of the scene can definitely be linked to the symbolism of dying together with Christ. This was namely what *analabos* symbolized.[106] The symbols of Christ's suffering and death - the cross, the nails, Adam's skull and the spear are represented on it. The saints who had become *megaloschemoi* are often represented in art with crossbands on the chest, resembling barbwire. Probably in some cases they were means of self-torture.[107]

Another name for the schimo-monastic status is what was known as "the great angelic image" (του μεγάλου αγγελικού σχήματος). Maybe following the model of the attire of archangels as the closest servants of God, the Great Schema monks wore bands crossed on the chest. Orthodox patriarchs, who are monks as a rule, wear *analabos* only during liturgy, similarly to the *loros* worn by emperors. It seems that crossbands with monks should not designate earthly hierarchical power like the imperial ones.

Crossbands worn by monks are symbol of perfection, of becoming "Imago Christi". Similar meaning we could expect to find in connection with some ritual personae in antiquity, especially those initiated in the second degree of the mysteries – the epoptai.

Zoomorphic personae - an eagle with crossbands

The image of an eagle with crossbands, an element of the exterior decoration of the southeastern wall of the Church of the Virgin

105. Syrian Gospel of Rabulla monk, 6th c., Laurentiana Library, Florence, leaf 13a – *Byzanz* 1998: fig. 30.

106. I would like to express my gratitude to the participants in the 4th International Symposium on Thracian Studies in Komotini – monk Patapios Kavsokalyvites and Mr. Ioakeim Papangelos – who shared with me information about the beliefs and practices of the Athonite Monks related to the *analabos* as a sign of the vows of monks and its mystic symbolism.

107. Morris 2004: 54.

Cosmosotera at the Monastery of Pherai, Thrace (fig. 18) built in the mid 12th c. is very interesting. The eagle is an imperial insignia, in antiquity and in the Byzantine Empire alike. The image on the exterior decoration of the church no doubt designates it as belonging to the imperial family. The crossbands on the chest could be seen as a sign of the strong connection between Emperor and the church – the emperor has responsibilities for maintaining the faith in the Christian Empire. In the certain case this interesting image could also be interpreted as a symbol of the donor of the monastery who had taken monk vows, as well as connecting it with his grave in the same church, that is the Porphyrogennetos Sebastokrator Isaak Comnenos.

E. Crossbands in traditional Balkan cultures

The continuum of the realia "bands/belts crossed at the chest" from Antiquity through the Middle Ages to contemporary traditional Balkan culture can also be evidenced. One of the preserved ancient attributes in the traditional Bulgarian ritual *Buenek* is crossed belts or pieces of cloth[108] (fig. 20). The same attribute is part of major ritual characters in other Bulgarian rituals as well – the mummers (*koukeri*)[109] (fig. 21) newly weds and their witnesses, the king on *Tryphon Zarezan*. In the ritualism of *nestinari*, bands crossed on the chest can be found in two cases in Bulgarian *nestinari* villages – they decorate the young boys carrying the icons during the procession, as well as the tombstones of deceased *nestinari*.[110] In the Balkan tradition, this attribute can also be seen in the *Hudurlez* holiday among the Bektash in Northeastern Bulgaria, Romanian *kalushar* and Greek *kalogeros*.[111] For the *koukeri* and *kalogeroi*, it can be assumed that the attribute is still used ritually

108. Gicheva 1999: 44-52.
109. Gicheva 2007a: 153-186.
110. Fol, Neikova 2000: 282, fig. 3.
111. Gicheva 2007a: 153-86.

in its ancient context to a certain degree, together with the model of the henbane seedcase. The *koukeri* and *kalogeroi* hang bells on the belts crossed on their chests, which produce the loud noise during the dance. In modern Greek the bell is called "*κουδούνι*", from the old Greek "*κώδων*", whose first meaning, however, is "head" and not "bell". "*Κώδων*" is one of the names of the seedcases of hallucinogenic plants henbane and poppy. The shape of the henbane and poppy seedcases resembles a bell and henbane models are used exactly as bells in the ancient pedants and bands. One of the names of the *kalogeroi* (the Greek mummers) is "*κουδουνάτοι*" and the name of the Bulgarian mummers *koukeri* may be derived from the modern Greek *κουκί* – Broad Bean – whose name in old Greek *κύαμος* is the name of the Broad bean and Henbane. In many of the above-listed rituals, relics of the ancient religious rituals have been assumed,[112] most of which have a definite mystery character. The personae with bands crossed on the chest in traditional culture are most often the leaders in the rituals. They are the ones highest up in the social hierarchy but at the same time play the role of servants of the divine powers the rituals are dedicated to. In the case of mummers, where many participants are designated with the attribute under analysis, initiation semantics can be assumed. Placement of the crossbands on tombstones shows the connection of the attribute with the underworld and death.

*

The above analysis renders support to the hypothesis that the bands crossed on the chest as a sign entered the Orthodox ritual and iconographic traditions from two directions. One was the direct influence of the Judean tradition on the iconography of the prophets–High Priests, archangels and angels, connected with the description of

112. Kakouri 1965; Fol, A. 1991; Fol, A. 1994; Raichevski, Fol V. 1989; Fol, Neikova 2000; Gitcheva 2002: II, 927-40; Gicheva-Meimari 2007a: 153-86; Gicheva-Meimari 2007b: 36-50.

Christ as a High Priest with crossbands on the chest in the Apocalypse of John.[113] The other way could be seen as an indirect influence of Eastern religious traditions. The Christian cult and iconography adopted elements of pagan mystery cults, and they in turn experienced strong Semitic influences prior to the emergence of Christianity.

One example of pagan influence in Christian iconography is the scene of the Ascension of Alexander the Great in Byzantine art,[114] where he is depicted with crossbands[115] (fig. 19). The image of Alexander the Great became a model followed by Byzantine Emperors, hence he is depicted in a Christian context. In ancient times he was known with his passionate interest in mysteries. Probably some symbols linked with mysteries passed on in Christian iconography through the image of Alexander.

In conclusion, bands crossed on the chest both in the pagan and Christian context seem to be a sign of death in this world and of life in the world beyond, the highest rank in earthly hierarchy and service in heavens, which makes it possible to assume that they designate both the position of a master and that of a servant (emperor and servant of God) when worn in a ritual.

113. Johan, *Apoc.* 1:13.
114. Khundadze 2006.
115. The Ascension of Alexander in an Enamel appliqué from Preslav (Bulgaria) golden treasure, 10th c.; relief on the façade of St. Marc basilica, Pala D'oro, Venice, 12th c.

ABBREVIATIONS

AJSLL	American Journal of Semitic Languages and Literature
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum, vol. 3-6, Paul Getty Museum, Los Angeles
DOS	Dumbarton Oaks Studies
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV, V, Artemis Verlag (Zürich - München 1988-1990)

BIBLIOGRAPHY

Aellen, C. – Cambitoglou, A. – Chamay, J. (1986) *Le peintre de Darius et son milieu. Vases grecs d'Italie meridionale*, Geneve: Hellas et Rome.

The Amasis Painter and His World, Papers on the Colloquium at Paul Getty Museum, Getty Trust Publication, Malibu: J. Paul Getty Museum, 1987.

Astour, M. C. (1967) *Hellenosemitica. An Ethnic and Cultural Study in west Semitic impact on Mycenaean Greece*. Leiden, Brill.

Bagnall, R. S. (2007) *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge: Cambridge University Press.

Boardman, J. (1989) *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period: a Handbook*, London: Thames and Hudson.

Burkert, W. (1985) *Greek Religion: Archaic and Classical*, Blackwell, Harvard-Cambridge-Massachusetts 1985, 1987[2].

— (1992) *The Orientalizing Revolution. Near-Eastern Influence on Greek Culture in the Archaic Age*, Harvard – Cambridge – London: Harvard University Press 1992, 1997[3].

Byzanz (1998) *Die Macht der Bilde. Katalog zur Ausstellung im Dom-Museum Hildesheim herausgegeben von Michael Brandt und Arne Effenberger*, Hildesheim.

Carpenter T. H. (1991) *Art and Mythology in Ancient Greece*, New York: Thames and Hudson, 2nd ed. 1998.

Cornelius, I. (2004) *The Many Faces of the Goddess: The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qedeshet, and Asherah c.1500-1000 BCE*, Fribourg: Switzerland, Academic Press.

Cutler, A. – Spieser, J.-M. (1996) *Byzance medievale 700-1204*, Paris: Gallimard.

Dagron, G. (2003) *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, transl. J. Birrell, Cambridge: Cambridge University Press.

Durand, J. (2001) *L'art byzantin*, Paris: Editions Pierre Terrail.

Faber, G. S. (1803) *A Dissertation on the Mysteries of the Cabiri; or the Great Gods of Phenicia, Samothrace, Egypt, Troas, Greece, Italy and Crete*. Oxford, Oxford University Press.

Farnel, L. R. (1915) Kabeiroi. in, Hastings J. *Encyclopedia of Religion and Ethics* Part 14: V. 14. New York, Charles Scribner‘s Sons, 1915, 628-632.

Fol, A. *et al.*, (1989) *Der Thrakische silberschatz aus Rogozen Bulgarien*, Komitee für Kultur der Volksrepublik Bulgarien, Sofia.

Fol, A. (1991) *Thracian Dionysus. Book One: Zagreus*, University St. Kliment Ohridski, Sofia (in Bulgarian, English summary).

— (1994) *Thracian Dionysus. Book Two: Sabazius*, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia (in Bulgarian, English summary).

Fol, V. – Neikova, R. (2000) *Fire and Music*, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia (in Bulgarian, English summary).

The J. Paul Getty Museum (1997) *Handbook of the Collections, Catalogue*, Los Angeles.

Gicheva, R. (1999) "Crossbands in the Art of Magna Graecia and the Thracian Myth and Ritual Tradition," *Art Studies Quarterly* №4: 44-52 (in Bulgarian, English summary).

— (2002) "Dionysos Bromios. The Rite," in *Proceedings of the 8th International Congress of Thracology. Sofia–Yambol 25-29 September 2000*, International Foundation Europa Antiqua & Institute of Thracology, vol. II: 927-940, Sofia

Gicheva-Meimari, R. (2007a), "Kouk's Day – Dionysian or Cabeirian Rite. Part I. The Rite," in I. Marazov (ed.), *MIF 12: The Rite*, New Bulgarian University, Sofia, 153-86 (in Bulgarian).

— (2007b) "Kouk's Day – Dionysian or Cabeirian Rite. Part II. The Name," *Art Studies Quarterly* №1: 36-51 (in Bulgarian, English summary).

— (2008) "Kyamoi in Ancient Mystery Cults and Balkan Traditional Culture," in I. Genova (ed.), *Postgraduate Conference of History of Culture Department*, New Bulgarian University, Sofia, 85-103 (in Bulgarian).

Johns, C. M. – Bland, R. (1994) "The Hoxne late Roman treasure," *Britannia* 25: 165-73.

Kakouri, K. (1965) *Dionysiaka. Aspects of the Popular Thracian Religion of Today*, Athens: G. C. Eleftheroudakis.

Khundadze, T. (2006) "L'Ascension d'Alexandre le Grand," in *21st International Congress of Byzantine Studies* (London 2006), Communication VIII. 7. Eastern Anatolia and the Caucasus, http://www.byzantinecongress.org.uk/comms/Khundadze_paper.pdf

Kitzinger, E. (1990) *The Mosaic of St. Mary's of the Admiral in Palermo*, [DOS 27], Washington D.C.

Marazov, I. (1986) "Rython Jug from Borovo and the Cabeirian Cult," *Art Studies Quarterly* №5: 46-52 (in Bulgarian, English summary).

— (1992) *Myth, Ritual and Art in Ancient Thrace*, Sofia University "St. Clemens of Ohrid", Sofia (in Bulgarian).
— (ed.) (1998) *Ancient Gold: the wealth of the Thracians: treasures from Republic of Bulgaria. Catalog,* New York: Harry N. Abrams, Incorporated.
— (1999) "'Fathers' and 'Children' in the Cabeirian Cult," *Art Studies Quarterly* №4: 26-43 (in Bulgarian, English summary).
Mayo, M. E. (1982) *The Art of South Italy Vases from Magna Graecia: an Exhibition. Catalogue from Virginia Museum of Arts*, Richmond: Virginia Museum of Fine Arts.
Miller, M. (1995) "Priam, King of Troy," in J. B. Carter and S.P. Morris (eds.), *The Age of Homer*, Austin: University of Texas Press.
Minchev A. (2006) *The Treasures of the Thracians. Exhibition Catalogue of Varna Archaeological Museum*, Slavena, Varna (in Bulgarian).
Morris R. (2004) *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge: Cambridge University Press.
Nelson, R. S. – Collins K. M. (eds.) (2006) *Holy Image, Hallowed Ground: Icons from Sinai*, Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
Ninou, K. (ed.) (1990) *Treasures of Ancient Macedonia. Exhibition Catalogue*, Athens: Archaeological Museum of Thessalonike.
O'Brien, J. V. (1993) *The Transformation of Hera: A Study of Ritual, Hero, and the Goddess in the Iliad*, Boston: Rowman & Littlefield Publishers.
Ousterhout, R. (2002) *The Art of the Kariye Gamii*, London: Scala Publishers Ltd.
Parvan, V. – Vulpe, R. (1972) *Dacia: civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene*, Bucureşti: Editura ştiinţifică.
Parani, M. (2003) *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden – Boston: Brill.
— (2009) "Fabrics and Clothing," in E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 407-21.
Patrich, J. (1995) *Sabas, leader of Palestinian monasticism: a comparative study in Eastern monasticism, fourth to seventh centuries*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
Pentcheva, B. V. (2006) *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, The University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
Petrova, A. (2004) "Fragment of Attic Funerary Relief from Mesambria," *Epochi* XII 3-4: 29-34 (in Bulgarian).
Popov, D. (1981) *Thracian Goddess Bendis*, Nauka i izkustvo, Sofia (in Bulgarian).
Poursat, J.-C. (1968) "Les représentations de danse armée dans la céramique Attique," *BCH* 92: 550-615.
Preka-Alexandri, K. (1997) *Eleusis. Athens*, Greek Ministry of Culture, 1997[2].

Raichevski, S. – Fol, V. (1989) *Kouker without Mask*, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia (in Bulgarian).
Robertson, M. (1992) *The Art of vase-painting in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press.
Shivarov, N. (1992) *Biblical Archaeology*, Sinodalno Izdatelstvo, Sofia (in Bulgarian).
Simon, E. (1953) *Opfernde Goetter,* Deutsche Archaeologisches Institut, Berlin: Mann.
— (1981) *Die Griechischen Vasen*, München: Hirmer.
Sinkewicz, R. E. (transl. and introduction) (2003) *Evagrius of Pontus: The Greek Ascetic Corpus*, Oxford: Oxford University Press.
Temizsu, I. *et al.* (1998) *The Anatolian Civilizations Museum. Guidebook*, Ankara: Donmez.
Thompson, R. C. (1937) "Assyrian Prescripbtions for the Head," *AJSLL* 53, No. 4 (Jul., 1937): 217-38; *AJSLL* 54, No. 1/4 (Oct., 1937): 12-40.
True, M. (1995) "The Murder of Rhesos on a Chalcidian Neck-Amphora by the Inscription Painter," in *The Age of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin: University of Texas Press.
Turner, H. J. (1990) *St. Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherhood*, Leiden: Brill.

Internet resources
Crane, The Perseus Project, Missisipi University, 1996-2008, www.perseus.tufts.edu
British Museum Site: http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_prb/g/hoxne_hoard_gold_body-chain.aspx
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_mla/g/gold_breast_chain.aspx
Wikipedia
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marlik_Ishtar_fragments_1.JPG; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marlik_Ishtar_fragments_3.JPG .
http://alex.eled.duth.gr/diga/nature/flowers/text/111.htm
http://www.tela-botanica.org/eflore/BDNFF/nt/5546/vernaculaire

FIGURES

Fig. 1. Artemis/Bendis with crossbands, Apollo and Hermes on Apulian vase, 4th c. BC, Louvre G515.

Fig. 2. Woman with crossbands on a marble stele from Nessebar (Bulgaria), 4th c. BC, Archaeological Museum of Nessebar, Inv. N 2123. Petrova 2004: 29-34.

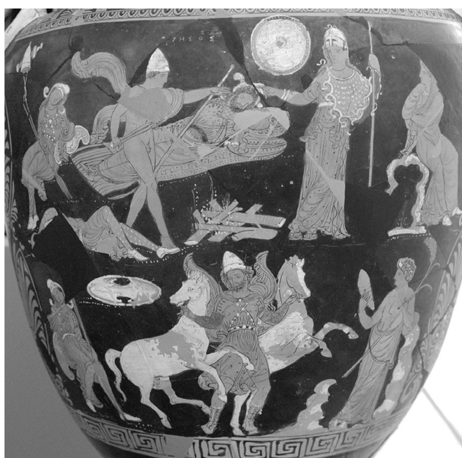

Fig. 3. Odysseus and Rhesus' warriors with crossbands. Apulian krater of Darius Painter, 4th BC, Antikensammlung Berlin 1984.39.

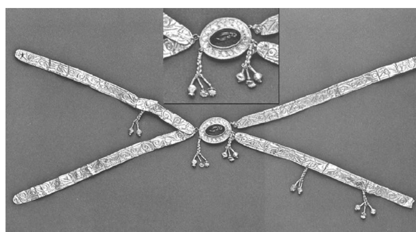

Fig. 4. Golden jewel from Abdera, 3rd c. BC, Abdera Museum.

Fig. 5. Eros with crossbands on a silver pitcher-rython from Borovo, Russe region (Bulgaria), 4th BC.

Fig. 6. Goddess with crossbands on a pitcher N158 from Rogozen treasure, Vratsa region (Bulgaria), 4th BC.

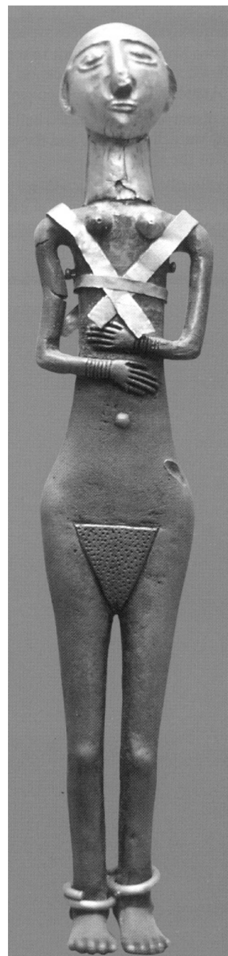

Fig. 9. Anatolian silver figurine of a goddess with golden crossbands, 3 millenium BC, Museum of Anatolian civilizations, Ankara.

Fig. 7. Osiris with crossbands on an Egyptian stele from Abydos, 14th c. BC, Geneva museum of History of Art, Inv. N D46.

Fig. 8. Assyrian stela of Shamshi-Adad V, 824-811 BC, Trustees of the British Museum.

Fig. 10. Gold chain crossed on the chest from Hoxne hoard, UK, end of 4th – beginning of 5th c. AD. Trustees of the British Museum .

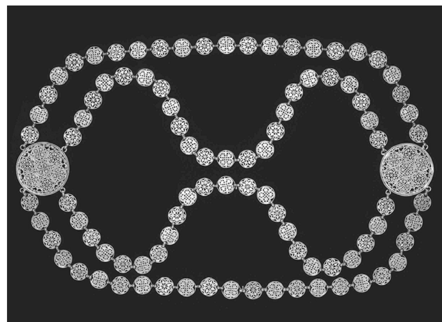

Fig. 11. Byzantine Gold chain crossed on the chest from Egypt, about 600 AD. Trustees of the British Museum.

Fig. 12. Archangels with crossbands on a Byzantine bronze cross from 11th c. AD, Geneve museum of History of Art.

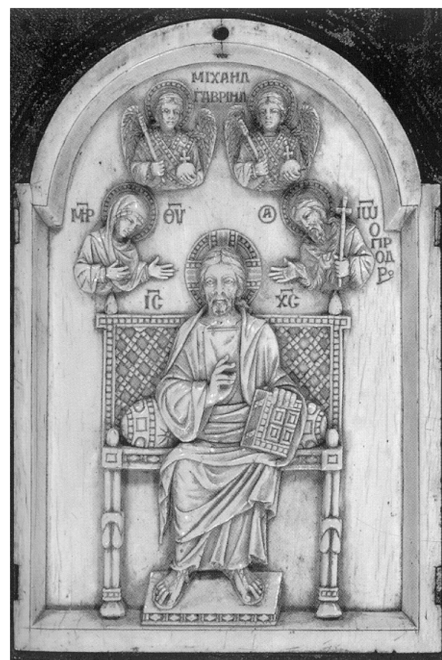

Fig. 13. Archangels Michael and Gabriel on an ivory Triptych from Constantinople, 10th c. AD, Berlin National Library.

Fig. 14. Solomon and Rovoam with crossbands, mosaic at Chora (Kariye camii) 1315-1321 AD.

Fig. 15. Anastasius with *loros* crossed on the chest in an ivory diptych from Constantinople 517 AD, French National Library Paris.

Fig. 16. St. Makarius with *analabos* and a cherub, Sinai icon from 13th c. AD.

Fig. 17. The two villains in the Crucifixion with crossbands, Syrian Gospel of Monk Rabbula from 6th c. AD, leaf 13a, Bibliotheca Laurentiana, Florence.

Fig. 18. The eagle with crossbands on the outside wall of Virgin Cosmosotera church in Pherrai, 12th c. AD.

Fig. 19. Ascension of Alexander on an enamel appliqué from Preslav treasure (Shumen region, Bulgaria), 10 c. AD, Museum of Preslav.

Fig. 20. *Buenek* with cloths crossed on the chest, Burgas region (Bulgaria), beginning of 20th c. AD, Archive of Institute of Ethnography, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia.

Fig. 21. *Koukeri* with crossbands from south-eastern Bulgaria, beginning of 20th c. AD, Archive of Institute of Ethnography, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

VICARIUS THRACIARUM IN THE 4TH AND 5TH CENTURIES: SOME REMARKS*

Jacek Wiewiorowski

The paper presents data related to *vicarius Thraciarum*, the head of the early Byzantine diocese of Thrace till the end of the 5th century.[1] The problem was not discussed in detail by scholars and this sketch hopes to be a small amendment to the long term contradictions concerning the establishment of dioceses and their administrators in the later Roman empire and the end of the vicariate of Thrace under Anastasius (491–518).[2]

The *dioecesis Thraciarum* was created on the turn of the 4th century

** Preparing the final version of the text author was able to take into consideration only partly studies published after 2007.*

1. The term "Thrace" had different meanings in late antiquity and therefore the precise term *diocesis Thraciarum/* diocese of Thrace is used in the paper. Cf. e.g. Betz 1936: esp. 456 ff.; Swoboda 1977; Ditten 1981; González 1984; Soustal 1991: esp. 62-74; Karayannopulos 1994: 7 ff.; Soustal 1997; Niehoff 2002; Gkoutzioukostas 2008. Cf. also general remarks of Bucci 1998: 71-73, 197-201.
2. See about the late establishment of dioceses under Constantine after 312/314 A.D.: Noethlichs 1982 followed with amendments by Migl 1994 (but see the critical review of the latter: Liebs 1999). A similar view was expressed earlier also by Barnes 1981: 224-25 and with some amendments recently by Porena 2003: 168-86, esp. 172 ff. This opinion is shared also by Ausbüttel 1998: 36 ff.; Brandt 1998: 23. See also about the problem of administrative reforms on the turn of the 4th century: Kuhoff 2001: 338 ff., esp. 380; Lo Cascio 2005.

and since the division of great prefectures belonged to the prefecture of Oriens.[3]

One of the first data about the existence of the Thracian diocese is *Laterculus Veronensis*, which shows the diocesan organization at an early stage; for the East part of *Imperium Romanum* probably at least around 314–324.[4] We know that the diocese of Thrace consisted of six provinces.[5] But it is not easy to establish the seat of *vicarius Thraciarum.* Two main cities in his part of the Balkans: Hadrianopolis and Herakleia were at the same time the capitols of provinces *Haemimontus* and *Europa*.[6]

According to common opinion, the *vicarii* of the dioceses were introduced along with the creation of these units and the *vicarius* is often identified with the officer called *vices agens praefectorum praetorio*.[7]

3. Cf. recently Porena 2003: 339-562, with the discussion concerning the date of introduction of the divided prefectures and comprehensive bibliography. Coşkun 2003 discusses in detail the case of *Illyricum.*

4. Cf. e.g. Jones 1954; Noethlichs 1982; Fuhrmann 1989; Migl 1994: 55 and 66 ff.; Barnes 1996; Porena 2003: 174 ff. – all with comprehensive bibliographies.

5. *Europa* (near Constantinople, Marmara Sea coast and Gallipoli Peninsula), *Haemimontus* – called sometimes *Thracia secunda* (around Adrianople, the territory between Stranza mountains and Tundzha river and Lower Marica), *Rhodope* (Rodopa mountains, Aegean Sea coast between Nestos and Marica), *Thracia* (middle Marica, near modern Stara Zagora and Plovdiv), *Moesia Inferior* (called also *Moesia secunda*) and *Scythia Minor* on Lower Danube.

6. Hadrianopolis was also the seat of the church diocese *Hadrianopolis in Haemimonto*, which lives on today still as Titularbistum of the Roman-Catholic church. Cf. e.g.: Oberhummer 1912; Oberhummer 1937; Wirbelauer 1998; Soustal 1991: 161-67; Sayar 1998: esp. 71-80; Bredow 2000.

7. Cf. e.g.: Arnold 1914: 187 ff.; Seston 1946: 335 ff.; Jones 1964*,* 47 ff.; De Martino 1967: 268-76; Gaudemet 1967: 681; Arnheim 1970; Petit 1974: 27 ff.; Chastagnol 1985: 245 ff.; Demandt 1998: 217; Kuhoff 2001: 380 ff.

However, they are sometimes treated as the temporal substitutes of praetorian prefects, appointed from time to time, while the "vicarius" meant a fixed officer with more or less stable competences.[8]

In the course of the 4th century all vicars achieved the tier of middle post, between praetorian prefects and governors of provinces.[9] It "involved the vicars in wide-ranging administrative duties, probably similar to those undertaken by the praetorian prefects (...)" (Barnwell 1982: 64). Therefore they were purely civil officials who were additionally, and later even mainly charged with the administration of justice apart from other administrative and financial duties.[10]

The responsibilities of the vicars of Thrace are reflected in their insignia, preserved only by *Notitia Dignitatum.*[11] They are similar to the insignia of other vicars in the East. In the upper part there is the

8. The term *vicarius* as the chief official in diocese is first attested by legal sources in 314 (*C.Th*. II 7, 1). Cf. Dupont 1973; Noethlichs 1982; Migl 1994: 76 ff.; Zuckerman 2002; Porena 2003: 172 ff. About the case of Spanish diocese cf. Wiewiorowski 2006a, 2006b.

9. I follow the opinion of Noethlichs 1982: 80 f.: "Die Funktion einer Mittelinstanz im heutigen Sinne war erst das Ergebnis einer längeren Entwicklung im 4. Jh.". Their duties were clearly defined from the duties of regional prefects maybe only after 337. So also: Migl 1994: e.g. 133 ff., 146 ff.; Porena 2003: 172 ff. About the judges and the position of *vicarii* among them see also shortly: MacMullen 1976: 75 ff.; Harries 1999: 55 ff.; Ausbüttel 1998: 38.

10. In spite of the mainly civil nature of *vicarii dioecesium* correct is the statement that „Although it was a civilian administrative unit, the diocese contained all the logistical support necessary for a successful military campaign" (Burns 1994: 9). About the organisation of justice in East Roman Empire see also the instructive sketch of Goria 1995b.

11. See the impressive bibliography concerning *Notitia Dignitatum* collected by I. Meier: http://members.ozemail.com.au [access: 03.05.09]. About the insignia in *Notitia Dignitatum* cf. e.g. Grigg 1979; Berger 1981: esp. 106-09 about the insignia of vicars; Scharf 1994: 38-55; Gencheva-Mikami 2005.

picture of *theca* (a large ceremonial inkwell and pen case) and the blue cloth-covered table, supporting the scroll and the book (possibly the letter of appointment and *liber mandatorum* - book of mandates). In the bottom part of the insignia there are the personifications of provinces, in geographical order, carrying the bowls with coins and other gifts. As wrote Pamela C. Berger, discussing the insignia of all vicars: "Thus, the emblems and personifications form a meaningful counterpart to the accompanying *Notitia* text: The authority emanating from the emperor through the praetorian prefect to the vicar is symbolized by the *epistola* of appointment, and the recommendations for governing are contained in the Book of Mandates. In addition, the *theca* adorned with imperial portraits manifest the legal powers of vicar, who presides, as it were, in the imperial presence. The personified provinces with their bowls of coins symbolize the tribute rendered by the province to the vicarial authority" (Berger 1981: 109).[12]

Prosopography of the Later Roman Empire gives the list of *vicarii Thraciarum*. It consists of only 5 persons who lived in the 4th century (PLRE I: *Aelius Claudius Dulcitius* 5; *Capitolinus* 2; *Andronicus* 3; *Anonymous* 60 and *Philoxenus* 2). None is attested for the early period just after the establishment of the diocese till the middle of the 4th century. However, other *vicarius Thraciarum* could be mentioned by one inscription passed over in silence by PLRE (*Daniel* or *Probinus*).[13] In spite of this amendment, the list of vicars of Thrace is not intended to

12. *Notitia dignitatum* gives also the list of the clerks in the *officium* of vicarius of Thrace, which was similar to the offices of other *vicarii pars Orientis* (Not. Dig. Or. 26: *Officium autem habet ita: Principem, qui de scola agentum in rebus est./ Cornicularium./ Commetariensem./ Adiutorem./ Ab actis./ Numerarios./ Cura epistolarum./ Exceptores et ceteros officiales*). About the offices of vicars see e.g. Ensslin 1958: 2033 ff.; Barrau 1987 (concerning the *officium* of *dioecesis Africa*).

13. PLRE is not the perfect study. Cf. e.g. Martindale 1974; Barnes 1981: 140 ff.; Mathiesen 1990; Salamon 1995. See also papers edited in: Cameron 2003.

be definitive.[14] There are only few inscriptions concerning middle tier officers founded in the area and therefore any detailed theories could be misleading.[15]

The first of known vicars of Thrace was *Aelius Claudius Dulcitius*, a native of Phrygia (PLRE I, 274).[16] According to two Libanius' *Orationes* he achieved high posts under the Christian emperor Constantius II (Lib. *Or.*: 42, 24-25; 62, 11).[17] Among the others *Dulcitius* was *notarius*, Senator of Constantinople, governor of Phoenice, vicar of Thrace (before 361), and then *proconsul Asiae* around 361-363; he died before 390.[18] In the light of one Libanius' *Oratio* he was of humble origin - his father was a fuller and *Dulcitius* himself was to be a greedy person (Lib. *Or.* 42, 24).[19] He could have been a pagan as he conducted career

14. Gkoutzioukostas 2008, n. 53 add correctly to my list one more *vicarius Thraciarum - Flavius Marcianus* (with references to the primary edition and secondary sources). *Fl. Marcianus* is known only from building inscription from 4th-5th centuries. I follow the quotation of Gkoutzioukostas 2008, n. 53:

[Ἐκτίσθη πρετώ-
ριον] ἐπὶ Φλ(αβίου) Μαρκια-
νοῦ τοῦ λαμπρο(τάτου) βικα-
ρίου καὶ Φλ(αβίου) Ο[ὐαλ(ερίου)
Στεφανίου τ[οῦ]
μ(εγαλο)πρ(επεστάτου)]ἡγεμόν(ος)

See also the examples of the *vicarii* of unknown dioceses e.g. PLRE I and PLRE II *fasti*; Barnes 1981: 146-47; Barnes 1998: 550.

15. Cf. e.g. *indices* in: SGLI, IGLR; ISM I, ISMV.

16. Cf. also Malcus 1967: 106-08; Haehling 1978: 140-41; Petit 1994: 84-85 (Dulcitius III).

17. *Dulcitius* also received two letters of Libanius himself (Lib. *Ep.*: 278, 1400).

18. As proconsul he is commemorated by few inscriptions and only from them his full name is known (Ephesus: AE 1924, 71; AE 1961, 186. Near Ephesus: CIL III 14405 = CIL 14201[10] = AE 1901, 197. Near Pergamum: CIL III 7088 = ILS 751).

19. But Lib. *Or.* 42, 24 accusing him for being greedy contrasts with Lib. *Ep.* 278 praising his lack of interest in gold.

under Julian the Apostate or he was an apostate himself. *Dulcitius* is mentioned only by Libanius (Lib. *Ep.* 1400).

The second known vicar of Thrace, *Capitolinus* was to judge St. Aemilianus, the last Christian martyr of Moesia Secunda in 362.[20] The trial was to take part in Durostorum (later Dorostolum, Silistra), situated on the right bank of the Danube. It was then an important Roman military point, a significant river harbour, road junction, and customs station in the province Moesia Secunda.[21] Although Theodoretus Cyrenensis in his *Historia Ecclesiastica* called *Capitolinus ἄρχων ἀπάσης τῆς Θρᾴκης* (governor of all Thrace)[22], most of other sources mentioned him as *vicarius*.[23] But it is not easy to establish if *Capitolinus* was a real

20. He had broken the statues of gods with a hammer and had upturned the sacrifice tables in the pagan temple; *Capitolinus* interrogated him and ordered to torture him and then to burn the future saint at the stake. Theodoret *HE* 3, 7, 5. Chron. Pasch. s.a. 363 (quoted with small changes by Theoph. AM. 5855 – but without the name of Capitolinus' post). The trial is described in detail by late and untrustworthy *Martyrium s. Aemiliani*. The martyrium was mentioned by Hieron. *Chron*. s.a. 363 but without quoting Capitolinus' name (and therefore reused in *Epitomae chronicae* of Prosper de Tiro: 457) and *Martyrologium Hieronymianum*. See about *Capitolinus* in detail: Wiewiorowski 1999: 368-69 with other secondary sources. Some of them are quoted further.

21. Cf. e.g. Donevski 1990; Ivanov 2000. From the epoch of Julian the Apostate we possess only few inscriptions from the Balkans (milestones: SGLI no. 2, 228). And from Durostorum only one in the whole late antiquity is attested : SGLI no. 77-79.

22. Theodoret *HE* 3, 7. Although in late antiquity "archon" meant mainly the governor of the province (praeses provinciae). Cf. Du Cange 1688: 134-36, 327-28; Sophocles 1896: 259; Hanton 1927-28: 67-68; LSJ 1948: 254, 447; Chantraine 1968: 119-21; Mason 1974: 111-13. But Barnea 1979: 7 called him governor of Thrace.

23. The only untrustworthy text of one manuscript of *Acta S. Aemilianus* called *Capitolinus* the governor of Mysia/ Moesia: *Προχειρίζεται τοίνυν τῆς Μυσίας χώρας ἐπάρχοντα ἄνδρα πάσης μὲν ἀσεβεὶς πάσης δὲ ἀναγωγίας ἀπάπλεων, δυνάμε-*

person at all. The martyrdom of St Aemilianus took place during so-called persecutions of Christians under Julian the Apostate.[24] In comparison to other provinces, it should have been a rare affair in which an emperor officer was involved as a judge. *Martyrium* describes *Capitolinus* as a pagan, while his wife was a zealous Christian. Also because of that the story of martyrdom could be simply a legend.[25]

The next *vicarius Thraciarum* known by name, *Andronicus,* was native of Constantinople, pupil and friend of rhetor Libanius.[26] Maybe because *Andronicus* was a pagan (Lib. *Ep.* 1460), usurper Procopius (PLRE I, *Procopius* 4) appointed him first a governor of Bithynia and then

---

νον δὲ καὶ προαιρούμενον τοῖς τῶν μαρτύρων αἵμασιν τὴν ἐκείνου κορέσαι ψυχήν. Οὗτος ἐν Δοροστόλῳ τῇ πόλει γενόμενος καὶ προκαθεσθεὶς τοῦ τυρρανικοῦ βήματος –Καπιτωλίνος δ' ἦν αὐτῷ ὄνομα – ἔπνει μὲν εὐθὺς τοῖς λόγοις πρὸ τῶν ἔργων ἐνδεικνύμενος τὸν θάνατον τῶν χριστιανῶν· (...)

24. Cf. Niceph. Call. *HE* 10, 8-10 with the list of places where persecutions were conducted. See also De Graiffier 1954; Gentz, Winkelmann 1966. About mild policy of Julian toward Christians see also e.g. Andreotti 1978: 130-90, esp. 152-78; Olszaniec 1999: 27-43, esp. 31 about Aemilianus.

25. See about the reliability of the story: Delehaye 1912: 260-65; Zeiller 1918: 126-27; Constantinescu 1967. According to the interpretation of one source *Capitolinus* lived till 388 (Ambrosius *Ep.* 40, 17: *Quanti se offerre habent tali optioni; cum meminerint tempore Juliani illum, qui aram dejecit, et turbavit sacrificium, damnatum a judice fecisse martyrium? Itaque numquam alias ille judex, qui audivit eum, nisi persecutor habitus est; nemo illum congressu, nemo illum umquam osculo dignum putavit. Qui nisi jam esset defunctus, timerem, Imperator, ne in eum tu vindicares, quamquam vindictam coelestem non evaserit, suo superstes haeredi.* Cf. esp. col. 1154-55, n. 95.). Cf. PLRE I: 180 even: "Capitolinus was dead by 388 Ambrosius *Ep.* 40. 17 (a. 388/9).

26. PLRE I: 64-65; Petit 1994: 39-41 (*Andronicus* II). *Andronicus* is mentioned in plenty of Libanius' letters and described as honest, law-abiding and friendly person. Libanius praised him for activity against abuses and for his incorruptibility in *Lib.* Or. 62, 56-57. He is also mentioned in Lib. *Or.* 1, 171.

vicarius Thraciarum in 365-366 (Lib. *Or.* 62, 58-60).[27] After Procopius' fall, *Andronicus* was executed and his relatively small property was confiscated. Nothing can be said about his activity as vicar of Thrace.

The next *vicarius Thraciarum* is an anonymous person**.** He passed through Cappadocia in 376, possibly to take up office and then St. Basil the Great asked him unsuccessfully to convey a letter addressed to Eusebius, bishop of Samosata (PLRE I, *Anonymous* 60).[28] "Our" vicar must have been in a hurry as St. Basil wrote: "But the vicar never received my letter, for while I was visiting my diocese, he came into town in the evening and started early in the morning, so that the church officers did not know of his coming, and the letter remained at my house."[29] Nothing can be said about the reason of *Anonymous*' haste.[30]

Codex Theodosianus preserves one constitution addressed to the vicar of Thrace - *Philoxenus* (*C.Th*. XII 1, 124, a. 392).[31] He is also the only *vicarius Thraciarum* known by name from any emperor's constitution. 'Our' *Philoxenus* is sometimes identified with *Philoxenus,*

27. About Procopius and his revolt cf. e.g.: Salamon: 1972a, 1972b; Grattarola 1986; Wiebe 1995: esp. 47 ff.; Lenski 2002: 68-115.
28. Basil *Ep.* 237. Vicars are rarely mentioned by St. Basil in general but in discussed letter he complained also about the activity of other *vicarius*: Demosthenes, vicar of Pont (PLRE I: *Demosthenes* 2). Cf. Vogler 1992: 453-54, esp. n. 26.
29. Basil *Ep*. 237, v. 5-10: *Ἀλλ᾽οὔτε ὁ βικάριος ὑπεδέξατο ἡμῶν τὰ γράμματα. Περιοδευόντων γὰρ ἡμῶν τὴν παροικίαν, ἐπιστὰς τῇ πόλει ἑσπέρας, ὄρθρου βαθέος πάλιν ἀπήλασεν, ὥστε τοὺς οἰκονόμους λαθεῖν τῆς ἐκκλησίας τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐπιδημίαν καὶ οὕτω μεῖναι παρ᾽ ἡμῖν τὰ γράμματα.*
30. But we can almost be sure he used *cursus publicus* as did other high emperor officials; if so, he can travel really fast: even 40 km per day by land in 4th century. See e.g. Kolb 2000: esp. 310-17. Under Julian vicars lost the right to issue post warrants (*C.Th.* VIII 5, 12 a. 362).
31. See e.g. from modern works about the Theodosian Code: Archi 1976; Gaudemet 1976; Honoré 1986; Harries, Wood 1993; Sargenti 1995; Honoré 1998; Matthews 2000; Schlinkert 2002; Sirks 2007.

a pupil of Libanius (in 359–360).[32] The lack of other data does not allow to check this opinion, however many of Libanius' pupils became high emperor's officials.[33] The discussed constitution is involved in 12. Book of Theodosian Code, concerning members of municipal senates (*De Decurionibus*).[34] *C.Th.* XII 1, 124 obliged a widower, the only heir of decurion's daughter to all the compulsory services of the municipal council (if he had no exemptions or he was not connected with any offices).[35] It is worth reminding that in late antiquity the membership of the city council gradually became compulsory, and in practice, hereditary. *Decurions* tried to avoid their duties and the imperial government seemed to establish rules against different abuses connected with avoiding the service (especially in Eastern part of the empire).[36]

32. Lib. *Ep.* 45, 147, 148. Cf. PLRE I: 698; Cribiore 2007: esp. 326.
33. Cf. e.g. Petit: 1957, 1994; Cribiore 2007: 197-228.
34. Later the text of the constitution was supplemented by the *interpretatio*, the summary or paraphrase of the constitution, preserved in the *Lex Romana Visigothorum* (*Breviarium Alarici*) from the beginning of the 6th century, which may have originated from a private commentary written most probably at the end of the previous century in Gaul. Cf. e.g. Conrat (Cohn) 1903: 588-89; Longo 1963 with bibliography.
35. *C.Th.* XII 1, 124: *Imppp. Theodosius, Arcadius et Honorius aaa. Philoxeno vicario Thraciarum. Si quis filiam decurionis vel principalis suo iunctam consortio nullis exstantibus liberis fatali sorte perdiderit, atque eius ultimo hereditatem fuerit adeptus arbitrio, si ab omnibus alienus officiis est et nullis, quibus merito excusari possit, privilegiis adiuvatur, eius mox civitatis curiae mancipetur, in qua antea, uxore vivente, sine rerum dominio et proprietate, liber, curiae obnoxias facultates heres coeperit uxoris possidere. Interpretatio: Si quis filiam curialis acceperit uxorem, et haec ipsa in coniugio eius mortua fuerit, et omnia ad maritum, quaecumque supra dicta videbatur possidere, testamenti voluntate pervenerint, omnibus curiae necessitatibus maritus ille, qui heres est, teneatur obnoxius.*
36. Emperors created gradually the legal distinctions between *curiales* and other classes of the late Roman society. Repeated imperial enactments are often treated as a proof that emperors were incapable of controlling the process. See details

Next vicar, *Daniel* or *Probinus* is known only from a fragmentary building inscription on the marble block, founded in village Stan, near Novi Pasar on the territory of ancient Moesia Secunda.[37] According to different *lectiones* of its text, *Daniel* or *Probinus* was *vicar Thraciarum* most probably around 430–431 (*indictio XIII*). There are other examples of known *vicarii* from the Balkans in Late Antiquity.[38]

For the late 5th or early 6th century is dated the Christian funeral inscription commemorating *Ὠδυσιτᾶνος βικάρις Μάρκελλος* (Markellos, dean/ vicarius of Odessos/ Varna), but founded in Tomis/ Constanţa.[39] The inscription was engraved on the white marble slab with bluish veins, on either side of the arms of a cross whose contour was barely traced. Romanian scholar Ion Barnea thought that the inscription mentioned the post of *vicarius Odessos*.[40] It was to be established after the abolition of *vicarius Thraciarum* and the

described by Ganghoffer 1963: 52-112 (esp. 129, n. 130 about *C.Th.* XII 1, 124); Schubert 1969: 299 ff.; Langhammer 1973: 277 ff.

37. SGLI no. 75: *+M(ense) Iunio K(alen)d(is) zie Lune facta e[st]/ eista porta en zies Dani-/ elo bicario et Probinu/ Maiure. Ind(ictione) XIIII SERSONSEBD [=Ser. Lon(gino) Seb(astiano) d(uumviro)?]* (or) 2/3: *en zie s(ancti) Daniel a bicario(e) T(ito) Probinu*. See also Wiewiorowski 1999: 376-77, 430, 436 with former secondary studies (incorrectly as a tomb inscription (sic!) and faulty against the theory that *Daniel* or *Probinus* were *vicarius Thraciarum*, under the influence of the case of *Marcellus*; see further). See also about Stan: Soustal 1991: 461.

38. See also n. 14.

39. SEG XIX no. 463; IGLR no. 47; Barnea 1977, no. 16; Barnea 1979, Pl. 23:
Ὠδυσιτᾶνος / βικάρις
ἐνθάδε / κατάκιτε / Μάρκελλος.
Cf. other editions and secondary studies mentioning the inscription: Wiewiorowski 1999: 423.

40. Barnea 1957; Vulpe, Barnea 1968: 428.

creation of the vicariate of *Longi Muri* at the end of the 5th century.[41] According to Barnea *vicarius Odessos* had civil power over the rest of the old diocese of Thracia: provinces Moesia Secunda and Scythia Minor and governed there till the establishment of *quaestor Iustinianus exercitus* under Justinian in 536 (Nov. Iust. 41). Quaestor of the army was a kind of special officer who administrated the frontier provinces of Moesia Secunda and Scythia Minor, which were associated with Caria, the Cyclades, and Cyprus.[42]

The fact that the inscription was engraved on the marble plate, which was not very common, shows that *Markellos* might have occupied a "lofty position of dean of Odessos"; but its text is modest and shows similarity to the formulas used in other Christian inscriptions founded in the area.[43] And last but not least, there are no other sources concerning the hypothetical post *vicarius Odessos*. Therefore *Markellos* originated rather from Odessos (contemporary Varna) or lived there for some time; he could have been e.g. a church vicar and died in Tomis during a visit there.[44]

41. About vicars of *Longi Muri* cf. Laurent 1939: 365-68 (with some mistakes); Stein 1949: 90, 466, n. 2, 747, esp. n. 2.; Jones 1964: 294, 374; Capizzi 1969: 202-04 (only about *Long Walls*); Croke 1982; Haldon 2005: 50-51; Haarer 2006: 106-09.

42. See about *quaestura exercitus* and the problem of administration reform in the Balkans under Justinian in detail only from recent studies: Torbatov 1997; Curta 2002; Wiewiorowski: 2004, 2006c; Gkoutzioukostas, Moniaros 2009; Magdearu 2009.

43. See other inscriptions from the region dated for the late 5th and early 6th centuries; see e.g. SGLI No: 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 251; IGLR No: 31, 32, 37, 41, 45. See also Barnea 1979: 20-21. The quotation is borrowed from this study (p. 114).

44. Similar already Velkov 1977: 64, n. 90. Barnea 1979: 49 partly accepted this possibility.

Another vicar, this time surely the church official, was *Fillipus βηκαρίος/ vicarius* mentioned in a building inscription discovered in contemporary Banevo (Burgaski Bani), near Burgas.[45]

As we can notice, there are few sources concerning the vicars of the Thracian diocese. It is similar to the situation in other dioceses, as in Roman west, where "Even when non-official documents mention vicars, they often reveal no more than the names of such men and the area in which they held authority"(Barnwell 1982: 64). There are no data concerning *vicarius Thraciarum* from the first decades of the 4th century, (first mentioned directly in the middle of the 4th century is *Dulcitius*).[46] It fits the theory that the stable office of *vicarius diocessium* was introduced later than it was traditionally suggested (see above). Maybe the diocese of Thrace was first visited occasionally by *vices agens praefectorum praetorio*, as it possibly was in some other dioceses. It seems impossible, however, that this diocese was ever visited by an extraordinary envoy of the emperor Constantine – *comes dioecesium.*[47] Those counts were dispatched to the dioceses

45. SGLI no. 171:
† Ὑπέρ σωτ / ηρίας Εὐτυ / χιανοῦ ἐπ / ισκόπου,
Βινδημιούλ / ου διακόνου κ(αὶ) ο / ἰκονόμου †
(καὶ) Φιλίππου/ βηκαρίου †.
See about the place: Soustal 1991: 477 (s.n. "Therma")

46. We should not take into consideration, however, only the lack of juridical sources about vicars; the constitutions were issued when it was absolutely necessary. What is more, we are often suggested by the choice made by commissions compiling Codes: *Theodosianus* and *Iustinianus.* See further. Cf. also in detail Dupont 1973 about the legislation of Constantine addressed to vicars in general and on pp. 322-23 about the reasons why no laws addressed to vicars of Thrace were issued.

47. Dupont 1973: 317-21, 324-26, 334-36 (esp: 311: „l'empereur y déléguait un *comes* et cette pratique représente une innovation, d'ailleurs éphémère de Constantin."); Migl 1994: 56 ff., 66 ff. The case of Spain in detail cf. Wiewiorowski: 2006a, 2006b.

which were not visited by the emperor himself.[48] When Constantine became the sole ruler of the whole empire and *Thracia* too after 324, he stayed mostly there.

The activity of *vicarii Thraciarum* must have been limited as in the case of other vicars and was focused on the judge functions, although it is proved indirectly only by the constitution addressed to *Philoxenus* (taking into consideration the doubts concerning *Capitolinus*). It must have been limited even more in the 5th century. Significantly there is a trace of the activity of one of *praefectus praetorio per Orientem* in the Balkans[49], and on the other hand from the limited traces of provincial governor's activity.[50] But there is no information about the activity of any *vicarius Thraciarum*. The position of this vicar, one of *medii iudices* could also cause the lack of emperor's interest in their work and therefore only one imperial constitution from the 5th century mentions this official (*C.* XII 59, 10, 4, a. 471–472).[51] The constitution was preserved by *Codex Iustinianus,*

48. Spain, Africa, Oriens, but for Macedonia – *C.Th.* XI 3, 2 (a. 327). See: Seeck 1901; Dupont 1973: 319, 331-32. C. Dupont suggested that sending of the *comites* caused the lack of constitutions addressed to vicars, which was connected with the establishment of regional prefectures (ibidem 323 and 334-36). I do not follow her opinion: it is not excluded that constitutions addressed to these vicars where simply omitted by the commission preparing *Codex Theodosianus.*
49. *Flavius Monaxius*, high official under Arcadius and Theodosius II, during his second praetorian prefecture in *pars orientis* dedicated a building (a church?) at Herakleia – a marble block in the Church of St George (PLRE II: 764-765): *Fl. Monaxis vir inl(ustrissimus)/ praef(ectus) praet(orio) II. dedicavi.* See edition in Sayar 1998 no. 39 with secondary studies.
50. PLRE I: *Basilius Macedonianus* 7; PLRE II: *Valerius* 4.
51. *C.* XII 59, 10: (...) 4 . *Item scrinii sacrarum epistularum sic: in officiis virorum illustrium praefectorum praetorio Orientis et Illyrici et urbis, officii proconsulum Asiae et Achaiae, officii praefecti Augustalis, officii comitis Orientis, officii comitis divinarum domorum, officii vicariorum Thraciae Ponti Asiae et Macedoniae et Thesauriensium classis.* (...).

in the title concerning different officials and attendants of judges, and their prerogatives (*De diversis officiis et apparitoribus iudicum et probatoriis eorum*) and places the *officium* of *vicarius Thraciarum* among offices of other emperor's officials who were obliged to obey the rules concerning the application in the imperial military service. The discussed constitution is also the last source concerning *vicarius Thraciarum* in the 5th century although later imperial enactment of Anastasius I was applied to the diocese of Thrace, introducing there tax privileges (*C*. X 27, 10 – a. 491–505).

Maybe the position of *vicarii Thraciarum* was getting weaker in the course of time as it was suggested to other vicars?[52] The trace of that seems to be the declining number of preserved imperial constitutions concerning them in the 5th century.[53] We should remember however, that the commissions which prepared *Codex Theodosianus* and *Codex Iustinianus* cut most of the texts of the imperial enactments and chose only those fragments which were treated as useful.[54]

We should notice that east Roman emperors, who after Theodosius I (379–395) stayed usually in Constantinople, were able to control the army and to limit the political influence of army officers also thanks to

52. See e.g. Stein 1949: 465 ff.; Jones 1964: 374. Following him in the case of vicars of Asia Rouché 1989: 103.
53. *Codex Theodosianus* involved about 70. constitutions concerning vicars and 20. were issued in the 5th century. In the case of *Codex Iustinianus* there are also about 70. constitutions concerning vicars but only 11. were issued in the 5th century, while only 1. in the 6th century. In both codes there are titles *De officio vicarii*, but in *Theodosian Code* it consisted of 16. constitutions (*C.Th.* I 15) while in *Justinian Code* it consisted of only 2. constitutions (*C.* I 38). The honorary rank of vicar is mentioned only by one of the preserved 5th century novels (Nov. Val. 2, 2 - a. 442).
54. Cf. e.g. Honoré: 1986; Matthews 2000: 55-84, 200 ff.; Harries 1999: 59-64; Schlinkert 2002; Cunea 2003; Garcia Garrido 2005; Sirks 2007: 61 f., 141-147. See also studies collected in Harries, Wood 1993.

efficient civil administration whose useful part seemed to be vicars.[55] Among others, also because of that the Eastern Rome in the 5th century appeared more stable than its western counterpart.[56]

Only Anastasius probably put an end to *vicarius Thraciarum* after the establishment of two vicars of *Longi Muri.* Then other vicariates were abolished by Justinian in 535, who, among others wanted to simplify the administrative infrastructure of the empire.[57] But as Denis Feissel has recently shown, the abolition of vicariate in Asia by Justinian was probably the real administrative innovation but not the termination of already moribund office (Feissel 1998). Maybe the same was in the case of other vicariates? Surely Justinian abolished both *vicarii Longi Muri* in the Balkans in 535 and replaced them by *praetor Iustinianus Thraciae,* the official who was responsible for the civil and military affairs in the part of the old Thracian diocese (Nov. Iust. 26). Next year the emperor created the *quaestor Iustinianus exercitus* (Nov. Iust. 41). But then, after the fall of John of Cappadocia in 541, Justinian abolished some reforms and restored the vicariate of Pontica and gave back his old powers to the *comes Orientis* who played the same role as vicar in the diocese of Oriens.[58] In the Balkans Justinian left *quaestura Iustinianus exercitus* but the office of praetor of Thrace was probably removed. Then Justinian possibly restored a vicar of Thrace, who became a civil

55. Cf. e.g. Jones 1964: 613, 657-58; Kaegi 1981: 20-21. About the problem of rebels in general see also: Paschoud, Szidat 1997; Leszka 1999.
56. See about this question Williams, Friell 1999.
57. Nov. Iust. 8. See about it in detail Bonini: 1978, 1989; Haase 1994: 15-53. About the reforms only from recently published studies cf. Goria 1995a; Roueché 1998; Mazal 2001: 315 ff.; Haldon 2005. About the consequences of abolishing vicariates for the system of appeals in court trials see also Goria 1995b: 267, n. 19.
58. The best description of Justinian's administrative policy after 541 is still given by Stein 1949: 747-56. About *Comes Orientis* cf. e.g. Petit 1955: 253-58; Olszaniec 2007.

administrator over the territory of ephemeral *praeturae*, that is the part of the old diocese of Thrace, limited to provinces *Europa, Haemimontus*, *Rhodopa* and *Thracia*. Taking it into consideration, it seems that vicarius of Thrace, called then more or less officially *βικάριος Θράκης/ vicarius Thraciae*[59], was efficient and necessary official also for Justinian and his successors, and the vicariate existed there probably till the establishment of the thematic system in the course of the 7th century.[60]

59. There are possibly few such known officials**:** *Armatus*, ca. 575-576 – SGLI no. 198; *Adrianos* – Zacos 1972: no. 2798 a/b and unpublished, Archaeological Musuem, Plovdiv (find-spot: village of Javorovo, the food of the Rhodopes - information given by I. Jordanov).; *Ioannes* – Zacos 1972: 2802 a/b; *Ioannes* – Jordanov: 2003, no. 35.1; *Solomon*, a. 582 – SGLI no. 227. Cf. PLRE III a: *Armatus* 2; *Hadrianus* 3, *Ioannes* 139; PLRE III b: *Solomon* 5. See also Laurent 1939: 365-368; Stein 1949: 747-48; Jones 1964: 294, 374; Haldon 2005: 51. The seals of vicar *Heraklitos* and vicar of Thrace *Sostratianos* were offered also to buy (an internet auction http://www. coinarchives.com [access: 03.05.09 - no. 1270-1271]. However, their authenticity has not been verified yet. See about late vicariate of Thrace esp. Gkoutzioukostas 2008.
60. See about the problem of the establishment of a thematic system e.g.: Karayannopulos 1959; Kaegi 1967; Haldon 1979: 20-40; Lilie 1984; Haldon 1993. See also about the term *θέμα* in detail: Dölger 1955; Koder 1990.

ABBREVIATIONS

AnBoll.	Analecta Bollandiana
AARC	Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana
BBulg	Byzantinobulgarica
ByzF	Byzantinische Forschungen
BSl	Byzantinoslavica
DNP	Der Neu Pauly
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EO	Échos d'Orient
HE	Historia Ecclesiastica
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JRA	Journal of Roman Archaeology
JRS	Journal of Roman Studies
LexMA	Lexikon des Mittelalters
MGM	Monumenta Germaniae Historica
NDI	Novissimo digesto italiano
PLRE	Prosopography of the Later Roman Empire
PG	Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, ed. J. P. Migne
PL	Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, ed. J. P. Migne.
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
RESE	Revue des études sud-est européennes
SCIV	Studii şi cercetări de istorie veche
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	Travaux et Mémoires
UKSW	Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
ZSavRom	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung

BIBLIOGRAPHY

Ambrosius *Ep.* 40, Ambrosius, *Epistulae* (ed.) *PL*, vol. XVI, Paris 1878; col. 1148-60.

Andreotti, R. (1978) *Kaiser Julians Gesetzgebung und Verwaltung,* in R. Klein (ed.), *Julian Apostata,* [Wege und Forschung 509], Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 130-90.

Archi, G. G. (1976) *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli: Edizioni scientifiche italiane.

Arnheim, M. T. W. (1970) “Vicars of the Later Roman Empire,” *Historia* 19: 593-606.
Arnold, W. T. (1914) *The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great*, Oxford[3].
Ausbüttel, F. M. (1998) *Die Verwaltung des römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
Basil *Ep.*, Basilius, *Epistulae*, (ed.) *Saint Basil. The Letters in four volumes,* Cambridge Mass. – London 1926 (reed. 1972).
Barnea, I. (1957) “Un vicar de Odessos la Tomis,” *SCIV* 8: 347-51.
— (1977) *Les monumentes paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana.
— (1979) *Christian Art in Romania*, vol. 1, 3rd-6th Centuries, Bucarest: Pub. House of the Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church.
Barnes, T. D. (1981) *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge: Harvard University Press.
— (1996) “Emperors, panegyrics, prefects, provinces and palaces (284-317),” *JRA* 9: 548-50.
Barnwell, P. S. (1982) *Emperors, Prefects and Kings. The Roman West, 395-565*, London.
Barrau, P. (1987) “Á propos de l’officium du vicaire d’Afrique”, in A. Mastino (ed.), *L’Africa Romana. Atti del IV Convegno di studio, Sassari, 12-14 dicembre 1986.* Vol.1, Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di storia dell’Università di Sassari 8, 79-100.
Betz, A. (1936) “Thrake (römisch),” *RE* 11,2: col. 452-472.
Berger, P.C. (1981) *The Insignia of the ‘Notitia Dignitatum’. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York – London: Garland.
Bonini, R. (1978) “Note sulla legislazione Giustinianea dell’ anno 535,” in G. G. Archi (ed.), *L’imperatore Giustiniano, Storia e Mito. Giornate di studio a Ravenna 14-16 ottobre 1976,* Milano, 161-78.
— (1989) *Ricerche sulla legislazione giustinianea dell’anno 535. Nov. Justiniani 8: Venalità delle cariche e riforme dell’amministrazione periferica*, Bologna: Patron.
Brandt, H. (1998) *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diocletian und Konstantin bis zum Ende der Konstantinischen Dynastie (284-363)*, Berlin: Akademie Verlag.
Bredow von, I. (2000) “Perinthos,” *DNP* 9: col. 574-75.
Bucci, O. (1998) *Le province orientali dell’impero romano. Una introduzione storico-giuridica,* Roma**:** Pontificia Universitas Lateranensis.
Burns, T. S. (1994) *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375-425 A.D.*, Bloomington: Indiana University Press.

C.J., *Codex Iustinianus,* (ed.) P. Krueger, *Corpus Iuris Civilis*, vol. II, Berlin 1954.
C.Th., Codex Theodosianus, (eds.) T. Mommsen – P. M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, vol. I, Berlin 1954.
CAH (2005) *Cambridge Ancient History,* vol. XII^2: *The Crise of Empire, A.D. 193-337*, A. K. Bowman – P. Garnsey – A. Cameron (eds.), Cambridge.
Cameron, A. (ed.) (2003) *Fifty years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond,* New York: Oxford University Press – British Academy.
Capizzi, C. (1969) *L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, Roma: Pont. institutum orientalium studiorum.
Chantraine, P. (1968) *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris: Klincksieck.
Chastagnol, A. (1985) *L'evolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclètien à Julien. Le mise en place du régime du Bas Empire (284-363)*, Paris^2.
Chron. Pasch., *Chronicon Paschale,* (ed.) L. Dindorf, Leipzig 1832; M. and M. Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 A. D.*, Liverpool: Liverpool University 1989.
CIL, *Corpus Inscriptionum Latinarum,* vol. I^2-XVII [et Auctaria], Berlin 1869-2003.
Conrat (Cohn), M. (1903) *Breviarium Alaricianum. Römisches recht im Fränkischen Reich in systematischer Darstellung,* Leipzig.
Constantinescu, R. (1967) "Les martyrers de Durostorum," *RESE* 5: 5-20.
Coşkun, A. (2003) "Zum Verwaltungsspitze im Illyricum während der Mailänder Periode Kaiser Valentinians II.," *Byzantion* 73,2: 360-89.
Cribiore, R. (2007) *The School of Libanius in Late Antique Antioch,* Princeton: Princeton University Press.
Croke, B. (1982) "The Date of the 'Anstasian Long Wall'," *GRBS* 20: 59-78.
Cuneo, P. O. (2003) "Codice di Teodosio, Codice di Giustiniano. Saggio di comparazione su alcune constituzioni di Constantino e Licinio," in *AARC XIV Convegno Internazionale in memoria di Gugliemo Nocera*, Perugia, 265-322.
Curta, F. (2002) "Quaestura exercitus: The evidence of lead seals," *Acta Byzantina Fennica* 1 (N.s.): 9-26.
De Graiffier, B. (1954) "'Sub Juliano Apostata' dans le martyrologe romain," *AnBoll.* 54,1-2: 5-49.
De Martino, F. (1967) *Storia della constituzione romana,* Napoli, vol. V.
Delehaye, H. (1912) "Saints de Thrace et de Mesie," *AnBoll.* 31: 161-300.
Demandt, A. (1998) *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian, 284-565 n. Chr.*, München: Beck.
Ditten, H. (1981) "Die Veränderungen auf dem Balkan in der Zeit vom 6. bis 10. Jh. im Spiegel der veränderten Bedeutung von „Thrakien“ und der Namen der Provinzen der Thrakischen Diözese," *BBulg* 7: 157-79.

Dölger, F. (1955) “Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus ΘΕΜΑ,” *Historia* 4: 189-98.

Donevski, P. (1990) “Zur Topographie von Durostorum,” *Germania* 68: 236-45.

Du Cange, C. F. (1688) *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon (reed. Paris 1943).

Dupont, C. (1973) “Constantin et les Diocèses,” in *Studi in memoria di Guido Donatuti*, vol. I, Milan: Cisalpino-La Goliardica, 309-36.

Ensslin, W. (1958) “Vicarius*,*” *RE* 8 A: col. 2015-44.

Feissel, D. (1998) “Vicaires et proconsuls d’Asie du IVe au VIe siècle. Remarques sur l’administration du diocècle asianique au Bas-empire,” *Antiquité Tardive* 6: 91-104.

Fuhrmann, M. (1989) “Der Laterculus Veronensis”, in R. Herzog (ed.), *Handbuch der Altertumwissenschaft. Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike* VIII.5., *Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n.Chr*., München, 99, § 519.

Garcia Garrido, M. J. (2005) “‘Similitudines codicum’ *(Las geminaciones y similitudines textuales en el Código Theodosiano y las coincidentias con el Código de Justiniano)*,” *AARC XV Convegno Internazionale in onore di Carlo Castello*, Perugia, 453-68.

Gaudemet, J. (1967) *Institutions de l’antique*, Paris.

— (1976) “Aspects politiques de la codifacation théodosienne,” in G. G. Archi (ed.)*, Istituzioni giuridiche e realtà politiche nel tardo impero (III-V sec. d.C.), Atti di un incorso tra storici e giuristi, Firenze, 2-4 Maggio 1974*, Milano, 261-79.

Ganghoffer, R. (1963) *L’évolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire,* Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.

Gencheva-Mikami, I. (2005) “Personification in imperial context: late Roman bureaucracy and the illustrated Notitia dignitatum,” in E. Stafford – J. Herrin (eds.), *Personification in the Greek World: from* antiquity *to Byzantium* [Centre for Hellenic Studies, King’s College London, Publications 7], Aldershot: Ashgate 2005.

Gentz, G. – Winkelmann, F. (1966) *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und Ihre Quellen,* Berlin[2]: Akademie Verlag.

Gkoutzioukostas, A. (2008) “Η διοίκησις Θράκης κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο,” (He diokesis Thrakes kata ten prote byzantine periodo) in *Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη) – Ιστορία και Πολιτισμός, (Πρακτικά 1[ου] Πανελληνίου Συνεδρίου Ανατολικορωμυλιωτών, Κομοτηνή 2008)*, [:Anatolike Romylia (Voreia Thrake), Istoria kai Politismos, 1o Panellenio Synedrio Anatolikoromylioton Komotini 2008]) Thessaloniki: ed. Kyriakidis, 105-120.

Gkoutzioukostas, A. E. – Moniaros, X. M. (2009) *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): Η περίπτωση της Quaestura Iustiniana exercitus*, [He peripheriake dioikitike

anadiorganose tes byzantines autokratorias apo ton Ioustiniano A (527-565): He periptose tes *Quaestura Iustiniana exercitus*] Thessalonike: Βάνιας.
González, E. G. (1984) "Una aproximación al conocimiento de la administración del siglo IV: la diócesis de Thracia," *Faventia* 6: 83-98.
Goria, F. (1995a) "Giudici civili e giudici militari nell'eta giustinianea," *SDHI* 61: 449-61.
— (1995b) "La giustizia nell'impero romano d'oriente; organizzazione giudiziaria," in *La giustizia nell'alto medioevo (secoli V-VIII), Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, 7-13 aprile 1994*, 42, vol. I, 259-330.
Grattarola, P. (1986) "L'usurpazione di Procopio e la fine dei Constantinidi," *Aevum* 60: 82-105.
Grigg, R. (1979) "Portrait-Bearing Codicils in the Illustration of the 'Notitia Dignitatum'," *JRS* 59: 107-24.
Haarer, F. K. (2006) *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World,* Cambridge: Francis Cairns.
Haase, R. (1994) *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I. (527 bis 565),* Wiesbaden: L. Reichert.
Haehling von, R. (1978) *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des römischen Reiches seit Constantins I Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450 bzw. 455 n. Chr.)*, Bonn: Habelt.
Haldon, J. F. (1979) *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army C. 550-950. A Study in the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Wien: Verlag der Osterreichische Akademie der Wissenschaften.
— (1993) "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations," *DOP* 47: 1-67.
— (2005) "Economy and Administration: How did the Empire work?," in M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 28-59.
Hanton, E. (1927-28) "Lexique explicative du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure," *Byzantion* 4: 53-136.
Harries, J. (1999) *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.
Harries, J. – Wood, I. (ed.) (1993) *The Theodosian Code Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, London: Duckworth.
Honoré, T. (1986) "The Making of the Theodosian Code," *ZSavRom* 116: 133-222.
— (1998) *Law in the Crisis of Empire. 379-455 AD. The Theodosian Dynasty and Its Quaestors*, Oxford: Clarendon Press.
Hieron*.* *Chron*., Hieronimus, *Chronicon,* (ed.) R. Helm, *Eusebius Werke Siebenter Band. Die Chronik des Hieronymus,* [Die grieschichen christlischen Schriftsteller

der ersten Jahrhunderte 47], Berlin 1956.

IGLR, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România. Culese, traduse în româneşte, însoţite de indici şi comentate de Emilian Popescu*, Bucureşti 1976.

ILS, *Inscriptiones Latinae Selectae*, (ed.) H. Dessau, vol. I-III, Berlin 1892-1916 (reed. Berlin 1961).

ISM I; ISM V - *Inscripţiile din Scythia Minor:* vol. II - ed. I. Stoian, Bucureşti 1987; vol. V, (ed.) E. Doruţiu-Boilă, Bucareşti 1980.

Ivanov, R. (2000) "Romans on the Danube: Durostorum," *Athena Review* 2,3: http://www.athenapub.com/durost1.htm [access: 03.05.09].

Jones, A. H. M. (1954) "The Date and Value of Verona List," *JRS* 44: 21-29.

— (1964) *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. I-III, Oxford – Cambridge Mass.

Jordanov, I. (2003) *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1: Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia.

Kaegi, W.E. (1967) "Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)," *JÖBG* 16: 39-53.

— (1981) *Byzantine Military Unrest 471-843*, Amsterdam: A. M. Hakkert.

Karayannopulos, J. (1959) *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München.

— (1994) *Το Βυζαντινό διοκητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)* (To Byzantino dioketiko systema sta Balkania (4os-9os ai), Athena.

Koder, J. (1990) "Zur Bedeutungsentwicklung des byzantinischen Terminus Thema," *JÖBG* 40: 155-65.

Kolb, A. (2000) *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin: Akademie Verlag.

Kuhoff, W. (2001) *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n.Chr.)*, Frankfurt am Main: P. Lang.

Langhammer, W. (1973) *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeindem zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit),* Wiesbaden: F. Steiner.

Laurent, V. (1939) "Notes du titulatur Byzantine," *EO* 38: 355-79.

Lenski, N. (2002) *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

Leszka, M. J. (1999) *Uzurpacje w cesarstwie bizantypskim* w okresie od IV do połowy IX wieku [Usurpation in the Byzantine Empire between the 6th and the middle of 9th century], Łódź.

Lib. *Ep.*, Libanius, *Epistulae,* (ed.) R. Foerster, Libanius, *Opera,* vol. X-XI, Lipsiae 1921.

Lib. *Or*., Libanius, *Orationes,* (ed.) R. Foerster, Libanius, *Opera,* vol. I-IV, Lipsiae 1903, 1904, 1906, 1908.
Liebs, D. (1999) review of Migl 1994, in *ZSavRom* 116: 341-44.
Lilie, R. J. (1984) "Die zweihundertjährige Reform: zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert," *BSl* 45: 27-39.
Lo Cascio, E. (2005) *The New State of Diocletian and Constantine: from the Tetrarchy to the Reunification of the Empire*, in *CAH*, 170-83.
Longo, G. (1963) "Lex Romana Visigothorum," *NDI* 9: 818-19.
LSJ 1948, *A Greek-English Lexicon*, compiled by H.G. Lidell and R. Scott; a new edition revised and augmented through by H. Stuart Jones with the assistance of R. McKenzie and with cooperation of many scholars, Oxford 1948[9].
MacMullen, R. (1976) *Roman Government's Response to Crisis A. D. 235-337,* New Heaven and London: Yale Univ. Press.
Magdearu, A. (2009) "Un eşalon logistic din armata bizantină din secolul al VI-lea: quaestura exercitus Iustiniani," [A Logistic echelon of the Roman-Byzantine Army in the 6th century: quaestura exercitus Iustiniani] *Gândirea militară românească* 20,4: 189-94.
Malcus, B. (1967) *Die Prokonsuln von Asien von Diocletian bis Theodosius II,* Opuscula Atheniensia, VII (*Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae ser. In.-4o, XII*) Lund, 91-160.
Martindale, J. R. (1974) "Addenda and Corrigenda," *Historia* 23: 246-52.
Martyrium s. Aemiliani, (ed.) *Acta Sanctorum* Jul., vol. IV, 373-76; F. Halkin, *Saint Émilien de Durostorum. Martyr sous Julien, AnBoll.* 90, 1-2 (1972), 27-35.
Martyrologium Hieronymianum, (ed.) H. Delahaye, *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum ad recensionem Henrici Quentin*, in *Acta Sanctorum* Nov., vol. II, pars posterior.
Mason, H. J. (1974) *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*, Toronto: A. M. Hakkert.
Matthews, J. F. (2000) *Lying Down the Law. A Study of the Theodosian Code*, New Heaven and London: Yale University Press.
Mathiesen, R. W. (1990) "Forty three missing Patricians," *ByzF* 15: 87-100.
Mazal, O. (2001) *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln: Böhlau.
Migl, J. (1994) *Die Ordnung der Ämter. Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*, Frankfurt am Main: P. Lang.
Niceph. Call. *HE*, Nicephoros Callistos, *Historia Ecclesiastica, PG*, vol. CVIL, Paris 1865.
Niehoff, J. (2002) "Thrakes, Thrake, Thraci (Byzantinische Zeit)," *DNP* 12: col. 484-85.

Noethlichs, K.L (1982) “Zur Entstehung der Diözesen als Mittelinstanz des spätantiken Verwaltungssystems,” *Historia* 31: 70-81.

Not. Dig. Or., *Notitia Dignitatum pars Orientis,* (ed.) O. Seeck, *Notitia dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarium*, Berlin 1876; C. Neira Faleiro, *La „Notitia Dignitatum“: Nueva edició crítica y comentario histórico*, Madrid 2005.

Nov. Iust., *Novella Iustiniani*, (ed.) R. Schoell, *Corpus Iuris Civilis*, vol. III, Berlin 1954.

Nov. Val., *Novella Valentiniani*, (eds.) T. Mommsen, P. M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, vol. II, Berolini 1954.

Oberhummer, E. (1912) “Hadrianopolis 9,” *RE* 7,2: col. 2174-75.

— (1937) “Perinthos,” *RE* 19,1: col. 802-813.

Olszaniec, S. (1999) *Julian Apostata jako reformator religijny* [Julian the Apostate as the Religious Reformer], Kraków.

— (2007) “Comes Orientis – Zivil- oder Militärbeamter?,” in D. Musiał, *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, vol. 2, Toruń 2007, 99-107

Paschoud, F. – Szidat, J. (ed.) (1997), *Usurpationen in der Spätantike. Akten der Kolloquiums „Staatsstreich und Staatlichkeit“, 6.-10. März 1996, Solothurn (Bern), 1996*, Historia-Einzelschrift 111.

Petit, P. (1955) *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle*, Paris: P. Geuthner.

— (1957) *Les étudiants de Libanius. Un professeur de faculté et ses élèves au Bas-Empire,* Paris: Nouvelles Editions latines.

— (1974) *Histoire générale de l'Empire romain. 3. Le Bas Empire (284-395)*, Paris: Editions du Seuil.

— (1994) *Les fonctionnaires dans l' œuvre de Libanius. Analyse prosopographique*, Paris: Belles Lettres.

PLRE I, A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire* vol. I, Cambridge 1971.

PLRE II, J. R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire* vol. II, Cambridge: Cambridge Univercity Press, 1980.

PLRE III a-b, J. R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire* vol. III, Cambridge: Cambridge Univercity Press 1992.

Porena, P. (2003) *La origini della prefettura del pretorio tardoantica,* Roma: Bretschneider.

Prosper Tiro*, Epitoma chronicon*, (ed.) *MGM*, *Auctores Antiquissimi* vol. IX, Berolini 1892, 341-499.

Rouché, Ch. (1989) *Aphrodisias in Late Antiquity,* Journal of Roman Studies monographs, no. 5, London: Society for the Promotion of Roman Studies.

— (1998) “Provincial governor and their titulature in the sixth century,” *Antiquité Tardive* 6: 83-89.
Salamon, M. (1972a) “Rzekoma wojna ludowa w Tracji i Azji Mniejszej w czasie uzurpacji Prokopiusza (365-366),” [The so-called people’s war in Thrace and Asia Minor in the times of Procopius’ rebel (365-366)] *Eos* 60: 369-79.
— (1972b) “Zachód i wschód imperium rzymskiego wobec uzurpacji Prokopiusza (365-366),” [West and East of the Roman Empire toward the Procopius’ usurpation (365-366)], Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, *Historia* 3: 12-23.
— (1995) “Prosopographia epoki przełomu starożytności i średniowiecza,” [Prosopography of the Late Antiquity and the Early Middle Ages] *Meander* 50: 549-53.
Sargenti, M. (1995) “Il Codice Teodosiano fra mito e realtà,” *SDHI* 61: 373-98.
Sayar, M. H. (1998) *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebund. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische inschriften,* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Scharf, R. (1994) *Comites und comitiva primi ordinis*, Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
Schlinkert, D. (2002) “Between Emperor, Court and Senatorial Order: The Codification of the Codex Theodosianus,” *Ancient Society* 32: 283-94.
Schubert, W. (1969) “Die Rechtliche Sonderstellung der Dekurionen (Kurialen) in der Kaisergesetzgebung des 4.- 6. Jahrhunderts,” *ZSavRom* 99: 287-333.
Seeck, O. (1901) “Comes Macedoniae,” *RE* 4: col. 658.
Seston, W. (1946) *Dioclétien et la tetrarchie*, Paris: E. de Bocccard.
SGLI, V. Beşevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964.
Sirks, A. J. B. (2007) *The Theodosian Code, a Study*, [Studia amstelodamensia = Studies in ancient law and society 39], Friedrichsdorf: Editions Tortuga.
Sophocles, E.A. (1896) *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 - to A.D. 1100)*, New York.
Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
— (1997) “Thrakien,” *LexMA* 8: col. 736-37.
Stein, E. (1949) *Histoire du Bas-Empire*, t. II, Paris – Bruxelles – Amsterdam.
Swoboda, W. (1977) “Tracja [Thrace],” Słownik Starożytności Słowiańskich 6: 119-23.
Theodoret *HE*, Theodoret Cyrrensis, *Historia Ecclesiastica*, (ed.) L. Parmentier, Theodoret, *Kirchengeschichte*, Leipzig: Teubner 1911.
Theoph., *Theophanes Confessor*, *Chronographia*, (ed.) C. de Boor, Leipzig: Teubner 1883, 1885; *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Eastern History AD. 284-813*, Translation with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott with the Assistance of G. Greatrex, Oxford: Clarenton Press 1997.

Torbatov, S. (1997) "Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian," *Archaelogia Bulgarica* 1, 3: 78-87.
Velkov, V. (1977) *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam: A. M. Hakkert.
Vulpe, R. – Barnea, I. (1968) *Din Istoria Dobrogei*, vol. II: *La Romani Dunγrea de Jos*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
Vogler, C. (1992) "L'administration impérial dans la correspondence de Saint Basile et saint Grégoire de Naziance," in M. Christol *et al*. (eds.), *Institutions, Société et vie politique dans l'empire romain au IV*[e] *siècle ap. J.-C.*), Rome: Ecole française de Rome, 447-62.
Wiebe, F.J. (1995) *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, Bonn: Habelt.
Wiewiorowski, J. (1999) "Moesiae secundae et Scythiae Minoris exempla prosopographica," in B. Lapis – L. Mrozewicz – K. Ilski (eds.), *Scripta Minora III, Aetas imperatoria*, Poznań, 347-461.
— (2004) "Quaestor Iustinianus exercitus i jego kompetencje wobec wojska," [Quaestor Iustinianus exercitus and Its Competences toward the Army] in A. Dębiński - M. Wójcik (eds.), *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, Lublin, 301-22.
— (2006a) "'Comes Hispaniarum Octavianus'- the special envoy of Constantine the Great (some remarks)," *Gerión* 24, 1: 325-40.
— (2006b) "*'Comes Hispaniarum' w czasach cesarza Konstantyna Wielkiego*," ['Comes Hispaniarum' in the times of Constantine the Great] Zeszyty Prawnicze *UKSW* 6.1: 257-78.
— (2006c) "'*Quaestor Iustinianus exercitus' - a Late Roman Military Commander?*," *Eos* 93, 2: 317-40.
Williams, S. – Friell, G. (1999) *The Rome that did not fall. The Survival of the East in the Fifth Century*, London - New York: Routledge.
Wirbelauer, E. (1998) Hadrianopolis 3*, DNP* 5: col. 57
Zacos, G. – Veglery, A. (1972) *Byzantine Lead Seals*, vol. I, Basel.
Zeiller, J. (1918) *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris: E. de Boccard.
Zuckerman, C. (2002) "Sur la liste de Verone et la province de grande Arménie, la division de l'empire et la date de création des diocèses," in *Mélanges Gilbert Dagron*, *TM* 14: 617-37.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

THE BYZANTINE ARCHITECTURE OF THRACE: THE VIEW FROM CONSTANTINOPLE

Robert Ousterhout

For Charalambos Bakirtzis in honor of his retirement

As the heartland of the Byzantine Empire and the hinterland of Constantinople, the region of Thrace preserves a rich and varied architectural heritage that both reflects and deviates from that of the capital.[1] While Thrace offers many parallels for the buildings of the Constantinople, at the same time, it presents a variety of unique architectural solutions. In this paper, I will offer a brief overview of the Byzantine architecture of Thrace, emphasizing how the monuments of region both broaden and challenge our traditional picture of architectural developments in the Byzantine capital. It is worth remembering at the outset that Constantinople preserves less than 10% of the churches and monasteries known from the Byzantine period, and that for Thrace, the survival rate is much lower.

Very little is preserved from the Early Christian centuries, but the plan of Hagia Sophia in Adrianopolis (Edirne), insofar as it may be reconstructed, is instructive (figs. 1, 2). Known only from two schematic plans by Choisy, published in 1876 and 1913, augmented by a single photograph taken in 1888, by 1902, the church was said to be completely destroyed.[2] The plan published by Choisy included four

1. See Ousterhout, Bakirtzis 2007, for a recent assessment; also Soustal 1991; Ousterhout 1991:75-91.
2. Choisy 1883: 131; Mavrodinov 1951: II.277-98.

freestanding columns, which would have been anachronistic in such an early building. As an aisled tetraconch with a central square ca. 15.20 m in width, the spatially complex, double-shelled plan employed here was widely disseminated throughout the Mediterranean from the late fourth century onward.[3] Other examples are known in Milan, Athens, Antioch, Syria, Armenia, and at Ohrid and Perustitsa (Bulgaria) in the Balkans. With the exception of S Lorenzo in Milan, these date to the fifth or early sixth centuries, and the example in Adrianopolis most likely dates to the late fifth or early sixth centuries.[4]

The proximity of our example to the Byzantine capital has important implications for the development of the innovative architectural forms of the sixth century, as at HH. Sergios kai Bakchos (Küçük Ayasofya Camii) and at Hagia Sophia, which similarly employed columnar screens and developed sophisticated interior spatial relationships.[5] As a Byzantine city, Adrianopolis was both strategic and cosmopolitan, and probably it was from Adrianopolis that the plan was transmitted to Perustitsa.

A second early example presents a few challenges. The rock-cut monastic complex just outside Midye (Kiyiköy) on the Black Sea includes a church, an hagiasma, and a burial chamber (fig. 3).[6] The church is a three-aisled basilica with lateral aisles, all covered by barrel vaults – including the nave, which is banded where it joins the sanctuary. On the basis of its elaborate sculptural decoration it may be dated to the sixth century – in fact, the details of the basket capitals and transenna panels should place the complex within close proximity of the capital. However, no examples of barrel-vaulted basilicas survive from Constantinople. Similarly problematic, the hagiasma is covered by a shallow dome, but it rises not above pendentives but springs directly from

3. Kleinbauer 1973: 89-114.
4. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 167-72.
5. Krautheimer 1986: 214-49.
6. Eyice, Thierry 1970: 63-76.

a flat ceiling. Again, nothing like this is to be found in Constantinople, although both vaulting solutions are found among the pre-iconoclast architecture of Cappadocia. We might compare the Midye church to the Durmuş Kadır Kilise at Avcılar, which has a similar barrel vault and rock-cut liturgical furnishings, and the hagiasma to Church 1 in the Balkan Dere, in which the dome similarly springs from a flat ceiling.[7] Are these simply features characteristic of rock-cut architecture, or should they recall lost monuments from Constantinople?

For the critical Transitional Period (late sixth through ninth centuries), very few buildings survive in Constantinople, and scholars have traditionally looked to Bithynia for supplementary examples. Thrace also provides some compelling transitional churches. The domed basilica known as Ayasofya in Vize is one of the best preserved examples from this period, dated by dendrochronology to sometime after 833, recently reexamined by Holger Klein and Franz Alto Bauer.[8] To this building, I believe we may add two additional transitional monuments. The first is the rebuilding of Hagia Sophia in Adrianopolis.[9] In a second construction phase, heavy supports were introduced into the corners of the central area to support arches and pendentives, and a dome with a diameter of approximately 7.20 m above the central area (fig. 2). As it is evident in the photograph, the rising walls, the pier supports, and the dome were made of brick. It is unclear if the aisled tetraconch plan was maintained in this phase, if the church was reduced to a cruciform core, or if the colonnades of the exedrae were filled with solid walls. The cluster piers are penetrated by narrow passageways on two levels, and the dome is raised above a cylindrical drum, pierced by large windows, with setbacks in each opening. The construction and detailing of the drum can be compared to the dome of the Fatih Camii in Trilye, built

7. For comparisons, see Thierry 2002: 81-82; eadem 1968: 53-59.
8. Ousterhout 1998: 127-28; Klein, Alto Bauer 2004: 31-40; eiusdem 2006.
9. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 170-72.

ca. 800.[10] Moreover, the forms of the cluster piers at the corners of the naos are similar to those in Hagia Sophia in Thessaloniki (late sixth century), and the lower cornice profiles are similar as well.[11]

During the 1980s, the University of Istanbul's excavation at Ainos (Enez) uncovered the remains of a large church near the lagoon to the southeast (fig. 4).[12] The so-called Kral Kızı Kilisesi preserved portions of the eastern end of the church are finely constructed of brick and stone, with highly articulated corner piers in the nave and particularly distinctive in the pastophoria, with multiple setbacks at the corners. There were both annexed chapels flanking the eastern end of the building, and lateral aisles flanking the nave. The main apse and the apses of the annexed chapels are slightly greater than semicircular on the interior and three-sided on the exterior. The western portion of the building, still buried by the rising slope, was never excavated.

The construction technique of the Kral Kilisesi, combined with the unusual plan, would suggest an earlier date, perhaps in the Transitional Period of the late sixth-to-ninth centuries, and this is encouraged by a comparison with the masonry of buildings of the period, such as Hag. Sophia in Thessaloniki. Moreover, there would appear to be at least two phases to the construction of the Kral Kilisesi, with the parts of the lateral wall of the naos enclosing the bases of two large masonry piers. This detail encourages me to reconstruct the building as a domed basilica, with a dome diameter of ca. 7.60 m, and a plan similar to that of church at Vize.

During the Middle Byzantine period, Thrace had clear architectural connections with Constantinople. The monastic church at Kerasia on Mount Papikion, for example, has the facet apse, atrophied cross plan, recessed brick detailing, and interior decoration we may

10. Mango, Ševčenko 1973: 236-38; Ousterhout 1999b: 17-19.

11. Theocharidou 1988: esp. fig. 51.

12. Erzen 1986: 603-618; idem 1986: II: 273-91; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 42-44.

associate with the capital.[13] Similarly, two well-known examples, the church of the Kosmosoteira at Pherai (fig. 5) and the ruined church now known as the Fatih Camii at Ainos (Enez) (fig. 6), both correspond in terms of technique, scale, and spatial disposition with the twelfth-century monuments of Constantinople.[14] They would appear to have been constructed and probably decorated by workshops composed at least in part by Constantinopolitan artisans. With the Kosmosoteira, the presence of the Sebastokrator Isaakios Komnenos, emphasizes the connections with the capital, and even in his exile, Isaakios was not without resources, as his *typikon* attests. We might imagine a similar scenario for the construction of the Fatih Camii – that is, built by a wealthy patron with close ties to Constantinople. Its well-preserved portico façade offers an excellent example of a building component now missing from most of its contemporaries.

Nevertheless, both churches preserve features unknown in Constantinopolitan architecture. For example, should the elongated plan and engaged columns beneath the dome at Enez or the coupled columnar supports and open corner compartments at the Kosmosoteira be regarded as Constantinopolitan or as features of local derivation? At Pherai, I have argued, the innovative design of the western domed bays reflects the growing concern for the commemoration of the dead, which resulted in a variety of new building types in Constantinople. The open interior provided a unique position for Isaakios' tomb, with a clear visual relationship to the setting of the liturgy.[15] Although the Kosmosoteira finds no exact parallel in the capital, its design is experimental in precisely the same ways we find in Constantinople in the same century.

The Fatih Camii church, on the other hand, parallels the increased

13. Zekos 1993: 442-44; idem 2001: 47, fig. 15.

14. Ousterhout 1985: 261-80; Sinos 1985; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 23-31, 49-85.

15. See discussion Ousterhout 1999b: 122-25.

scale and sense of openness that characterizes the great twelfth-century endeavors in Constantinople, such as at the Kyriotissa (Kalenderhane Camii). As with the coupled columns at the Kosmosoteira, the engaged columns at Enez may have resulted from the employment of marble *spolia* to their best advantage. At the same time, the elongated "domed basilica" design is unusual and perhaps reflects older prototypes. The discovery of the Kral Kilisesi at Enez offers a potential local prototype from the Transitional Period, as does the church at Vize. Limited soundings along the south side of the Fatih Camii suggest that the building may in fact rest on older foundations. That is to say, while Thracian patrons and builders looked to the capital for architectural ideas, they also could find a similarly rich architectural heritage within their own backyard.

The now destroyed church of Hag. Spyridon at Selymbria (Silivri) presents another compelling Middle Byzantine example. It is known from a photograph taken in 1878, when the building was in a ruinous condition, and another taken after its subsequent restoration, which was completed in 1905. The poor quality photographs may be supplemented by a description and measurements of the building, provided by the restoration architect.[16] Based on this information, Horst Hallensleben convincingly proposed a reconstruction of the now lost church as a domed-octagon design, similar to that of the Nea Moni or Panagia Krina on Chios.[17] The appearance of this church type, known to a previous generation of scholars as an "island octagon," was thus not limited to the Greek islands. Another photograph dating to 1903 recently came to light, confirming these observations.[18]

The building measured just over 14 x 9 m overall, with a dome

16. Stamoules Ant. K.P.1926: 62-66; Stamoules M.A 1938: 37-44.

17. Hallensleben 1986: I, 35-46 and pl. 8.

18. The photograph was recently published in the exhibition catalogue *Thrace-Constantinople: Giorgios Lampakis's Journey (1902)* (Athens: Byzantine Christian Museum, 2007), 74-75.

diameter of 5.20 m, its cornice 6.70 above the floor level. The naos was lined with the pilaster and coupled-column projections supporting arches and corner conches at the transitional level. Investigating the site, Hallensleben discovered bases for the coupled columns of the naos – and thus encourages the close relationship with Nea Moni.

An unpublished panorama of Selymbria, dated 1776/77 by the Polish architect Johann Christian Kamsetzer, shows the church from the southeast, with the arcading of the south façade and the brick and window details of the apses clearly delineated (fig. 7). He depicts the dome as collapsed, but with portions of the drum surviving.[19] From this, we get a sense of the surface treatment suggested by the grainy photograph, although Kamsetzer seems to have regularized the arcading of the south façade. The wall construction was described as having exceptionally thick mortar beds, and Hallensleben concluded from this – probably correctly – that the church was constructed in the recessed brick technique – a detail confirmed by the 1903 photograph.

All of this sounds very much like the Panagia Krina, from Chios, which is dated either toward the end of the twelfth century or slightly later – it follows the model of Nea Moni and is constructed in the recessed brick technique.[20] A detail evident on the apses of Kamsetzer's view encourages this comparison: the facets of are topped by a band of meander pattern. The apse forms are simpler and lower, however, the windows broader, following the facets, although it would appear they were blocked. In his analysis, Hallensleben considered two possibilities: either the building was constructed in the Middle Byzantine period,

19. Uniwersytet Warszawski, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, Zb. Krol., T 173 no. 206a. I thank Tadeusz Zadrozny for his assistance locating the photograph.

20. Bouras 1982; Orlandos 1930: II; Bouras 1977-79: 21-34. For a late twelfth-century date for the Panagia Krina, see Pennas 1991: 61-66; a tomb in the narthex dated by inscription to 1197 provides a *terminus ante quem* for the construction of the church.

with direct connections to Constantinople, or that it was erected in the thirteenth century, when the region had been reconquered by the Laskarids. However, both surviving views of the ruined building contrast dramatically the low form of the apses against the rising remains of the ruined dome, a detail corresponding more closely to Nea Moni than to any of its successors. This, combined with the simple façade articulation, lack of elaborate ceramoplastic decoration, and the use of the recessed brick technique all encourage me to place Hag. Spyridon closer chronologically to Nea Moni, and closer to the place where its design originated – that is, eleventh-century Constantinople.[21]

Possibly related is the no longer surviving church of Hag. Nikolaos at Babaeski, seen by John Covel in 1675.[22] He described it as a small building, but resembling Hagia Sophia, as it was covered by a large dome (fig. 8). For Covel, the most distinctive aspect of the building was its brick construction, with tooth-shaped projections on the exterior, which he illustrated in plan, his fig. 1. The construction itself was unusual and he described it in detail: bricks courses 1.5 inches thick, alternated with mortar beds of equal thickness, illustrated in his fig. 2; however, alternating brick courses are set back from the wall surface and covered by mortar, which appear to be 4.5 inches thick, indicated in his fig. 3. This is, I believe, our first description (and illustration) of the recessed brick technique, popular in and around Constantinople in the eleventh and twelfth centuries.[23] Indeed, the tooth-like projections he attempts to draw – perhaps the faceted exterior surface of the apse – look curiously similar to the elaborate pilasters of Hag. Georgios *ton Manganon* in Constantinople.[24] In fact, at Selymbria and Babaeski, we may have our best evidence that the innovative forms of eleventh-century Constantinopolitan architecture appeared in Thrace as well.

21. See Ousterhout in press.
22. Germanos Thyateiron 1939: 23-25.
23. Ousterhout 1999: 174-79, with older bibliography.
24. Demangel, Mamboury 1939: figs 20-21.

This is not to say all Thracian architecture in this period depended on the capital. The tenth-century church of Hag. Ioannes at Nesebar has a distinctive non-Constantinopolitan appearance, and the ruined church at Genna (near Saranda Ekklesias) seems to have been similar.[25] Both had short cross-in-square plans, with simply arcaded exteriors and domes with tall, cylindrical drums. Thus, already in the Middle Byzantine period, we have evidence of distinctive regional workshops, apparently building in a more conservative style.

Distinctive regional workshops become more apparent in the Late Byzantine period. The Late Byzantine churches of Didymoteichon and Ainos reflect to a certain degree the architecture of Constantinople, but they are replete with technical and stylistic details that suggest the growth of regional workshops in the final centuries of Byzantium.[26] The churches of Hag. Ioannes and Hag. Gregorios at Ainos, known from the 1902 photographs of Lambakis, have attenuated domes quite unlike those of the capital and which find better comparison further to the west – as for example among the Palaiologan churches of Thessaloniki. The details of Hag. Gregorios may be clarified by photographs of Hasluck taken in 1908 (fig. 9). Although it may have been constructed in the middle Byzantine period, the dome is clearly later in its form.[27] Moreover, it was excavated by Istanbul University and appears in their publications as the "Mosaic Church."[28] It preserves a portion of an opus sectile floor (fig. 10). At Hag. Aikaterini in Didymoteichon and elsewhere, wall construction is a simple facing on a rubble core, quite unlike the building technique of Constantinople. The plan of the simple, single-aisled churches like Hag. Aikatherini (fig. 11) find no comparison

25. For Nesebar, see Mijatev 1974: 101-02; for Genna, see Christides 1935-36: 119-30; and most recently Mamaloukos 2004: 69-92.
26. Papazotos 1992-94: 89-125; Ousterhout 1989: 430-43; idem 1999a: 195-207; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 34-40, 102-41, 181-82.
27. I thank Stavros Mamaloukos for sharing his observations on this building.
28. Erzen 1985: 603-18; idem 1986: II: 273-91.

in the capital, although similar examples are found throughout Thrace – as for example at Pranghi or Asenovgrad.[29]

On the other hand, cultural and political connections with Constantinople certainly continued, as the Late Byzantine churches at Mesembria (Nesebar) on the Black Sea attest.[30] The odd building excavated by Hag. Athanasios in Didymoteichon may in fact have been the aisle of a larger church, and as such would reflect the development of ambulatory plans with accommodation for burials, as at the Monastery *tou Libos* or the Chora in Constantinople.[31] The mysterious images of winged emperors and the exceptional quality of the painting would also indicate close relationships with the art of the capital.

The church of Hag. Ioannes in Selymbria (Silivri), built ca. 1328, is similar in this respect.[32] Unpublished photographs from the Bulgarian archives indicate that the church underwent several periods of repair but that in its initial phase it fits quite closely technically and stylistically with the churches of the capital (fig. 12).[33] A comparison of the unusually narrow apse window with that of the Chora suggests to me that the two buildings may have been built by the same workshop.[34] The important political role played its founder, Alexios Apokauchos, underlies its Constantinopolitan features.[35]

In sum, the architectural developments of Byzantine Thrace add important nuances to the growing picture of architecture in and around the Byzantine capital. At the same time, it is important to realize that there were local workshops of builders, whose style and construction techniques differed significantly from those of Constantinople. These

29. Ousterhout 1989.
30. Mijatev 1974: 145-50 and *passim*; Rachénov 1932.
31. Ousterhout 1999b; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 111-41.
32. Eyice 1964: 77-104; Feld 1967: 57-65; Eyice 1978: 406 -16.
33. Ousterhout in press.
34. Ousterhout 1991: 80.
35. Nichol 1972: esp. 159-216; Talbot 1991: I, 134-35.

local workshops became considerably more important in the final centuries of Byzantium. Unfortunately, the “Thrace of Ares” (as our colleague Danuta Gorecki once called it) continued through much of the history of the region.[36] Often a battleground in the Byzantine period, the historical record is filled with accounts of destruction. Although we may blame the Goths or the Avars or the Pechenegs, the twentieth century has been just as cruel. Many of the monuments known a century ago have vanished without a trace, lost in the turbulence of the Balkan Wars, the breakup of the Ottoman Empire, the Population Exchange, and the Turkish War. Now, with serious scholarly and archaeological activity taking place on both sides of the border, we hope that new discoveries, exchanges of ideas, and collaborations will yield a richer and more nuanced picture of Thrace during the Byzantine period.

36. Gorecki 1989: 221-35.

ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ByzF	Byzantinische Forschungen
ΔΧΑΕ	Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
TIB	Tabula imperii byzantini

BIBLIOGRAPHY

Bouras, Ch. (1977-79) “Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan,”*ΔΧΑΕ* 9: 21-34.
— (1982) *Nea Moni on Chios: History and Architecture*, Athens: Commercial Bank of Greece.

Christides, A. (1935-36) "Genna," *Archeion tou Thrakikou Laographikou Glossikou Thesaurou* 2: 119-30.

Choisy, A. (1883) *L'art de bâtir chez les byzantins*, Paris: Société anonyme de publications périodique.

Demangel, R. – Mamboury, E. (1939) *Le quartier des Manganes et la première region de Constantinople*, Paris: de Boccard.

Erzen, A. (1985) "1984 Enez Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 7: 603-18.

— (1986) "1984 Enez Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 8, II: 273-91.

Eyice, S. (1964) "Alexis Apocauque et l'église Byzantine de Sélymbria (Silivri)," *Byzantion* 34: 77-104.

— (1978) "Encore une fois l'église d'Alexis Apocauque à Selymbria (=Silivri)," *Byzantion* 48: 406-16.

Eyice, S. – Thierry, N. (1970) "Le monastère et la source sainte de Midye en Thrace turque," *Cahiers Archéologiques* 20: 63-76.

Hallensleben, H. (1986) "Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymbria) – eine Achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels," in O. Feld – U. Peschlow (eds.), *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet*, Mainz: R. Habelt, I, 35-46 and pl.

Feld, O. (1967) "Noch Einmal Alexios Apokaukos unde die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri)," *Byzantion* 27: 57-65.

Germanos, Thyateiron (1939) "To taxeidi tou John Covel apo Kon/poleos eis Adrianoupolin to 1675," *Thrakika* 12: 23-25.

Gorecki, D. (1989) "The Thrace of Ares during the Sixth and Seventh Centuries," *ByzF*14: 221-35.

Klein, H. – Alto Bauer, F.A. (2004) "Die Hagia Sophia (Süleyman Paşa Camii) in Vize. Bericht über die Arbeiten in Jahre 2003," *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, II, 31-40.

— (2006) "The Church of Hagia Sophia in Bizye (Vize): Results of the Fieldwork Seasons 2003 and 2004," *DOP* 60: 249-70.

Kleinbauer, W. E. (1973) "The Origins and functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia," *DOP* 27: 89-114.

Krautheimer, R. (1986) *Early Christian and Byzantine Architecture*, 3rd paperback edition, Harmondsworth: Pelican.

Mijatev, K. (1974) *Mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia: Bulgarian Academy of Science.

Mango, C. – Ševčenko, I. (1973) "Some Churches and Monasteries on the South Shore of the Sea of Marmara," *DOP* 27: 236-38.

Mavrodinov, N. (1951) "L'origine de la construction et du plan de Sainte Sophie à Constantinople," in *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines*, Paris, II, 277-98.

Nichol, N. (1972) *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London.
Orlandos, A.K. (1930) *Monuments byzantins de Chios*, Athens: Hestia.
Ousterhout, R. (1985) "The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture," *JÖB* 35: 261-80
— (1989) "The Palaeologan Architecture of Didymoteichon," *ByzF*14: 430-43.
— (1991) "Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Byzantine Architecture," in Sl. Ćurčić – D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium*, Princeton: Dept. of Art and Archaeology, Program in Hellenic Studies, Princeton University, 75-91.
— (1998) "Reconstructing ninth-century Constantinople," in L. Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive*, Aldershot: Ashgate, 115-30.
— (1999a) "A Late Byzantine Chapel at Didymoteichon and Its Frescoes," in A. Iacobini – M. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi 1261-1453,* (published as *Milion* 5 [Rome, 1999]), 195-207.
— (1999b) *Master Builders of Byzantium*, Princeton: Princeton University Press.
— (in press) "Two Byzantine Churches of Silivri/Selymbria", in M. Johnson, R. Ousterhout, and A. Papalexandrou (eds), *Appraoches to Byzantine Architecture and Its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Ćurčić,* (Aldershot: Ashgate, in press).
Ousterhout, R.– Bakirtzis, Ch. (2007) *The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, Thessaloniki: European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments.
Papazotos, Th. (1992-94) "Schediasma peri ton mnemeion tes Ainou eos tis arches tou parontos Ainos," *Thrakike Epeteris* 9: 89-125.
Pennas, Ch. (1991) "Some Aristocratic Founders: The Foundation of Panagia Krina on Chios," in *Women and Byzantine Monasticism*, Athens, 61-66.
Rachénov, A. (1932) *Églises de Mesemvria*, Sofia: Institut bulgare d'archéologie,
Sinos, St. (1985) *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira),* München: Beck.
Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Stamoules, A. K. P. (1926) "Anekdota Byzantina Mnemeia en Thrake," *ΔΧΑΕ* ser. 2, 3: 62-66.
Stamoules, M.A. (1938) "Ho en Selymbria byzantinos naos tou Hagiou Spyridonos," *Thrakika* 9: 37-44.
Talbot, A.-M. (1991), "Alexios Apokaukos", *ODB* I, 134-35.
Theocharidou, K. (1988) *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki from its erection up to the Turkish conquest*, [BAR International Series 399], Oxford.
Thierry, N. (1968), "Peintures paléochrétiennes en Cappadoce: l'église no. 1 de Balkan Dere," *Synthronon* 2: 53-59.

Thierry, N. (2002) *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge*, [Bibliothèque de l'antiquité tardive 4], Turnhout: Brepols.

Zekos, N. (1993) "Kerasia," *ΑΔ* 43, Chronika: 442-44.

— (2001) *Papikion Oros*, Athens: Periphereia Anatolikis Makedonias kai Thrakis.

FIGURES

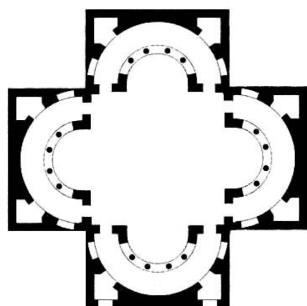

Fig. 1. Adrianopolis (Edirne), church of Hag. Sophia, plan (author, after Choisy).

Fig. 2. Same, photograph by Léchine, 1888, before its complete destruction.

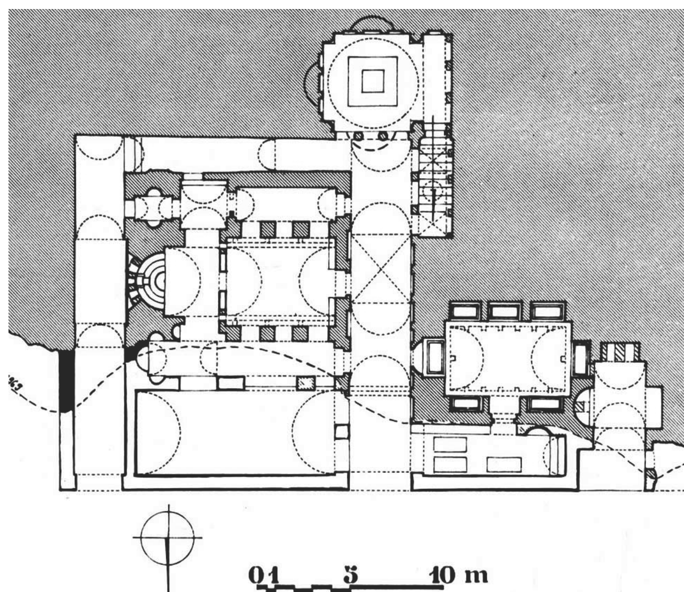

Fig. 3. Midye (Kiyiköy), monastery of Hag. Nikolaos, plan (after Eyice and Thierry).

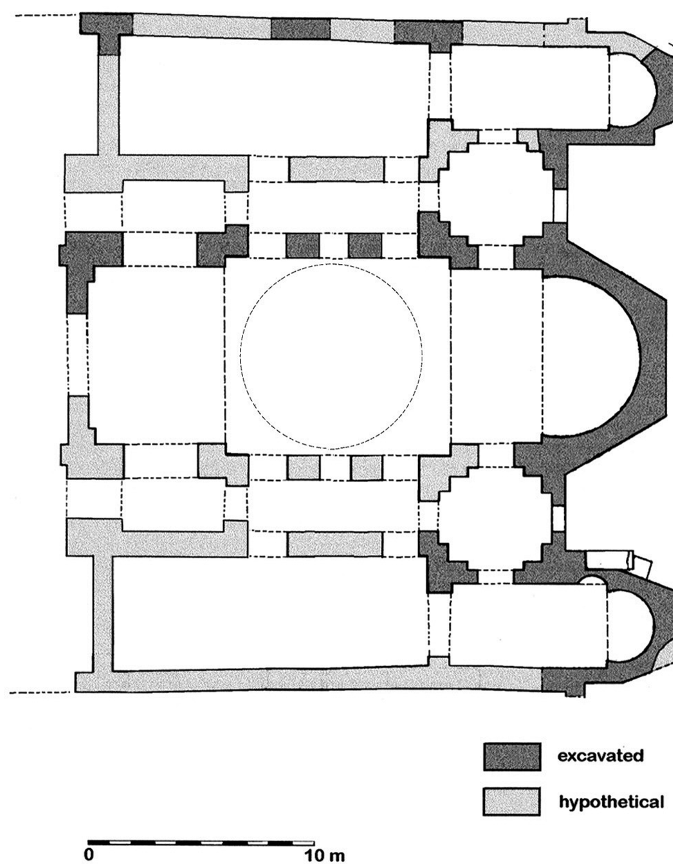

Fig. 4. Ainos (Enez), Kral Kızı Kilisesi, plan (author, after Ersen).

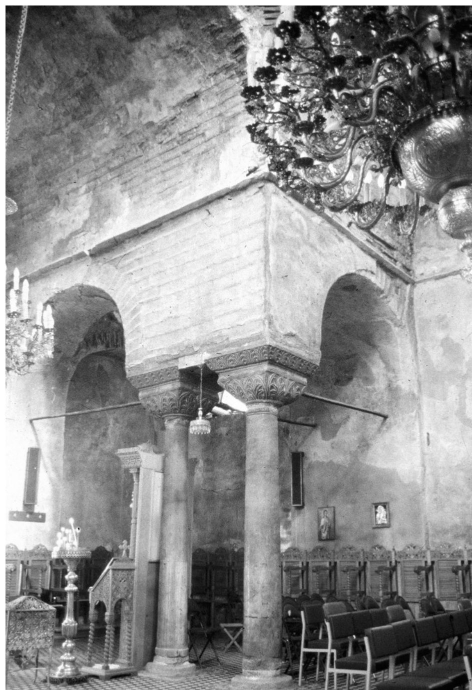

Fig. 5. Vera (Pherai), Panagia Kosmosoteira, interior, looking to northeast (author).

Fig. 6. Ainos (Enez), Fatih Camii, view from southwest (author, 1979).

Fig. 7. Selymbria (Silivri), Hag. Spyridon seen from southeast, detail of drawing by J. C. Kamsetzer, 1776-77.

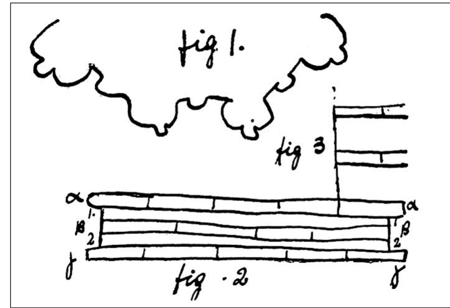

Fig. 8. Babaeski, masonry details of the church of Hag. Nikolaos, drawn by John Covel, 1675.

Fig. 9. Ainos (Enez), Hag. Gregorios seen from northeast, photograph by Hasluck, 1908.

Fig. 10. Same, detail of *opus sectile* floor (author) photograph by Hasluck, 1908.

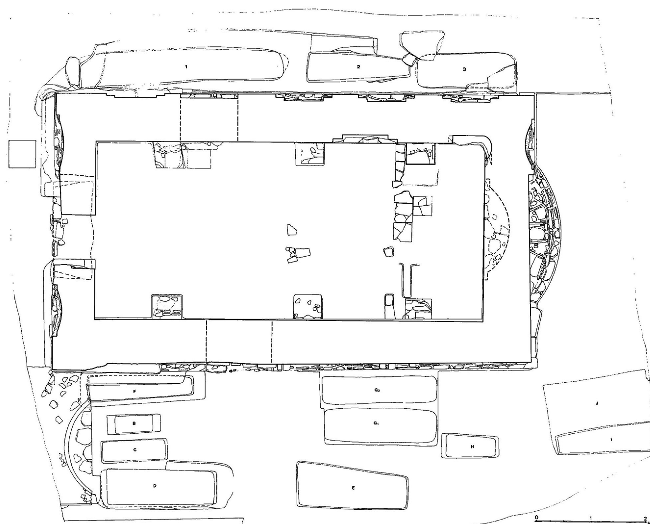

Fig. 11. Didymoteichon, Hag. Aikaterini, plan (A. Bakirtzis).

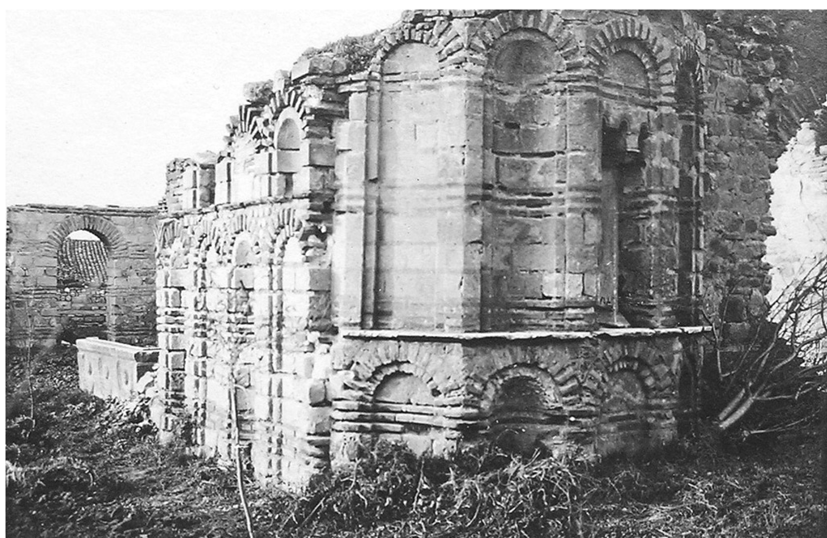

Fig. 12. Selymbria (Silivri), Hag. Ioannes, seen from southeast, 1912-13, photograph by Stéfane Tchaprachinkov.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

THE CHURCH OF THEOTOKOS CHRYSOPEGE AT AINOS (ENEZ)

Stavros Mamaloukos, Ioannes Perrakis

To the memory of Athanasios Papazotos

A. The recording and furthermore the study of the numerous and important byzantine churches of Ainos/Enez which G. Lampakis has characterized as “great museum of christian art”,[1] present profoundly great difficulties. Most of the churches no longer exist: as they were destroyed after the evacuation of the historic Thracian city from its christian population in 1922. The churches that do remain are in bad condition. None of them has been studied systematically, although for several of them, there have been either limited or marginally more extensive accounts and references. Therefore any attempt to study these important Byzantine monuments ought to base itself on complex combinations: a) on-site research - which should scrupulously examine the salvaged ruins in the discipline of archaeology and document them· b) systematic study of the artefacts, in the disciplines of the history of architecture and art· c) the study of primary sources, such as the descriptive accounts of the beginning of the 20th century, which we have inherited from the scholars who first dealt with the history of the city, as well as various of their old depictions.

In the study that follows there is an endeavour to present the history, architecture and the art of the historic church of the *Theotokos Zoodochos Pege* (Life-Giving Spring) or *Chrysopege*, which is situated at the citadel of Ainos/Enez (figs 1, 4), based on the available data. The

1. Lampakis 1908: 4.

study is based on the examination of sources such as the ones mentioned previously and on, a by necessity, brief examination of the monument itself, which took place during several short visits of ours to the city between the years 2001 and 2007. During them, photographs of the ruin were taken, as well as several complementary measurements of the monument, which assisted in the arrangement of the sketches of the building survey and representation, based on the existing published drawings, which shall be presented further on.

B. At various times numerous scholars have dealt with the church of Chrysopege[2] - primarily due to its important ktetoric inscriptions. The oldest account of 1716, is found in the diary of the patriarch of Jerusalem Chrysanthos[3] and after him follow in the 20th century: Lampakis,[4] Hasluck,[5] Seure,[6] Mystakides,[7] Samides,[8] Lambousiades,[9]

2. The appellation "Chrysopege" is related to the Holy Virgin being addressed as "golden fountain" -*«χρύσεος πηγή»*- which is inscribed in the ktetoric inscription of the church (see further on). This appellation of the Holy Virgin, is a rare occurrence in Byzantine monuments, while it is to be met sparsely in several postbyzantine churches. A testimony of 1652 refers to a holy spring of unknown location in the district of Galata in Constantinople see Atzemoglou 1990: 97. Churches of the Life Giving Spring Chrysopege also existed in Artaki of Kyzicus in Asia Minor, see Janin 1975: 194 n. 5 and in Zante, see Konomos 1964: 71-74, while also known are the synonymous monasteries of Corfu, see Agoropoulou-Birbili 1979: 147-58, Sifnos, see Tzakou 1979: 237-44 and Chania, see Kokkinis 1976: 194. Cf. also an icon of the Life Giving Spring (18th c.) at the Greek Institute of Venice, which is labeled Holy Virgin Chrysopege, see Chatzidakis 1995: 189.
3. Papadopoulos-Kerameus 1897: 11.
4. Lampakis 1908: 16-20.
5. Hasluck 1908-09: 251, 254.
6. Seure 1912: 335-36.
7. Mystakides 1882: 49.
8. Samides 1929: 280.
9. Lampousiades 1941: 120-21.

Samothrakes,[10] Eyice,[11] Erzen,[12] Zachariou-Politou,[13] Karakaya,[14] Papazotos,[15] Perrakis,[16] Asdracha,[17] Başaran,[18] Ousterhout,[18A] Mamaloukos,[19] Tuncay,[20] and more recently Ousterhout and Bakirtzis.[21] It is primarily Eyice[22] that has dealt with the architecture of the monument, who was first to identify and briefly study its ruins and published its plan[23] (fig. 11); after him Erzen, who performed an archaeological excavation at the church in 1971 and published the findings of the excavation[24] as well as a new plan of it[25] (fig. 13); Papazotos[26] and finally Ousterhout and Bakirtzis.[27]

C.The remnants of the ruined and abandoned monument that remain ever since the archaeological excavation took place, are found at the western part of the citadel (kastron), very near its south wall (figs 1, 4). The identification of the ruins with the church, as known from the

10. Samothrakes 1944: 34-37; idem 1963: 52-53.
11. Eyice 1969: 350; idem 1971: 307.
12. Erzen 1972: 246-47, pl. XV-XVIII; idem 1973: 32-33, 36-37; idem 1985: 7.
13. Zachariou-Politou 1979-80: 156-57.
14. Karakaya 1991: 9-10.
15. Papazotos 1992-94: 108-12.
16. Perrakis 1992-94; idem 2005: 629-30 n. 13.
17. Asdracha, 1988, 2003: 264-68.
18. Başaran 1998:7.
18[A]. Ousterhout 1999: 57.
19. Mamaloukos 2002: 62.
20. Tuncay 2004: 58-60, 71.
21. Ousterhout and Bakirtzis 2007: 32-34.
22. Eyice 1969: 350; idem 1971: 307.
23. Eyice 1969: fig. 69.
24. Erzen 1972: 246-47, pl. XV-XVIII; dem 1973: 32-33, 36-37.
25. Erzen 1972: pl. XVI (fig. 31); idem 1973: 37.
26. Papazotos 1992-94: 110-12.
27. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 32-34.

sources, was undertaken correctly by Eyice,[28] based on the annotated general view of Ainos/Enez, which Hasluck[29] had published (fig. 4). This was confirmed by Papazotos,[30] with the help of photograph Λ 3422 by Lampakis, which Papazotos first published himself [31] (fig. 5).

D. Today, the church of the Life-Giving Spring remains in low ruins with the exception of its north wall, which to its greater extent is salvaged almost up until its entire original height (figs 2, 20). As it follows from the existing remains of the church and in combination with Lampakis's photograph no. Λ 3422 (figs 5), in 1902 the monument had the form of a rather sizeable, single-nave, timber roofed church; with a small, externally semi-circular apse (figs 3, 23). To the west of the church there remained the remnants of the then already ruined narthex. The building had average internal dimensions of approximately 4.90 x 10.70 m.

The church was covered by a saddleback roof fashioned in Byzantine type terracotta pantiles. The elevations of the monument were of low proportions. Of these the west one was profoundly plain as it was adorned alone by the door which opened low on its axis. The west wall of the church was, at least at its upper sections, built in rubble masonry and reinforced with wooden reinforcements. The north elevation of the monument manifested more attentive composition and workmanship. As it was flat and unregimented however, it could also be characterized as rather plain. The elevation was adorned by the form of the masonry and by the openings of two windows, which as it appears in the photographs of G. Lampakis[32] (fig. 6) and G. Millet[33] (fig. 7), had

28. Eyice 1969: 350.
29. Hasluck 1908-09: 251 (fig. 2).
30. Papazotos 1992-94: 110.
31. Papazotos 1992-94: 92, 111 (fig. 10).
32. Photograph no. Λ 3423 (Perrakis 1992-94: 72; Papazotos 1992-94: 109).
33. *Collection G. Millet*, Paris, EPHE, Section V, no. 2614 (Asdracha 2003: pl 113b).

a frame constructed out of architectural members in second use, with relief decoration and a tall blind arch fashioned above the blocked door, which —as already mentioned— existed at its west end.

The north wall of the church (figs 2, 12, 18, 19) was built in stonemasonry in courses of carelessly hewn stones between which, vertical bricks were infrequently interspersed. At its lower section were fashioned some sort of toichobate made of standing stones between which horizontally laid pieces of bricks (πλινθία) were interjected. Above these were placed a course of oblong ashlar, some of which perhaps may have been spolia. Higher up a zone of brickwork existed, composed of three courses of bricks and two courses of carelessly hewn stones. At the vertical joints between the stones of the lower course, were interposed horizontally laid pieces of bricks (πλινθία), while in the joints between the stones of the upper course, vertical bricks. Between the stones of the upper course, near the west remaining end of the wall, was also included a stone of trapezoidal form, which has been regarded —and probably correctly so— as the lower part of a destroyed decorative stone cross[34] (figs 12, 19). As it has been correctly observed by Papazotos,[35] the method of construction of the masonry changed from this level upwards. The wall was built in lower courses of semi-hewn stones, between which were interspersed bricks and pieces of bricks (πλινθία) in an irregular fashion. Exactly above the stone, which formed part of a decorative cross, was encased a marble slab —which has been lost since then— of dimensions 1,11 x 0,48 m.,[36] the image of which has been preserved in three photographs taken by G. Lampakis[37]

34. Eyice 1969: pl. 70.
35. Papazotos 1992-94: 110, 112.
36. Hasluck 1908-09: 254.
37. Photograph no. Λ 3423 (Perrakis 1992-94: 72; Papazotos 1992-94: 109).

(fig. 6), F. W. Hasluck[38] and G. Millet[39] (fig. 7). It bore the ktetoric inscription[40], which mentioned:

> *« † Πηγήν σε χρύσεον κόρη τῆς ἁγνείας, οἴδαμεν πάντες τὴν Θεὸν τετοκῆαν, / ταῖς σαῖς φέρουσα τοίνην ὠλέναις λόγον· καθιλέωσαί μη τὸ πᾶν ὅταν κρίνῃ· / οὐκοῦν δέχου καὶ τουτονὶ ὅν σου χάριν πόθῳ νεὼν ἤγειρα ὡς ἐδηνάμην. Ὁ θεῖος οὗτος πάνσεπτος καὶ περηκαλὴς ναὸς τῆς πανάγνου καὶ θεομήτορος / Χρυσοπηγῆς ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων παρ' ἐμοῦ Δημητρίου τοῦ Ξένου, τηνικαῦτα κρατοῦν/τος τῆς θεοσώστου πόλεως Αἴνου τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν αὐθέντου σὺρ Παλάμιδες / Φραντζέσκου Γατελιούζου τοῦ Παλαιολόγου· ἐν ἔτει ,ϛϠλα ' (ἰ)ν(δικτιῶνος) α'/ Κοστ(αντῖνος) ὁ Μάστ(ορας)».*
>
> *" † Spring of gold daughter of purity, we all have known you the God bearer,/ to hold in your hands the Word; that he might show mercy and not judge everything when he judges;/ thus receive this temple too, which by your grace I desirably erected as I was able. This divine all-venerable and sublimely beautiful church of the All-Pure and Mother of God/ Chrysopege was constructed from the beginning by me Demetrios Xenos, currently in power of the god-saved city of Ainos of our highest master sir Palamides / Francesco Gatteluso – Palaeologos in the year (6931=1423) Indiction 1st, Konstantinos the mason".*

At the top of the wall there existed a double, in all probability, brick dentil cornice.

38. Hasluck 1908-09: 251 (fig. 3).
39. *Collection G. Millet*, Paris, EPHE, Section V, no. 2614 (Asdracha 2003: pl. 113b).
40. Regarding the inscription see Asdracha 2003: 264-67 and Perrakis 1992-94, in which the previous bibliography may also be found.

The entrance to the interior of the church was through the ruined narthex via a wide door 1,20 m in width (figs 3, 5). At the western end of the north wall of the church, the blocked opening of another door was discernible, which in older times, led directly from the road to the interior of the church (figs 3, 5). The interior was lit by at least two windows with rectangular stone frames, which opened onto the north wall (figs 3, 5). On the eastern wall of the sanctuary was formed the shallow semicircular apse of the bema (figs 22, 23), of which, at the lower part were formed, as it appears, a solid built altar and on its north edge, the small apse of prothesis (figs 22, 23). A similar apse for diakonikon was most probably situated symmetrically on the opposite end of the wall.

The internal surfaces of the walls of the church were covered in wall paintings to an unknown extent. According to the scholars of the beginning of the 20th century, there was a fresco depicting the saints Constantine and Helen above the west entrance, below which was found a written ktetoric inscription[41], which mentioned:

> *«[†] Ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) τῶ(ν) εὐσεβεστά(των) καὶ φιλοχρίστ(ων) βασιλέ(ων) ἡμ(ῶν) Μανουὴλ καὶ [Ἑλέ]νης καὶ τ(οῦ) ἐ[πισκόπου / ἡ]μ(ῶν) Ἰω(άννου) καὶ Ἰωσὴφ τοῦ ἁγιωτ(άτου) καὶ οἰκουμενηκοῦ πατριάρχου ἐπὶ ἔ(τους) ,ϛϡλβ' ἰνδι(κτιῶνος) [β΄]»*
>
> *"During the rule of our most devout and friends of Christ, kings, Manuel and Helen, and our bishop Johannes and Joseph, our most holy and ecumenical patriarch, in the year (6932=1424) indiction 2nd"* [42].

41. Lampakis 1908: 19. Regarding the inscription see Asdracha 2003: 267-68; Papazotos 1992-94: 108-09.
42. Asdracha 2003: 267-68.

Unfortunately Lampakis's photograph of the depiction and the inscription he mentions have been lost. During the excavation of 1971, at the lower sections of the walls, remains of a painted imitation of marble revetment were revealed, with rhomboid and triangular designs, in deep red and yellow colours, which the excavator appears to have dated at that same period.[43] Unfortunately however, the remains of these wall paintings are no longer visible today. The floor of the church appears to have been paved with rectangular paving slabs (fig. 15), below which in 1971, two graves were revealed[44] (figs 14, 16), one of which, may well have been that of the patron of the church, Demetrios Xenos.

As for the form of the altarscreen of the church, Lampakis's photograph no. Λ 3425, (Byzantine and Christian Museum of Athens) (fig. 9), offers a great deal of help. In the photographic print, which is preserved in bad condition, of the unfortunately lost photographic negative of Lampakis's, one can discern the north section of the altarscreen between the royal doors and the door of prothesis. From careful observation of the photograph it is deduced that the altarscreen was probably made of timber and was of a plain form and that at this particular part of it, a marble panel was used as a sill (fig. 10).

E. The two discernible icons of the altarscreen, in Lampakis's photograph no 3425 (fig. 9), may be identified with the help of his published notes. On the left, the first of the apostles, Peter and Paul, are depicted, and on the right, the Holy Virgin, in the iconographic type of the Theotokos *Zoodochos Pege (*Life-Giving Spring). In the record of delivery of the church artefacts, to the church committee of St. Nicolas in Alexandroupolis, by the Board of Refugees of Ainos, it appears that the two icons were transferred from the church of Ainos, and were delivered there for safe-keep in 1929.[45] Today, from the two above

43. Erzen 1972: 246-47.
44. Erzen 1972: 247.
45. Perrakis 1999: 90.

mentioned icons, that with the Apostles has been lost, while, that of the Holy Virgin, is kept at the Ecclesiastical Museum of Alexandroupolis and it is one of its most significant exhibits[46] (fig. 24).

The icon of the Apostles Peter and Paul is discernible with difficulty in the photograph of G. Lampakis (fig. 9). It had dimensions 1,05 x 0,52 m[47]. From as much as we may discern, given the bad condition of repair of the above-mentioned icon, it appears that the "first of the Apostles" are depicted in full-body with Christ in the middle blessing them from the heavens, while his halo bears a silver plate cladding. Between them the usual depiction of the Church, supported by the two Apostles, may not be observed. With every reservation, the icon possibly follows the rarer iconographic type, according to which, the two saints stand facing each other with their insignia in hand.[48]

The icon of the Life Giving spring (fig. 24) is made out of three timber boards of different width, which at the back are held together by two horizontal struts. It has dimensions measuring 1,05 x 0,22 x 0,02 m. The painting is in egg-tempera on a gesso ground laid upon a linen cloth. The valley of the painting is gilt in gold leaf. The scene is encircled by a painted band of orange. It is generally in a good state of conservation with a few exfoliations and losses of the painted surface, primarily around the faces of the Holy Virgin, Jesus and the angel on the left. The icon has received conservation.

The Holy Virgin holds Christ in her embrace, who blesses with both hands. She has her head facing to her left, while her body and Christ are turned to the opposite direction. She is portrayed within a marble phiale, with a single support, formed out of two basins, supported

46. Roussas 1978: 9 (fig. 11).
47. The dimensions were deduced through correlation with the dimensions of the salvaged icon of the Holy Virgin the Life Giving Spring.
48. See for example the 14th century icon from the Monastery of the Holy Virgin Kamariotissa at Chalke (Heybeliada) of the Princess Islands near Istanbul (Millas s.a.: 252).

by bowing or kneeling bare "atlases", two of which are winged. The circular edge of the phiale is circumscribed by winged heads and garlands. On the unrolled scrolls, which are held by two flying full-body angels —with peculiar styling of hair (figs 24, 26)— that flank the Holy Virgin, the following wording is inscribed: *«ΧΑΙΡΕ Η ΔΕΞΑΜΕΝΗ ΤΟ ΖΩΗ/ΡΡΥΤΟΝ ΥΔΩΡ»* (Hail [thou] who have received the life flowing water) and *«ΧΑΙΡΕ Η ΤΑΣ ΙΑΣΕΙ[ς] ΠΡΟΧΕΟΥΣΑ / ΑΦΘΟΝΟΣ»* (Hail [thou] the healings pouring forth plentifully).[49] The water of the phiale is poured by two lion heads into a rectangular basin, which in its middle is decorated with a mask (fig. 29). The construction follows, in its basic order, the saved description of the renowned holy spring of Constantinople.[50]

Around the basin stand the infirm in expectation of cure by the "life-flowing water". The depicted figures have been associated with historical persons, who according to the sources, were cured by the healing spring of Constantinople.[51] On the left (fig. 27), a woman holds her swaddled child, possible Zoe, the mother of Constantine VII the Porphyrogennitus, who was cured from her bareness.[52] In front of her a winged daemon exits the mouth of a middle-aged possessed man, who wears only a worn out girdle.[53] On the right (fig. 28) a blind man washes

49. The inscriptions on the scrolls are not based directly on any liturgical text.
50. Velmans 1968: 128. See Nikephoros Kallistos, *Ἱστορία*: 76C-77A; Nikephoros Kallistos, *Λόγος*, Ambrosios 1802: 11-14.
51. In relation to the holy spring of the Holy Virgin "in the font" («ἐν τῇ πηγῇ») in Constantinople and the collection of miracles, which are related to it see Ετζέογλου 2000; Teteriatnikov 2005: 225 (n. 2); Etzeoglou 2005: 239 (n. 1); Frigerio-Zeniou, Lazović, Martiniani-Reber 2006: 33 (n. 1).
52. Nikephoros Kallistos, *Λόγος*, Ambrosios 1802: 49; Pallas 1971: 215; Talbot 2002: 608.
53. In the narrative of Nikephoros Kallistos potential cures of possessed people are mentioned from the water of the spring (Nikephoros Kallistos, *Ἱστορία*: 73B). See also Talbot 2002: 608.

his eyes with the healing water,[54] into which a by-standing half-bare man extends his hand upheld by a crutch, probably Stephanos 'the one responsible for the incense', who was cured of his sciatica.[55]

On the gold valley of the painting the following inscription may be discerned in red lettering: *Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ* "The Life-Giving Spring" and the abbreviation *Ι(ησοῦ)Σ* "Jesus", while on the crossed halo of Jesus the appellation *Ο ΩΝ* (The One who is, Exodus 3:14).

The Holy Virgin wears a deep blue tunic with gold vested sleaves, a deep red maphorion, and a green assorted with pale blue head scarf. Jesus is dressed in an off-white tunic and terra cotta mantle with gold brush strokes. The left angel has rosy wings and a green tunic, while the one on the right, a deep red tunic with sky blue drapings and greenish wings. The woman's dress is deep red with sky blue draping folds and the kneeling one red, while the girdles are in pale blue tones. The phiale is of rosy colour with a greenish base, the basin in a terracotta colour, while the floor is deep-green.

The underpainting is in dark ochre, while the flesh tones rosy. A few thin white brush strokes light the protrusions. The halos are formulated by two thin embossed circles. The drapery is schematic on the garments of the Holy Virgin, Christ and Stephanos, while more free and fluid on the tunics of the angels and of Zoe and on the girdle of the possessed man.

The icon is characterized by intense symmetry and rhythm. The central axis is formed by the Holy Virgin with Christ at the high phiale, flanked by two converging axes inclining towards the central axis at the apex, formed by the bodies of the angels, and two diverging axes below, formed by the figures of the infirm, with a vanishing point at the

54. The Pege Shrine was founded by Leo the 1st due to the cure of a blind man by the therapeutic water of the spring, in the precedent of the cure of the blind man in the Pool of Siloam (Nikephoros Kallistos, *Ἱστορία*: 73C; Nikephoros Kallistos, *Λόγος*, Ambrosios 1802: 8-10).
55. Nikephoros Kallistos, *Λόγος*, Ambrosios 1802: 60-61; Pallas 1971: 215.

base of the phiale support at the basin. The rhythmic formation of the composition is further intensified from the inverse movement between head and body with which almost all figures are depicted.

The painter is reproducing an iconographic type known in Cretan painting from the ends of the 16th c. Primary characteristics are the formation of the phiale out of two basins, which are supported on a common support and its decoration with "atlases"; the figures of the four infirm people who encircle the rectangular basin and the two full-body angels with the unrolled scrolls. [56] A view has been expressed that this type describes a supposed work of Michael Damascenos.[57] In any case, its iconographic lineage can be detected in an icon of the circle of Andreas Rizos at the Monastery of St. Catherine at Sinai, at which two of the depicted infirm that surround the basin may be found.[58]

There are two known variants of this iconographic type, the distinguishing element being the positioning of the head of the Holy Virgin. The first, which is followed in the icon under examination, depicts the Holy Virgin with her head turned towards the left, in the opposite direction than that of Christ, while the other type face to face. The first and older one is known from the end of the 16th c. in an icon by Nikolaos Badjas (Νικόλαος Μπατζᾶς) held at the Museum of Art and History of Geneva[59] (fig. 30) and other later works, such as those at the church of St. Catherine (2nd half of 17th c.) in Corfu, the chapel of Zoodochos Pege (2nd half of 17th c.) at the Monastery of St. Catherine at Sinai, [60] at the

56. Vocotopoulos 1990: 138. On the iconography of the theme see Medaković 1958; Velmans 1968; Pallas 1971; Maglovski 2003; Teteriatnikov 2005.

57. Chatzidakis 1995: 147; Vocotopoulos 1990: 138; Frigerio-Zeniou, Lazović, Martiniani-Reber 2006: 34.

58. Chatzidakis 1995: 147, pl. 204β.

59. Chatzitakis, Drakopoulou 1992: 219; Frigerio-Zeniou, Lazović, Martiniani-Reber 2006: 33-35.

60. Vocotopoulos 1990: 138.

Greek Institute of Venice (18th c.)[61] (fig. 31) and of the serbian church of the Dormition (2nd half of 18th c.) at Sibenik of Dalmatia in Croatia (in the last the atlases are absent).[62] The second iconographic variant is represented by the icon of Victor (2nd half of 17th c.) at the Museum of the Antibouniotissa at Corfu[63] (fig. 32). The aspects of the art-work under examination that testify for the artistic current from which it may have sprung are the naturalistically rendered forms of the angels, with the characteristic apparel and styiling of hair, which are seen in paintings from the Ionian islands from the 17th c. onwards.[64]

The icon of Ainos has been dated in the 17th c.[65] It comprises a very good sample of the late Cretan painting, product of some Cretan workshop, possibly from the area of the Ionian Islands. What gains particular interest, is the fact of the presence of such an icon at Ainos, because it reveals the artistic connexions of the city, via commerce, with Crete and the Ionian Islands, which were not under Turkish domination.

61. Chatzidakis 1962: 171; Tselenti-Papadopoulou 2002: 227-28, pl. 85.

62. Medaković 1958: fig. 7.

63. Vocotopoulos 1990: 137-39, fig. 256; Metropolis of Kerkyra 1994: 148 (depiction in colour).

64. Besides the icon of the Life-Giving Spring at the Museum of Art and History in Geneva (end of 16th c.) (Frigerio-Zeniou, Lazović, Martiniani-Reber 2006: 33-35), see for example the added upon in height in the 17th c. icon of Mater Dolorosa from the church of the Pantocrator and also that of the Evangelist Luke (18th c.) at the Museum of Zakynthos (Acheimastou-Potamianou 1997: 87-89, 184-87), as well as the icon of the Holy Virgin with the child, work of Theodoros Poulakis (1670), at the church of the Holy Virgin Kassopitra at Kassope on Corfu (Metropolis of Kerkyra 1994: 140).

65. The former bishop of Alexandroupolis and currently of Thessalonica, Anthimos Roussas places it at the beginning of the 17th c. (Roussas 1978: 9) and Vokotopoulos, along with the rest of the icons of the same iconographic variant, in the second half of the century (Vocotopoulos 1990: 138), dating that also Semoglou accepts (Semoglou 2009: no paging in the book).

F. According to its ktetoric inscriptions the church of Chrysopege was built in 1422/23, as known from other inscriptions of Ainos and Samothraki, by master-mason Konstantinos.[66] It was funded by Demetrios Xenos, probably one of the commissioners, who supervised the region of the Gattilusi[67]. The church was wall-painted a year later, in 1423-1424.

The above mentioned inscriptions have been repeatedly published and have been commented upon extensively by numerous scholars.[68] Of interest is the difference observed between the two almost synchronous inscriptions of the church as to the commemorations of the rulers of Ainos. In the first one, the ruler of the city, Genoan Palamides Gattiluso is mentioned, while in the second the emperor Manuel II Palaeologos with the empress Helen. This, in fact double reference is justified through the close familial relations by affinity of the two families, as is testified also by the use of the last name Palaeologos, by the Gattilusi.[69]

A first brief mention to at least two different constructional phases of the monument is made at the beginning of the 20th century by Samides, dealing with the external ktetoric inscription of the church.[70] This same proposition is supported by Perrakis. He supports this based primarily upon the position of the above mentioned inscription, which he held to be in second use.[71] Indeed, the positioning of the inscription in the position of the missing section of the stone cross (fig. 7), in combination with the change of the form of the masonry construction of the north wall from this level upwards (figs 2, 18), comprises a very powerful indication that during the Ottoman period the church of Chrysopege was in part reconstructed,

66. Asdracha, Bakirtzis 1980: 271, 272, 273-74, 276; Asdracha 2003: 261, 263, 265, 267.
67. Asdracha 2003: 266.
68. See above notes 39, 41.
69. Asdracha 2003: 267-68.
70. Samides 1929: 280.
71. Perrakis 1992-94: 78-79.

after partial destruction, perhaps due to one of the earthquakes, which often threaten the area. What part of the church was reconstructed is not known to us. However it is certain that from the original building there were retained at least the lower portion of the north wall and part of the west with its initial wall-painting decoration. Between the destruction and the reconstruction a short period of time should be anticipated, as is revealed by the good state of preservation of the wall paintings of the west wall and primarily, the written ktetoric inscription, which was legible in its entirety at the beginning of the 20th c.

The partial reconstruction of the church could possibly more accurately be placed in the 17th c., period during which, as it was mentioned, its patron icon is dated. Furthermore in this period a rejuvenating current is observed in the city,[72] whereby the inhabitants are granted greater freedoms beyond the two first, difficult centuries of Ottoman Period. In 1652 the Metropolite of Ainos, Nikephoros, founded a Greek School, the latterly known *Ἑλληνομουσεῖον Αἴνου* (Hellenomouseion Ainou / Greek Museum of Ainos).[73] At the same time, a gradual process of renovation of the old Byzantine churches commenced, in the framework of which, in 1680 the late Byzantine church of St. John[74] was wall-painted and a little later, in 1704, the church of St. Gregory of Neocaesaria at the citadel[75] was renovated with the addition of a wood carved altarscreen. We should not be far from the truth if we are to conjecture that the ruined church of Chrysopege was restored and renovated during the same period. During its reconstruction the marble ktetoric inscription was positioned in its new place, left of the north entrance to the church and the Middle Byzantine spolia were utilised decoratively in the north wall and perhaps in other parts of the building too, as is indicated by the discovery of various pieces of Middle

72. Perrakis 2005: 629-30.
73. Samothrakis 1942: 330.
74. Mystakides 1882; Lampakis 1908: 7-8; Lampousiadis 1941: 123.
75. Lampakis 1908: 15.

Byzantine sculptures during the excavation and of one Early Christian impost-block of a mullion.[76]

In the years that followed the church prospered. It belonged to the parish of St. Gregory of Neocaesarea and it became a pilgrimage centre of the broader area. During Bright week, crowds of people would arrive to draw from the holy spring, which appeared in the form of condensated humidity on the wall at a particular place in the church, gathered in a carved marble sarcophagus.[77] The rapid development however, of the neighbouring Dede Ağaç (nowadays Alexandroupolis) and the following withering significance of Ainos led the church to abandonment and from 1892 it ceased to function as such[78]. In 1902 George Lampakis visited the church, who at the time comments on the poor state of preservation, characterizing it as a "valueless and decayed small church". [79] In 1909 F. W. Hasluck[80] reports more or less the same. The compulsory evacuation of the city during the First World War brought upon the church, as well as to the rest of the monuments of the city, devastating blows of destruction. When, during the short period of the Greek occupation, G. Lambousiades, the escort of the ephor of antiquities N. Papadakis, visited the church, he found the ktetoric inscription completely destroyed[81]. The final blow to the monument, after the definitive departure of the Greek population in 1922, was in the years immediately after the Second World War, when the churches of the city were systematically demolished.

G.The fact that we happen to know not only the exact date of construction but also the mason of the church of Chrysopege makes

76. Erzen 1972: pl. XVIII (fig. 35).
77. Mystakides 1929: 49.
78. Lampousiades 1941: 120.
79. Lampakis 1908: 20.
80. Hasluck 1908-09: 254.
81. Lampousiades 1941: 120.

this small monument of Enez particularly significant. Unfortunately, however, the study of the architecture of the first phase of the church presents great difficulties. This is due to the alterations and deterioration it suffered as of old, and of course the ruinous state in which it is found at current.

In so far as the typology of the church is concerned, there is little doubt for the fact that it was an aisleless timber-roofed church, belonging to a usual plan type for the Byzantine church building.[82] The relatively large dimensions, however, differentiate it from the usually smaller churches of the type that are known in the broader area, such as in the neighbouring Samothrake.[83]

Morphologically speaking, the church did not follow the usual practice, as seen in the broader area of Thrace, of façade articulation with blind arches, which characterises the so-called School of Constantinople; but it had flat and plain elevations, which were embellished to an unknown extent by decoratively placed stones and bricks.

In terms of construction, the form of wall construction presents interest, which is similar to that of Constantinopolitan constructional techniques, composed of interchanging courses of stone and brick, where however, the courses of brick do not occupy the entire thickness of the wall. This well known phenomenon as seen from other examples, such as the church of St. Catherine at Didymoteicho,[84] connects the monument to other constructional traditions, such as that of the Lascarid architecture.[85] In addition, the form of the attentive masonry construction appears to be connected with the same tradition, where between the carelessly squared stones of the wall or semi-hewn stones

82. Relating to the type and its dissemination see Bouras, Boura 2002: 344-45, where older bibliography may be also found.
83. On Byzantine architecture at Samothrake see Papathanasiou 2001; idem 2003; idem 2005.
84. Ousterhout 1989: 435; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 108.
85. On Laskarid architecture see Buchwald 1979.

were interposed horizontal bricks in an sophisticated way.[86] Let it be noted that this system of construction is also met in several churches of Samothrake.[87]

Based on all the above, the architecture of the church of Enez should perhaps be drawn to relation with the trends of the architecture of other near-by areas, which at the time were under Latin conquest, such as Samothrake, Mytilene and perhaps even Genoan Chios, which had inherited part of the tradition of the great architecture of Asia Minor of the 13th century.

H. In closing this presentation of the church of Chrysopege, we perceive that the great importance that this monument of Enez has for the study of the history of architecture as well as art during the latter period of Byzantium, has become manifest, despite the profound older and more recent blows of destruction that have befallen the church. It is hoped that it might receive the more systematic study and protection it deserves.

SPOLIA ATTACHED TO THE MONUMENT

Into the church of Chrysopege various spolia were incorporated. Some of these were found during the archaeological excavations of the later years and other, are known only from the sources. These members are the following:[88]

86. Buchwald 1979: 284 and fig. 17.
87. Papathanasiou 2001: 47 (dr. 1).
88. We especially thank Mr. G. Pallis for his precious guidance in the examination of the sculptures.

1. Marble panel (fig. 9). This was used as a sill to the altarscreen at its north section, between the royal doors and the door of prothesis. An image of its form has been saved in a drawing of Lampakis[89] (fig. 10). It had dimensions of 1.15 x 0.88 m approximately.[90] It bore relief decoration, fashioned in the carving technique, from a large rosette, which was connected with two large crosses on the ends via a rinceau. The leafy rosette had acutely pointed petals and a rinceau ending in ivy leaves, above each of which rose a foliated Latin cross with loops on the ends and helicoid leaves at the base, while a trefoil above the rosette crowned the composition. Of this destroyed and today lost panel, was found a small triangular fragment during the excavation of the monument, which salvages the greater portion of the crowning trefoil ornament[91] (fig. 17).

The theme of the circle between two crosses joined via a lemniskos, appears in the Early Christian period, possibly in the 5th c., and it received very broad dissemination from the 6th c. onwards, particularly in the East[92]. Initially the circle was decorated mainly with a christogram, which from the 11th c., during the period of the

89. Lampakis 1908: 18. The design appears to be delineating the original with sufficient detail, as it follows from comparison with Lampakis's photo no. Λ 3425, in which the decoration of the panel is only partially discernible, despite the great problems of clarity perceived in the print resulting from the worn out photographic plate.
90. Its dimensions are derived from Lampakis's photograph no. Λ 3425. In this photo, despite its bad condition of preservation, the entire panel is discernible, as well as the salvaged icon of the Life Giving Spring; upon the latter the derivation of the dimensions of the panel was based.
91. Erzen 1972: pl. XVIII (fig. 35). It is possible, that the two small marble fragments that may be discerned beside the mentioned panel in the photograph from the excavation, may also belong to it.
92. Zuliani s.a.: 40, with numerous examples.

Macedonian renaissance, replaced rosettes.[93] An exact replica of the form of the rosette is found on a panel (end of 10th c. – middle of 11th c.) at Vatopediou Monastery, Mount Athos.[94] The peculiar ends of the cross end with loops –variation of the "teardrops", which often decorate the ends of the cross– which are formed by a bipartite band, which borders the crosses, is found in sculptures of the 11th c., such as: a panel from the church of Damiotissa on Naxos,[95] on a section of a slab (pseudosarcophagus?), at the church of St. Sophia in Thessalonica,[96] at a pseudosarcophagus at the church of the Paregoritissa in Arta,[97] in two pieces of twin panels or pseudosarcophagi at the Ecclesiastical Museum of Leros,[98] a window panel (?) from Corinth[99] and a panel from Amarousion in Athens.[100] The above mentioned evidence places the panel in the 11th c.

2. Fragment of a panel. It is recalled by G. Lampakis.[101] Whereabouts unknown. It was encased into the apse of prothesis and bore an embossed christogram.

3. Two fragments from the same slab with relief decoration (fig. 17). They were revealed during the excavation of the monument and

93. Zuliani s.a.: 48. See e.g. the panels at the katholikon of the Monastery of Hosios Loukas (1011 or 1022) in Boeotia (Greece) (Schultz, Barnsley 1901: pl. 14D; Stikas 1970: pl. 107) and St. Mark (11th c.) in Venice (Zuliani s.a.: 48, 49 [fig. 10], 50, 51 [figs 11-12bis]; Grabar 1976: pl. XLVI) and the sarcophagi (11th c.) at the church of St. Sophia in Kiev (Grabar 1976: pl. LVI).

94. Pazaras 2001: 28 (fig. 17).

95. Pennas 2000: 24 (no. 32).

96. Pazaras 1988: pl. 65β.

97. Pazaras 1988: pl. 36α; Vanderheyde 2006: 35-36 (no. 37), pl. XVII (fig. 34).

98. Katsioti, Papavasileiou 2002: 123 (figs 4-5).

99. Scranton 1957: pl. 20.6.

100. Orlandos 1933: 201 (fig. 270); Pallis 2008, 311, 315 (fig. 6).

101. Lampakis 1908: 18; Samothrakes 1944: 37. Lampakis dates it in the 7th – 8th c.

they have approximate dimensions 0.22 x 0.17 m.[102] The decoration in low relief, is comprised of the design of interconnected partitions with knots. Wide, tripartite bands interconnected with knots form square partitions, of which those salvaged are completed with an eight-ray star and a six-ray star-like rosette.

The design of interconnected partitions with knots may be seen in several variations.[103] The star-like rosettes are some of the most

102. The dimensions of the sculptures, which were found during the excavation of the monument, are given with great reservation and approximately. Apart from a published photograph, collectively depicting all the sculptures together, the excavator (Erzen 1972: pl. XVIII [fig. 35]) does not proceede towards their description, neither does he provide further clarificatory records. Unfortunately the sculptures are no longer *in situ* and thus accurate measurement and description of them is not possible. The description is necessarily based upon as much evidence can be derived from the published photograph and the dimensions provided should only be taken to be indicative. They came forth as a result of the effort to derive the total dimensions of the panel (which is known to us) based upon the found fragment of it.
103. See for example the fragment of a slab from Chalkedon (Kadıköy) (Istanbul, Turkey) (10th-11th c.) in the Archaeological Museum of Istanbul (Fıratlı 1990: 167-68, pl. 102 [fig. 334a]), the fragments of two slabs (11th c.) from the basilica of St Donatus at Glyky of Thesprotia (Epiros, Greece) and the church of Kato Panaghia Monastery in Arta (Vanderheyde 2006: 27-28 [no. 20], 52 [no. 70], pl. IX [fig. 19], XXX [fig. 60]), the panels at St. Sophia (11th c.) of Kiev in the Ukraine (Grabar 1976: pl. LIXc), at the Phiale of the Monastery of the Great Lavra (11th c.) on the Holy Mountain (Grabar 1976: pl. XLa), the church of the Monastery of Hosios Meletios (ca 1100 AD) at Kithairon (Attica, Greece) (Grabar 1976: pl. LXXIVc/d), the church of the Holy Virgin Gorgoepekoos (ca 1200 AD) in Athens (Grabar 1976: pl. LXVIa), the church of the Monastery of St. Panteleimon (mid 12th c.) at Nerezi near Skopje (Grabar 1976: pl. LXXVIIIa), the church of St. Demetrios (12th c.) at Limberdo (Platanos) in Laconia (Peloponessos, Greece) (Drandakis 2002: 222 [fig. 337], 223) and the church of the Dormition (end of 13th c.) at Apidhia in Laconia (Peloponessos, Greece) (Grabar 1976: pl. CXXd).

preferred ornaments of byzantine sculpture. Identical with the six-ray star ornament under examination may be seen in sculptures of the 11th c., such as in a relief from old Sebasteia (Sençikler) of Frygia in Turkey,[104] in a pseudosarcophagus at the church of the Paregoritissa in Arta,[105] on a panel of the Baptistery of the church of St. Mark in Venice,[106] and on a panel at the Archaeological Museum of Nicaea in Bithynia.[107] The later evidence leads to a dating of the sculpture in the 11th c.

4. Fragment of a bevelled cornice. It was built into the north wall of the church, above the ktetoric inscription and its whereabouts are unknown. An image of its form is preserved in two photographs of G. Lampakis[108] (fig. 6) and G. Millet[109] (fig. 7) at the beginning of the 20th c. It was made out of greyish marble and it had dimensions measuring 0.74 x 0.15 m.[110] The relief was low and soft with carving strokes. The decoration, comprised tangential circles separated in between by vertical stems, formed out of continuous, acutely ending quatrefoils. In the centre of the circles rhombi were formed with curved edges.

This kind of pattern with tangential circles formed out of continuous quatrefoils, according to A. Orlandos,[111] has its descent in Asia Minor, and can be met in several variations –mainly varying with respect to the form and contents of the shapes, which are formed in the

104. Fıratlı 1969: 160 (fig. 20). Grabar 1976: pl. IVb.
105. Pazaras 1988: pl. 36α.
106. Zuliani s.a.: 100-01 (fig. 75).
107. Barsanti 2003: 291 (fig. 67); Dehli 1890: I. 30.
108. Photograph no. Λ 3423 (Perrakis 1992-94: 72; Papazotos 1992-94: 109).
109. *Collection G. Millet*, Paris, EPHE, Section V, no. 2614 (Asdracha 2003: pl. 113b).
110. The dimensions of the sculpture were determined based on the dimensions of the underlying inscription, which are known.
111. In relation to its descent and dissemination see Orlandos 1937: 139.

middle of the circles– and formations during the 11th c. [112]. It is at that time that we may also place the relief under examination.

5. Pier. It was encased exactly above the cornice, serving as a left jamb of the frame of the west window of the north wall. Its whereabouts are unknown. The image of its form is preserved in a photograph of 1902 of G. Lampakis[113] (fig. 6). It was made out of white marble and its dimensions roughly measured 0.75 x 0.12 m.[114] Its decoration, applied in the carving technique, consisted of alternating quatrefoils and isosceles crosses with expanding ends, in continuous square fields, which bore "points", i.e. drill-holes at the centre.

The decoration with ornaments in continuous fields can be met in sculptures of the 11th c.[115]. The technique of drilling various decorative

112. See, for example, the epistyle and panel at the Museum of İzmir (Orlandos 1937: 141, 150 [fig. 24, no. 27]; Grabar 1976: pl. XIIc, XIVa), arched relief from Old Sebasteia (Sençikler) of Frygia in Turkey (Fıratlı 1969: 156; Grabar 1976: pls VIIa, VIIIa), two fragments of sculptures from Corinth (Scranton 1957: pls 24.41, 34.180), a twin panel from the church of St. Nicolas and an epistyle at Myra of Lycia in Turkey (Feld 1975: pls 119B, 122C), pier at the church of Transfiguration of Christianoi in Messenia (Peloponessos, Greece) (Stikas 1951: fig. 32), epistyles and piers of the altarscreen at the church of the Holy Virgin Damiotissa at Naxos, the twin church of St. Anna and the Dormition at Marpessa of Paros, and the church of St. George Lathrenos at Paros (Pennas 2000: 7 [nos. 1, 2], 8 [nos. 3, 5], 9 [no. 6], 11 [nos. 9, 11], 23 [nos. 28-30]) and a panel at St. Sophia in Kiev in the Ukraine (Grabar 1976: pl. LIXc).
113. Photo no. Λ 3423 (Perrakis 1992-94: 72; Papazotos 1992-94: 109).
114. The dimensions of the sculpture were also derived based on the underlying inscription, in combination with the photograph by G. Lampakis no. Λ 3425, on which the pier is discernible in its entire height (Papazotos 1992-94: 111).
115. Cf. the lintel of the church of the Saviour, *paralavrion* of the Monastery of Hosios Meletios (Orlandos 1939-40: 50) and the elongated panel at the church of Hosios Loukas at Haghios Loukas on Euboea (Orlandos 1951: 136).

designs at the centre is also quite usual in works of this period.[116] The combination of the above mentioned documentation places the pier in the 11th c.

6. Pier. Formed the vertical jamb of the frame of the eastern window on the north wall. Its whereabouts are unknown. In a photo of 1902 of G. Lampakis,[117] this pier is discernible (fig. 5). It was of white marble and of analogous dimensions to the previous one.

7. Cube capital, which crowned a small, octagonal colonette from an altarscreen. It was found during the excavation of the monument[118] (fig. 17). Perhaps this is the "fair , Byzantine capital" that G. Lambousiades recounts.[119] It is made out of white marble. Its side measures approx. 0.30 m and it is broken on one side. The decoration is furnished with the carving technique. In the published photo only one side appears in its entirety; on this side an isosceles cross is discernible with expanding ends framed by the edges of a schematized palm-tree-like branch.

The sculpture forms part of a group of Middle Byzantine capitals from Asia Minor (11th-12th c.), primary characteristics of which

116. See, for example, a lintel (10th c.) and fragment of an epistyle (11th c.) at the Byzantine Museum of Athens (Sklavou-Mauroeidi 1999: 99, 140 [no. 187]), slabs from old Sebasteia (Sençikler) of Frygia in Turkey (Fıratlı 1969: 160 [figs. 19, 20]; Grabar 1976: pl. IVb/c), epistyles at Afion Karahisar (Grabar 1976: pls VIIc, XIa), the Archaeological Museum of Istanbul (Grabar 1976: pl. VIIIc), at Bakay, Turkey (Grabar 1976: pl. XIc) and the Museum of İzmir in Turkey (Orlandos 1937: 150 [no. 27]; Grabar 1976: pl. XIVa), a capital from Bursa in Turkey (Grabar 1976: pl. XIc) and a panel at the phiale of the Monastery of the Great Lavra on the Holy Mountain (Grabar 1976: pl. XXXIXb). This technique survived, at a very confined scale nevertheless, during the Late Byzantine period. See, for example, the epistyle of the altarscreen in the church of the Dormition (end of 13th c.) at Apidhia in Laconia (Peloponessos, Greece) (Orlandos 1935: 129; Grabar 1976: pl. CXXc).

117. Photograph no. Λ 3425 (Papazotos 1992-94: 111).

118. Erzen 1972: pl. XVIII (fig. 35).

119. Lampousiades 1941: 121.

comprise the decoration with varied forms of palm-tree-like branches on the edges, while the sides are covered in various linear designs.[120] Similar to the capital under examination is a capital (11th c.) in the Archaeological Museum in Edirne[121] and of a secondary resemblance another two from Nicaea of Bithynia, all of which bare a cross between the branches.[122] The broad foliage of the palm-tree-like branches, which comfortably fills the space, may be also found in two capitals (11th c.) from the basilica of St. Donatos at Glyky of Thesprotia.[123] The above mentioned evidence places the sculpture in the 11th c.

8. Capital. It is recounted by G. Lambousiades[124] and it has gone missing. It is mentioned that it had a concavity, a piece of information which is both vague and difficult to interpret. In the outdoor collection of sculpture outside the citadel and left to its entrance a Middle Byzantine capital is held with broad concave carving on its upper surface. This sculpture helps us to possibly comprehend the above mentioned piece of information, even as it may be the one which Lambousiades mentions to have seen in the church.

9. Fragment of an octagonal colonette of an altarscreen. It was found during the excavation of the monument[125] (fig. 17). It is probably of grey marble and measures approximately 0.23 m.

10. Fragment of a truncated pyramid impost block of a mullion. It was found during the excavation of the monument[126] (fig. 17) and it probably comes from the window of the sanctuary, at which it would have been found in second use. It is made out of white marble and

120. Dennert 1997: 90-92, where most known examples are found.

121. Ötüken, Ousterhout 1989: 130 (no. 24), pl. XXXa.

122. Dennert 1997: 90-91, 201 (no. 194), 202 (no. 196), pl. 35 (nos 194, 196). The first is held at the Museum of İznik, while the other at the Museum of Bursa.

123. Dennert 1997: 117, 208 (no. 247a/b), pl. 44 (no. 247b); Vanderheyde 2006: 27, pl. VIII (fig. 17a-c), IX (fig. 18a-c). They are held at the Byzantine Museum of Ioannina.

124. Lampousiades 1941: 121.

125. Erzen 1972: pl. XVIII (fig. 35).

126. Erzen 1973: pl. XVIII (fig. 35).

has an approximate width of 0.25 m. The middle of the narrow side is decorated by a Latin cross with expanding ends in low relief. It is Early Christian[127].

11. Lintel. It adorned the blocked door at the western edge of the north wall of the church. Whereabouts unknown. It is discernible in two photos of 1902 by G. Lampakis[128] (figs 5, 6). Its dimensions measured 1,50 x 16 m.[129] It was bevelled and was probably lacking decoration.

12. Fragment of a column without fluting and of a square base. They were found during the excavation of the monument[130] (figs 14, 15). The column is 1.55 m in height and 0.30 m thick, while the base has a side measuring 0.60 m. Their position in the monument is obscure.

From the above examination it has become clear that, with the exception of one, all the rest of the sculptures which we are able to date, are placed in the 11th c. They comprise a very interesting set, which quite possibly comes from a pre-existing monument either at the location of the Late Byzantine church under examination or somewhere else in the fortress of the city. They present particular interest for the study of Middle Byzantine sculpture in Enez and generally in Thrace, because in their majority they add unknown until now variants of known Middle Byzantine themes, offering further light in an area where our knowledge is very scarce[131].

127. Cf. the impost-blocks from Tegea (Orlandos 1973: 19 [figs 15, 16]).
128. Photos nos. Λ 3423 (Perrakis 1992-94: 72; Papazotos 1992-94: 109) and Λ 3425 (Papazotos 1992-94: 111).
129. The length has been approximately calculated, while the height has been derived based upon the height of the neighbouring ktetoric inscription of known dimensions.
130. Erzen 1972: pls XV (figs 29, 30), XVI (figs 31, 32).
131. On Byzantine sculpture especially pertinent to the area of Ainos, our knowledge is confined to a single, initial and synoptic recording of several sculptures by the director of the Archaeological Museum of Edirne M. Batur (Batur 1961: 176, 186) and mainly by R. Ousterhout's work on the sculptures of the *Katholiké Ekklesia* of the city (Fatih camii) (Ousterhout 1985: 276-80, figs 19-31).

ABBREVIATIONS

ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ABSA	The Annual of the British School of Athens
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
ByzF	Byzantinische Forschungen
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΙΕ	Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν
Ἐκκλησίες	Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδας μετά τήν Ἅλωση
EPHE	École Pratique des Hautes Études
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ΜΙΕΤ	Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης
ΤΑΠΑ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
TM	Travaux et mémoires
ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία
ZRVI	Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta

BIBLIOGRAPHY

Agoropoulou-Birbili,A. (1979) «Ἡ ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοπηγῆς στούς Καστελλάνους Μέσης Κέρκυρας,» *Ἐκκλησίες* 1:147-158.

Asdracha, C. (1998, 2003) "Inscriptions protobyzantines et byzantines de la Thrace Orientale et de l'île d'Imbros (IIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique," *ΑΔ* 43 (1988), Α΄ - Μελέτες, 219-91, pls 101-18 (reprint in Asdracha, C., *Inscriptions protobyzantines et byzantines de la Thrace Orientale et de l'île d'Imbros (IIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, Caisse des Recettes Archéologiques, Athènes 2003, I).

Asdracha, C. – Bakirtzis, Ch. (1980) "Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles), Edition et commentaire historique," *ΑΔ* 35 (1980), Α΄ - Μελέτες, 241-82, pls 58-78.

Atzemoglou, N. (1990) *Τ' αγιάσματα της Πόλης*, Athens: Ρήσος.

Acheimastou-Potamianou, M. (1997) *Εικόνες της Ζακύνθου*, preface - history M. Chatzidakis, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Athens.

Barsanti, C. (2003) "The İznik - Nicaea's Archaeological Museum: in search of a catalogue," in I. Akbaygil, H. İnalcık, O. Aslanapa (eds.), *İznik throughout History*, İstanbul: Türkiye Bankası, 265-301.

Başaran, S. (1998) "Orta çağ'da Enez (Ainos)," *Sanat Tarihi Dergisi* IX:1-12, pls 1-9.

Batur, M. (1961) “Enez,” *Arkitekt (Mimarlık, Şehircilik ve Belediyecilik Dergisi)* 30: 173-76, 186.

Bouras Ch., – Boura, L. (2002) *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, [Βυζαντινά Μνημεῖα], Athens: Ἐμπορική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Buchwald, H. (1979) “Laskarid Architecture,” *JÖB* 28: 261-96.

Chatzidakis, M. (1962) *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, preface S. Antoniadis, [Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-byzantines de Venise 1], Neri Pozza, Venise.

— (1995) *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, 2nd ed., Athens: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Chatzidakis, M. – Drakopoulou, E. (1997) *Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση (1450-1830)*, vol. 2, [Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν - Ε.Ι.Ε. 62], Athens.

Dehli, A. arch. (2005) *Selections of Byzantine Ornament*, William Helburn, New York 1890, I, 30 (anastatic reprint: *Treasury of Byzantine Ornament. 255 motifs from St. Mark's and Ravenna*, [Dover Pictorial Archive Series], Mineola – New York: Dover.

Dennert, M. (1997) *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, [Asia Minor Studien 25], Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Drandakis, N. B. (2002) *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης*, [Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 222], Athens.

Erzen, A. (1972) “Enez (Ainos) araştırmaları,” *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* I: 235-48.

— (1973) “1971 yılı Enez (Ainos) Araştırmaları,” *Türk Arkeoloji Dergisi* XX-2: 29-37.

— (1985) “Edirne, Güneydoğu Avrupa Araştırma Merkezi ve Enez kazıları,” *Arkeoloji ve Sanat* 24-27: 4-12.

Etzeoglou, R. (2000) “Τα μεγάλα αγιάσματα της Κωνσταντινουπόλεως,” in *ΧΑΕ, Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2000*, Athens, 29-30.

Etzeoglou, R. (2005) “The cult of the Virgin Zoodochos Pege at Mistra,” in M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot – Burlington: Μουσείον Μπενάκη – Ashgate, 239-49.

Eyice, S. (1969) “Türkiye Trakyası'nda incelemelerden notlar: I. Trakya'da bizans devrine ait eserler,” *Belleten* 33: 325-58, pls 1-105.

— (1971) “Les monuments byzantins de la Thrace turque,” *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina. Ravenna - 21 marzo - 3 aprile 1971*, Università degli Studi di Bologna. Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine, Ravenna, Ravenna: Longo, 293-308.

Feld, O. B. (1975) “Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra,” in J. Borchhardt

(ed.), *Myra, eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, [Istanbuler Forschungen 30], Berlin: Mann, 360-97, pls 114-30.

Fıratlı, N. (1969) "Découverte d'une église byzantine a Sébaste de Phrygie. Rapport préliminaire," *Cahiers Archéologiques. Fin de l'Antiquité et Moyen Age* XIX: 151-66.

— (1990) *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Catalogue revue et présenté par C. Metzger, A. Pralong and J.-P. Sodini, [Bibliothèque de l'Institut français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXX], Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

Frigerio-Zeniou, S. – Lazović, M. – Martiniani-Reber, M. (2006) *Ikônes de la collection du Musée d'art et d'histoire Genève*, [Collections Byzantines du Mah – Genève I], Musées d'art et d'histoire Genève – 5 Continents, Genève – Milan.

Grabar, A. (1976) *Sculptures byzantines du Moyen Age. II (XIe-XVe siècle)*, [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XII], Paris.

Hasluck, F. W. (1908-09) "Monuments of the Gattelusi," *ABSA* XV: 248-69.

Janin, R. (1975) *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonte, Athènes, Thessalonique)*, [*Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin II]*, Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

Karakaya, E. (1991) "Doğu Trakya'da Bizans Mimarisi," *İlgi* 64: 8-11.

Katsioti, A. – Papavasileiou, E. (2002) "Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και τη Νίσυρο," *ΔΧΑΕ* per. Δ΄, ΚΓ΄: 121-48.

Kokkinis, S. (1976) *Τὰ Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος. Ὁδηγός - Ἱστορία - Θησαυροί - Βιβλιογραφία*, Athens: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας».

Konomos, N. (1964) *Ναοὶ καὶ μονὲς στὴ Ζάκυνθο, συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης*, Athens: Ἰονικὴ καὶ Λαϊκὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Lampakis, G. (1908) "Περιηγήσεις," *ΔΧΑΕ* Η΄: 3-41.

Lampousiades, G. (1941) "Ὁδοιπορικόν," *Θρᾳκικά* 15: 99-134.

Maglovski, J. (2003) "Bogorodica Živonosni Istočnik. Dragulji jedne kasno i postvizantijske teme (The Virgin as the Fountain of Life. Gems of a late and post-byzantine motif)," *Zbornik Matice srpske za Likovne Umetnosti* 32-33: 183-92.

Mamaloukos, S. (2002) "Περί των βυζαντινών εκκλησιών της θρακικής Αίνου," in *ΧΑΕ*, *Εικοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα, 17, 18 και 19 Μαΐου 2002*, Athens, 62-63.

Medaković, D. (1958) "Živonosni Istočnik" u srpskoj umetnosti (Theotocos „Ζωοδόχος Πηγή" dans l'art serbe)," *ZRVI* 5: 203-18.

Millas, A. (s.a.) *Ἀναδρομή στά Πριγκηπόνησα*, Alimos: Πολιτιστικό Ἵδρυμα Τραπέζης Κύπρου – Μίλητος.

Metropolis of Kerkyra (1994) *Βυζαντινή καί μεταβυζαντινή τέχνη στήν Κέρκυρα.*

Μνημεῖα, εἰκόνες, κειμήλια, πολιτισμός, Corfu: Ἱερά Μητρόπολις Κερκύρας Παξῶν καί Διαποντίων νήσων.
Mystakides, B. A. (1882) "Ἐσωτερικά. Ἐκ Θρᾴκης," *Νεολόγος (Κωνσταντινουπόλεως)* n. 2037 (27 Μαΐου 1882): 2.
— (1929) "Θρακικά ΙΙ," *Θρᾳκικά* 2: 43-65.
Nikephoros Kallistos, *Λόγος*, Ambrosios (1802) Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος, Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζώου πηγῆς· ἔτι δὲ καὶ, περὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελεσθέντων θαυμάτων κατὰ μέρος διήγησιν, ἀφ' οὗ συνέστη μέχρι τῆς σήμερον. συγγραφεὶς παρὰ..., *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων. Καὶ ὁ Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς κυρίου Θεοφυλάκτου. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα. Ἐπιστασίᾳ Ἀμβροσίου ἱερομονάχου. Τοῦ Παμπέρεως*, s.l. ᾳωβ΄, 1-99.
Nikephoros Kallistos, Ἱστορία, *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας βιβλία ιη΄*, *PG* 147 (1865): 9-418.
Orlandos, A. K. (1933) *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω,* Athens.
— (1935) "Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδέων," *ABME* Α΄: 125-38.
— (1937) "Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης," *ABME* Γ΄: 128-52.
— (1939-40) "Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς," *ABME* Ε΄: 34-106.
— (1951) "Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος," *ABME* Ζ΄: 131-45.
— (1971) "Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας – Νυκλίου," *ABME* ΙΒ΄: 3-171, pls 1-13.
Ötüken, Y. – Ousterhout, R. (1989) "Notes on the Monuments of Turkish Thrace," *Anatolian Studies* 39: 121-49, pls 26-37.
Ousterhout, R. (1985) "The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture," *JÖB* 35: 261-80, pl. 1-31.
— (1989) "The Palaeologan Architecture of Didymoteicho," in Ch. Bakirtzis (ed.), *First International Symposium for Thracian Studies. «Byzantine Thrace» Image and Character. Komotini, May 28th - 31st 1987*, *ByzF* 14/1-2, Amsterdam: A. M. Hakkert, 429-43, pl. 115-126.
— (1999) *Master Builders of Byzantium*, Princeton: Princeton University Press.
Ousterhout R. – Bakirtzis Ch. (2007) *The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, Thessaloniki: European Center for Byzantine and Post-byzantine Monuments.

Pazaras, Th. (1988) *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, [Δημοσιεύματα του ΑΔ 38], Athens: ΤΑΠΑ.

— (2001) *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Thessaloniki: University Studio Press.

Pallas, D. (1971) "Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση καὶ ἱστορία τοῦ θέματος," *ΑΔ* 26 (1971), Α΄ Μελέται, 201-24, pls 44-55.

Pallis, G. (2008) "Spolia γλυπτών από την περιοχή Αμαρουσίου Αττικής," in Ch. Pennas – C. Vanderheyde (eds.), *La sculpture byzantine VII*[e]*-XII*[e] *siècles. Actes du colloque international organisé par la 2*[e] *Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, *BCH Supplément* 49: 303-15.

Papadopoulos-Kerameus, A. (1897) "Συμπλήρωμα τῆς Δυμοντείου συλλογῆς τῶν θρᾳκικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἐπιγραφῶν;" *Θρᾳκικὴ Ἐπετηρίς* 1: 5-16 (repr. Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, *Θρακική προσωπογραφία*, [Θράκη], Athens: Ρῆσος 1991).

Papazotos, Th. (1992-94) "Σχεδίασμα περὶ τῶν μνημείων τῆς Αἴνου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ παρόντος αιῶνος," *Θρακική Ἐπετηρίδα* 9: 87-125.

Papathanasiou, E. (2001) "Μνημεία περιοχής Φονιά, Γερωπλατάνου, Αλωνουδίου και Απάνω Μεριάς Σαμοθράκης (Πρώτη Καταγραφή-Πρόδρομη έκθεση)," *Περί Θράκης. Επιστημονική Περιοδική Έκδοση* 1: 25-56.

— (2003) "Σαμοθράκη: πρώτες υποθέσεις και συμπεράσματα μιας επιφανειακής έρευνας," *ΑΕΜΘ* 17: 29-49.

— (2005) "Τὸ μονύδριο καὶ ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ στὰ Θέρμα τῆς Σαμοθράκης," in *ΧΑΕ*, *Εἰκοστὸ πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων. Ἀθήνα, 13, 14 καὶ 15 Μαΐου 2005*, Athens, 101.

Pennas, Ch. (2000) *Μελέτη μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Νάξος – Πάρος*, Athens: Υπουργείο Πολιτισμού – 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Perrakis, I. M. (1992-94) "Σχόλια σε μια επιγραφή της Αίνου," *Θρακική Επετηρίδα* 9: 71-86.

— (1999) *Οἱ εἰκόνες τοῦ ἁγιογράφου Ἀναστασίου στό ναό τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στήν Αἶνο*, unpublished Diploma Thesis at the Department of Theology of the Faculty of Theology of the National & Kapodistrian University of Athens, Ἀθήνα.

— (2005) "Ἡ ἁγιογραφία στήν Αἶνο τόν 18ο αἰώνα," in K. A. Manafis (ed.), *Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αι.). Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών. Κομοτηνή 25-30 Μαΐου 1998*, Περιφέρεια Ἀνατολικῆς Μακεδονίας – Θράκης, Komotini, 627-67.

Roussas A. D. μητροπ. Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σαμοθράκης (1978) *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο καὶ οἱ παλαιὲς ἐκκλησίες*, Ἱερὰ Μητρόπολις Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σαμοθράκης, Alexandroupoli.

Samides (1929) "Ἐπιγραφαὶ Αἴνου," *Θρᾳκικά* 2: 279-83.

Samothrakis, A. Th. (1942) "Ἐκπαιδευτήρια Αἴνου ἐπὶ Τουρκοκρατίας," *Θρᾳκικά* 17: 330-57.

— (1944) "Ἡ Αἶνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι της," *Θρᾳκικά* 19: 9-38.

— (1963) *Λεξικὸν γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Θράκης. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1453*, Πολύδ. Παπαχριστοδούλου (ed.), Ἑταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι[2] (*Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 28).

Schultz, R. W. – Barnsley, S. H. (1901) *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Bœotia*, London: MacMillan and co.

Scranton, R. L. (1957) *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XVI, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton N.J.

Semoglou, A. (2009) *Εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Αλεξανδρούπολης. Μια περιήγηση στη θρησκευτική τέχνη του Έβρου*, Thessaloniki.

Seure, G. (1912) "Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus," *Revue Archéologique*, 4th period, XIX (janvier-juin 1912): 319-36.

Sklavou-Mauroeidi, M. (1999) *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Athens: ΤΑΠΑ.

Stikas, E. (1951) *L'église byzantine de Christianou en Triphylie [Péloponnèse] et les autres édifices de même type*, École Française d'Athènes. [TM VIII], Paris: Boccard.

— (1970) *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν Τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 65], Athens: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Talbot, A.-M. (2002) "Two accounts of miracles at the Pege Shrine in Constantinople," in *Mélanges Gilbert Dagron, TM 14*, Collège de France. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 605-15.

Teteriatnikov, N. (2005) "The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin," in M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot – Burlington: Μουσείον Μπενάκη - Ashgate, 225-38.

Tzakou, A. E. (1979) «Ἡ Παναγία ἡ Χρυσοπηγή Σίφνου»*, Ἐκκλησίες 1:237-44.*

Tselenti-Papadopoulou, N. G. (2002) *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχειακή τεκμηρίωση*, [Δημοσιεύματα του ΑΔ 81], Athens: ΤΑΠΑ.

Tuncay, B. (2004) "Enez'de bizans dönemi dini mimarisi," *Sanat Tarihinde gençler Seminari 2003. Bildiriler*, Arkeoloji ve Sanat, [Bilim Eşiği 1] (İstanbul 2004) 47-74.

Vanderheyde, C. (2006) *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de*

Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie-Acarnanie et Sud de l'Albanie), [BCH Supplément 45], Athènes: Ecole française d'Athènes.
Velmans, T. (1968) "L'iconographie de la «Fontaine de vie» dans la tradition byzantine a la fin du Moyen Âge," in *Synthronon. Art et Archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge. Recueil d'études*, [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques II], Paris: C. Klincksieck119-34.
Vocotopoulos, Π. (1990) *Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας*, Athens: MIET.
Zachariou-Politou, D. (1979-80) "Ἱστορικὲς ἀναδρομές. Αἶνος, ἡ προομηρικὴ πόλη τῆς Ἀν. Θράκης," *Θρακικὴ Ἑστία* Α΄: 149-60.
Zuliani, F. (s.a.) *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all'XI secolo*, preface Mario Salmi, introduction Bruna and Ferdinando Forlati, [Alto Medioevo 2], Centro Internationale delle Arti e del Costume. Palazzo Grassi – Venezia, Venezia.

FIGURES

Fig. 1. Ainos (Enez), Plan of the city. A. Evros River, B. Lagoon, C. Lagoon, D. Citadel, 1. Katholiké Ekklesia (Fatih Camii), 2. Church of Hagios Gregorios, 3. Church of Theotokos Chrysopege.

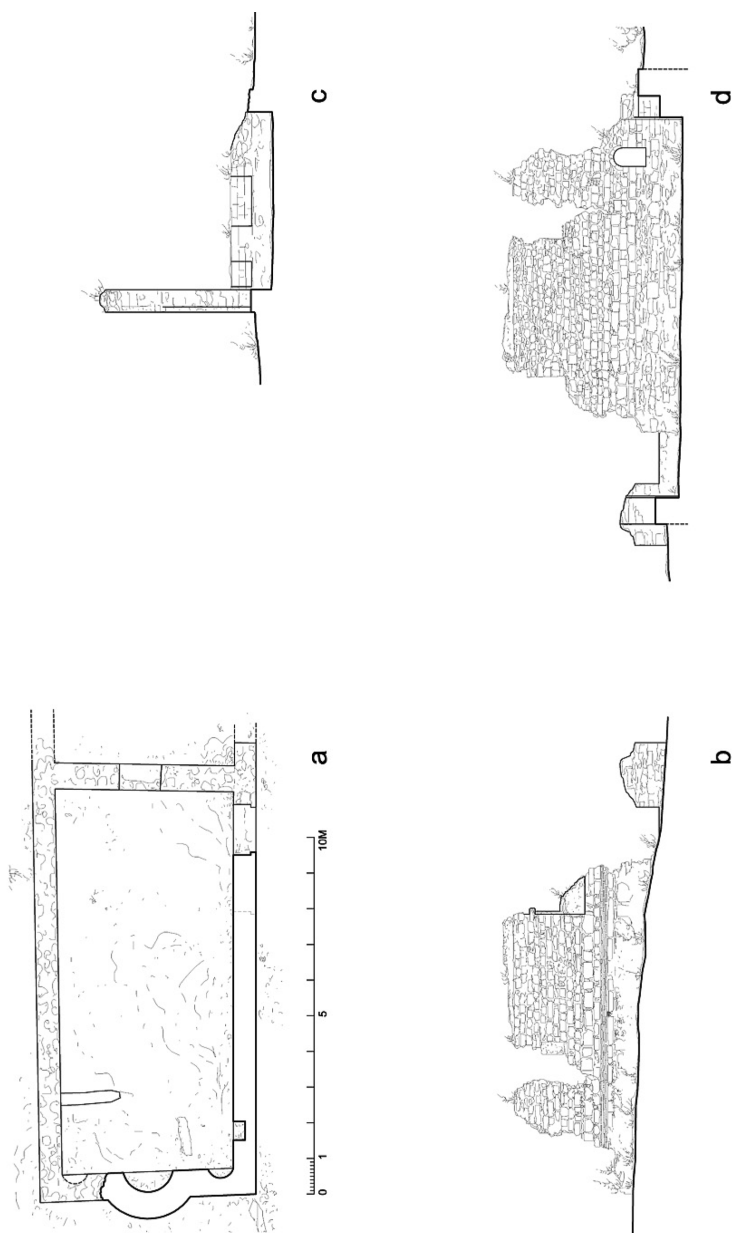

Fig. 2. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Survey as in June 2007.
a. Plan, b. North Elevation, c. Cross Section, d. Longitudinal Section.

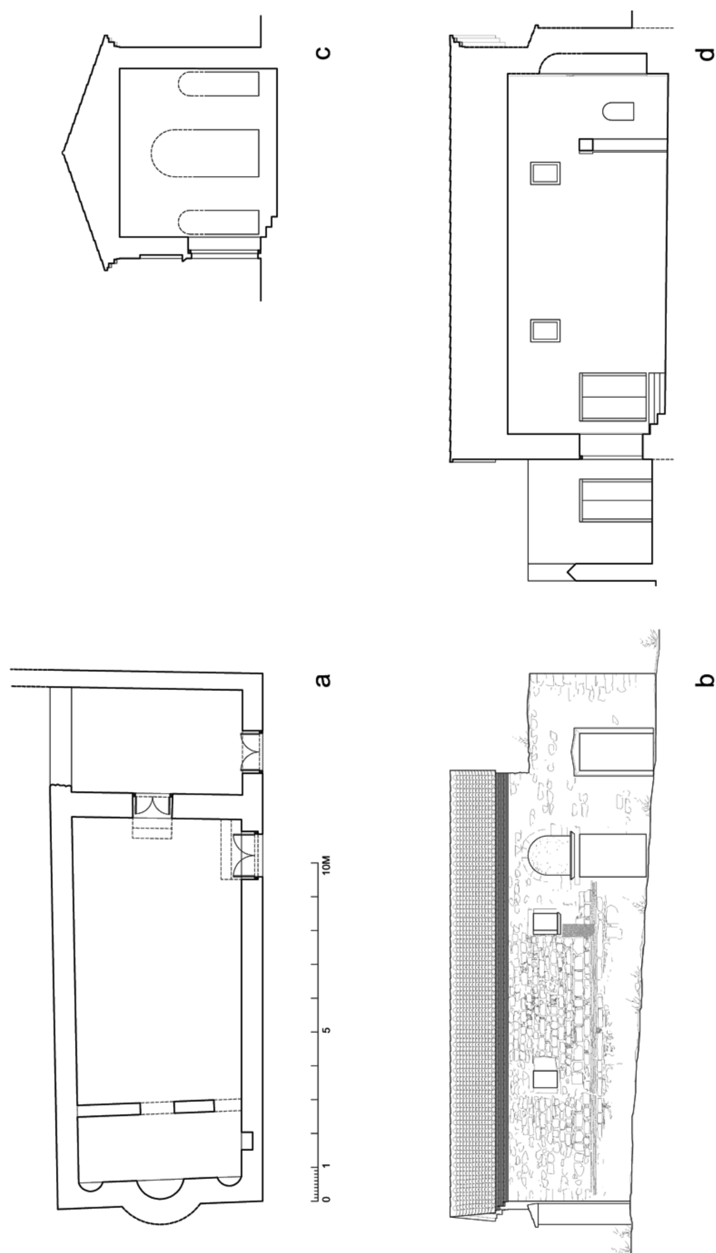

Fig. 3. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Reconstruction as in 1902.
a. Plan, b. North Elevation, c. Cross Section, d. Longitudinal Section.

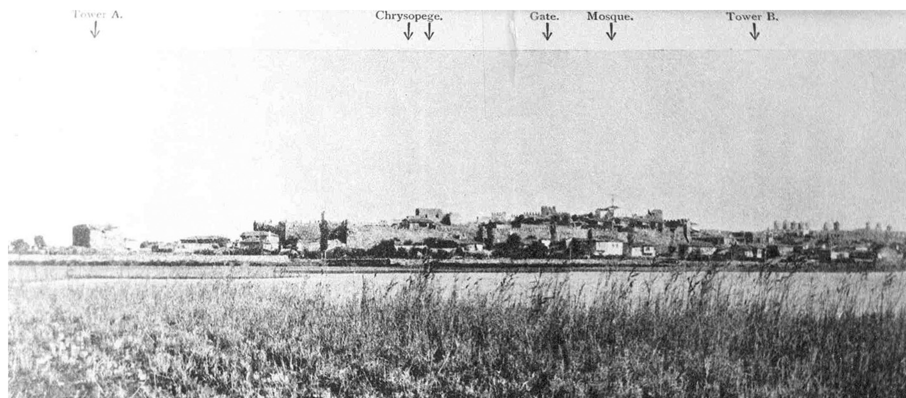

Fig. 4. Ainos (Enez). View from the south (Hasluck 1908-09: 251).

Fig. 5. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. View from the northwest (Photographical Archive of Lampakis, Λ 3422, by courtesy of the Byzantine Museum of Athens).

Fig. 6. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege.
The ktetoric inscription (Photographical Archive of Lampakis,
Λ 3423, by courtesy of the Byzantine Museum of Athens).

Fig. 7. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege.
The ktetoric inscription (Asdracha 2003, pl. 113b).

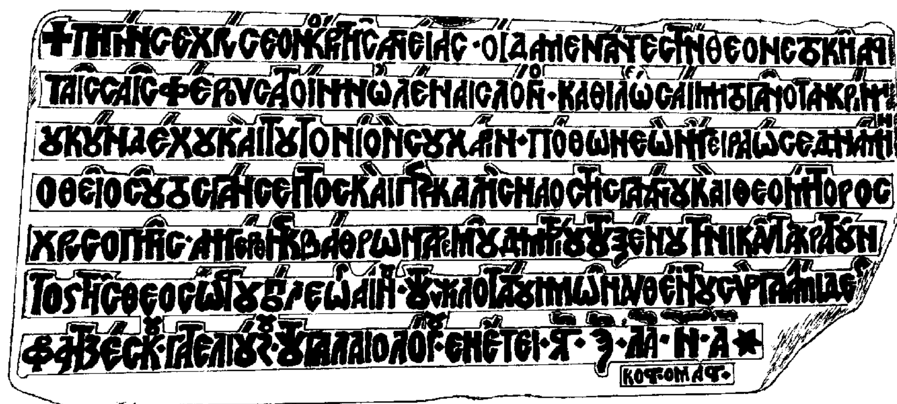

Fig. 8. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Drawing of the ktetoric inscription.

Fig. 9. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The left part of the altarscreen (Photographical Archive of Lampakis, Λ 3425, by courtesy of the Byzantine Museum of Athens).

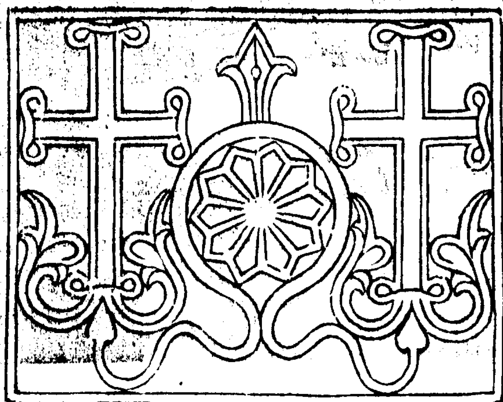

Fig. 10. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Drawing of the marble panel at the altarscreen (Lampakis 1908: 18).

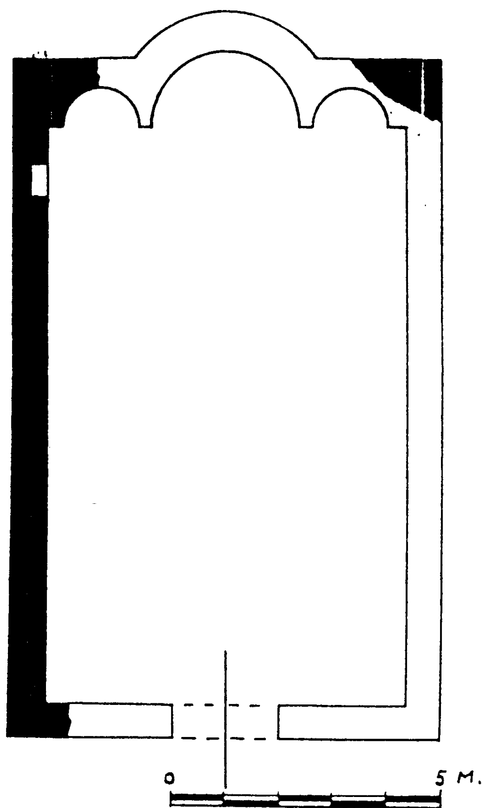

Fig. 11. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Plan by Eyice (Eyice 1969: fig. 69).

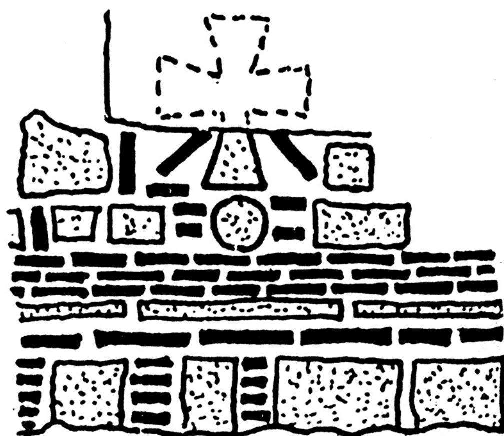

Fig. 12. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Drawing of the decorative cross on the north wall (Eyice 1969: pl. 70).

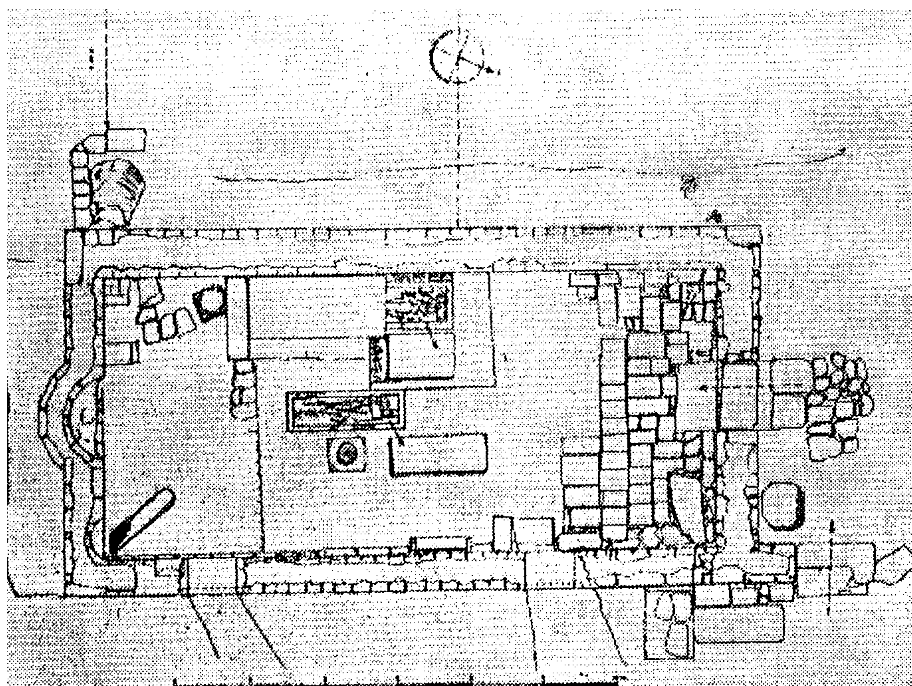

Fig. 13. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. Plan by Erzen (Erzen 1973: 37; Erzen 1972: pl. XVI [fig. 31]).

Fig. 14. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. View from the east (Erzen 1972: pl. XV [fig. 29]).

Fig. 15. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. View from the southwest (Erzen 1972: pl. XV [fig. 30]).

Fig. 16. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. View of the interior from the west with the burials (Erzen 1972: pl. XVI [fig. 32]).

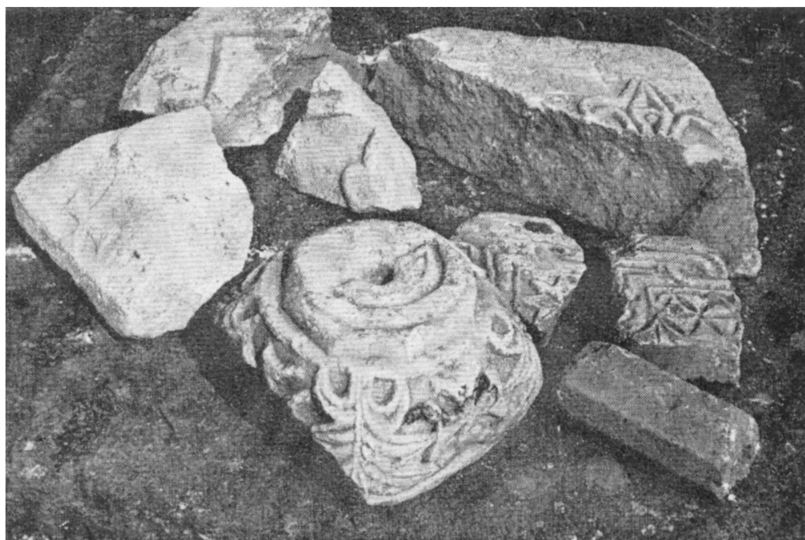

Fig. 17. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The marble members found at the excavation (Erzen 1972: pl. XVIII [fig. 35]).

Fig. 18. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The north wall (Perrakis, taken in 2009).

Fig. 19. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The decorative cross on the north wall (Mamaloukos 2007, taken in 2007).

Fig. 20. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. View from the southeast (Mamaloukos 2007, taken in 2007).

Fig. 21. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The north wall. View from the interior (Mamaloukos 2007, taken in 2007).

Fig. 22. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The sanctuary. View from the west (Mamaloukos 2007, taken in 2007).

Fig. 23. Ainos (Enez), Church of Theotokos Chrysopege. The apses of the bema and the prothesis. View from the north (Mamaloukos, taken in 2001).

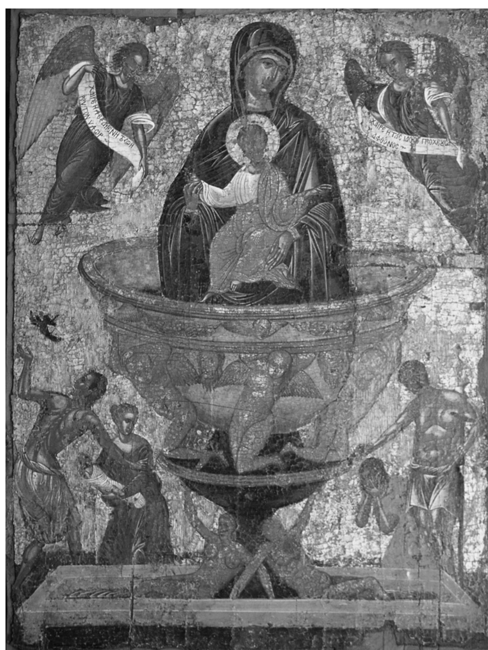

Fig. 24. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 25. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 26. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 27. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 28. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 29. Alexandroupolis, Ecclesiastical Museum. Icon of the Zoodochos Pege (Kipouros).

Fig. 30. Geneve, Musée d'art et d'histoire. Icon of the Zoodochos Pege (Frigerio-Zeniou, Lazović, Martiniani-Reber 2005: 35).

Fig. 31. Venice, Greek Institute. Icon of the Zoodochos Pege (Tselenti-Papadopoulou 2002: pl. 85).

Fig. 32. Corfu, Museum of the Antibouniotissa. Icon of the Zoodochos Pege (Metropolis of Kerkyra 1994: 148).

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

THRACE (VITH - XITH CENTURIES) ACCORDING TO THE DATA OF THE BYZANTINE SEALS FROM BULGARIA

Ivan Jordanov

I will begin my paper with the fact that the names of the provincial administrative units in Byzantium not always coincide with the modern geographical names. The most popular is the example with the theme Macedonia and the modern geographical and ethnic term Macedonia, which have nothing in common. Similar to a certain extent is the example with theme Thrace and the modern geographical term Thrace. Today Thrace includes territories from Greece, Turkey and Bulgaria. On the other hand, Thrace existed for more than four centuries, and in certain periods, mostly at the beginning in the VIIth-VIIIth centuries, it also included present-day Thrace. But the classical theme Thrace of the IXth-XIth centuries cannot be covered by the modern geographical term. This is the reason for my hesitation about the scope of my paper when I received the invitation. Should it be about modern Thrace according to the data of sigillography or the Byzantine theme Thrace? After some hesitation I accepted the second possibility – the Byzantine theme Thrace, according to the data from the seals discovered in modern Bulgaria.

A research like this calls for presenting several groups of sphragistic monuments, namely:

1. Seals with the toponym Thrace.

2. Seals of various settlements in the theme Thrace.

3. The distribution of these seals in modern Bulgaria.

I have been working on the project Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria for more than thirty years.

The beginning was in 1978, when the foundations of a building used as archives by the local *strategos* in the period 971-1092 were discovered during archaeological excavations in the second medieval Bulgarian capital Preslav. More than 500 Byzantine lead seals, 250 lead blanks and 4 moulds for casting the blanks were found inside and near the building. All these finds were included and commented on in the monographic volume "*The seals from the Strategia of Preslav*".[1] Along with the work on the Preslav seals my task has also been the location, documentation and publication of all Byzantine seals from the territory of the whole country.

As a result of my constant effort more than 3,300 Byzantine seals, 800 lead blanks, 20 moulds for casting and 2 boulloteria have been located from the territory of modern Bulgaria and documented so far. A portion of them has been published in two volumes:

Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: *The Byzantine Seals with Geographical Names,* was published in 2003.[2] It includes 1 boulloterion, 421 Byzantine lead seals of dignitaries of the Byzantine provincial administration (secular, military and ecclesiastical), belonging to 80 different institutions in the province, headed by 232 titulars.

Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2: *The Byzantine Seals with Family Names*, was published in 2006.[3] It includes nearly 800 lead seals struck in the name of more than 400 individuals, who are representatives of ca. 300 different Byzantine families.

The third and last volume of the Corpus is in its final stage of completion. It will practically include all sphragistic materials from the territory of modern Bulgaria.

1. Jordanov 1993.
2. Jordanov 2003.
3. Jordanov 2006.

The texts of these seals undoubtedly serve as basic sources for Byzantine history, rank hierarchy, administration and prosopography. In addition to that, these seals can be used as sources for the history of specific settlements and regions. A sizable number of these seals have direct or indirect relation with the history of Thrace.

At this symposium I will present the group of seals containing the toponym Thrace. More than fifty five seals with the toponym Thrace were found in the territory of modern Bulgaria. In the table below I have presented a chronological list of the various titulars who served in Thrace:

1-3. John notarios and vikarios of Thrace (VIth century), see Jordanov 2003: no. 35.1. See figures.

4. Adrianos vikarios of Thrace (VIth century). See figures.

Kept at Archaeological Musuem of Plovdiv no. 6050. Formerly in the collection of V. Stankov from Batak. Found in the medieval settlement near the village Yavorovo to the west of Asenovgrad at the foot of the Rhodope mountains. D. 24-24 (20) mm. Complete imprint in a good state of preservation. *Unpublished. Parallels*: Laurent 1939: 367; Zacos 1972: no. 2798; Nesbitt, Oikonomides 1991: no.71.40.

5. Bardanios patrikios, imperial protospatharios and strategos of Thrace (second half of the IXth century), see Jordanov 2003: no. 35.2. See figures.

6. John patrikios, imperial protospatharios and strategos of Thrace (IXth century), see Jordanov 2003: no. 35.4. See figures.

7. Leon imperial protospatharios and strategos of Thrace (the 20s-40s of IXth cent.), see Jordanov 2003: no. 35.5. See figures.

8-9. Sisinios patrikios, imperial protospatharios and strategos of Thrace (IXth century), see Jordanov 2003, no. 35.6; Jordanov, Zhekova 2007: no. 295. See figures.

10. N., patrikios, imperial protospatharios and strategos of Thrace (the 20s-40s of the IXth century). Find-spot: region of Kotel, see Jordanov, Zhekova 2007: no. 296. See figures.

11. Soterichos ? patrikios and strategos of Thrace (X[th] century). Find-spot: Melnitsa, Elkhovo region, see Jordanov, Zhekova 2007: no. 297. See figures.
12. Gregoras imperial spatharios and strategos of Thrace (first half of the IXth cent.). Found in the stronghold near the village of Melnitsa, district of Yambol, see Jordanov 2003: no. 35.7.
13. N., …. and strategos of Thrace (the 20s-40s of the IXth century). Find-spot: Develt, see Jordanov 1992: № 61; Jordanov 2003: no. 35.8.
14. N., …. and strategos of Thrace (the 20s-40s of the IXth century). Unpublished from Archaeological Museum, Preslav. Find-spot: Preslav Patleina in 1993. D. 14-29 mm. Fragment smaller than a half of what was once an incomplete, but well-preserved imprint.
15-17. Isaakios imperial protospatharios and strategos of Thrace (X[th]-XIth centuries), see Jordanov 1993: № 234-235; Jordanov 2003: no. 35.9. See figures.
18-20. Basil Argyros patrikios and strategos of Thrace (the 20s-40s of the XIth century), see Jordanov 1993: № 232-233; Jordanov 2003: no. 35.10; Jordanov 2006: nos. 49-51. See figures.
21. Hasanes anthypatos, patrikios and strategos of Thrace (the mid XIth century), see Jordanov 2003: no. 35.11. See figures.
22. David, imperial mandator and *ek prosopou* of Thrace (IX c.). Find-spot: Melnitsa, Elkhovo region, see Jordanov, Zhekova 2007: no. 299. See figures.
23. Katakalon, spatharokandidatos and tourmarches of Thrace (XIth century), see Jordanov 2003: no.35.11a. See figures.
24. Michael Kourtikios topoteretes of Thrace (X[th]-XIth c.), see Jordanov 2006: no. 383a.
25-27 The imperial kommerkia of Thrace (808-809 and 810-811), see Jordanov 2003: no. 35.13. See figures.
28-29. Damianos Dobromiros anthypatos patrikios and doux of Thrace and Mesopotamia (971-?), see Jordanov 2003: no. 35.14. See figures.

30-40. Leon Sarakenopoulos imperial protospatharios and strategos of Thrace and Ioannoupoleos (?-975), see Jordanov 2003: no. 35.15; Jordanov 2006: nos. 630-630A. See figures.
41-45. Theophanes imperial protospatharios and strategos of Thrace and Ioannoupoleos (70s-80s of the X c.), see Jordanov 2003: no. 35.16. See figures.
46. Stavrakios imperial protospatharios and strategos of Thrace and Ioannoupoleos (70s-80s of the X c.), see Jordanov 2003: no. 35.17.
47-48. Nicephoros Xipheas imperial protospatharios and strategos of Thrace and Ioannoupoleos (?-986), see Jordanov 2003: no. 35.18 and unpublished. See figures.
49. Adralestos imperial protospatharios and ek prosopou of Thrace and Ioannoupoleos (last quarter of the Xth century), see Jordanov 2003: no. 35.19.
50-51. David protospatharios and strategos of Thrace and Dristras (1000-?) Jordanov 2003: no. 35.20. See figures.
52. Petros protospatharios epi tou Chrisotriklinou and judge of Hippodrome of Thrace and Macedonia (XIth century), see Jordanov 2003: no. 35.21. See figures.
53 John Radenos, vestarches and judge of the Velum of Thrace and Macedonia (70s-80s of the XI century), see Jordanov 2003: no. 35.22. See figures.
54. Stephanos asekretes and judge of the Thrace and Macedonia (XIth century), see Jordanov 2003: no. 35.23.
55. Nicholas Zonaras judge of the Thrace and Macedonia (last quarter, XI c.), see Jordanov 2003: no. 35.24.

What information do they offer? Through them, we can trace the history and the structure of the theme Thrace, its territory, and which is most important, we can learn the names of some of its titulars, the individuals who governed this administrative unit.

The fifty-five seals bearing the toponym Thrace fall in the following chronological groups:

1. The first group includes seals from the period Vth-VIth centuries, when Thrace was a diocese in the prefecture Oriens. Seals of a *vicarios* of this diocese were discovered in the foot of the mountain Rhodope, on the beach of Ahtopol and in the fortress near the village of Shivachevo, Sliven region and so on. They illustrate the contacts between the *vicarios* of the diocese Thrace and these areas.
2. The second group contains seals of the theme Thrace dating from the first half of the IXth c. or generally from the second to the fifth decades of the IXth c. They belonged to *strategoi* and one *ek prosopou* of the theme.
3. The next group is dated generally to the IXth-Xth centuries, but it includes all the seals from the last quarter of the IXth c. to the third quarter of the Xth c. Almost all of them belonged to *strategoi*.
4. The seals in the last two groups are dated from the IXth to the Xth centuries and generally coincide with the time of existence of the First Bulgarian Tsardom. The discovery of these seals in modern Bulgaria is interesting because at the place they were found today a correspondence was received addressed to an unknown recipient.
   According to the information available today, almost all seals were found within the boundaries of the theme Thrace: a sizable number originates from the region of the Byzantine customs for Bulgaria Develtos, others were found in the fortress near the present-day village of Melnitsa, Elhovo region, which is within twenty km from Adrianoupolis, etc. What is common for them all is that they were found in Byzantine territory where the receipt of a correspondence on behalf of the governor of theme Thrace to various addressees in these settlements is quite common.
5. The find-spots of two specimens are slightly surprising. The one was found in Preslav in the course of excavations in Patleina locality situated on the road to Varbitsa pass (no. 14), and the other near the present-day Kotel (no. 10), i.e. settlements situated within the

boundaries of medieval Bulgaria. If their discovery is authentic this raises the question to whom and on what occasion the *strategoi* of Thrace wrote their correspondence. It seems more probable for these seals to be dated in the first quarter of the IXth c. and their finding in the Bulgarian settlements may be in connection with the campaign of Nikephoros I Genikos in Bulgaria in 811.

6. Next is the group of seals which are dated after 971, i.e. after the Bulgarian lands were conquered by the Byzantines. They fall into two subgroups: seals of theme Thrace and seals of unifications with theme Thrace.

The seals of theme Thrace belonged to its *strategoi*, *tourmarchai*, *topoteretai*. They attest that Thrace was preserved as a theme and did not grow into *katepanate* or douxdom and that there existed smaller units such as *tourmai*, which fact is known and natural, but for the first time we learn from the seals in Bulgaria that there was a *topoteretes* of the theme Thrace.

Of special interest are the seals on which other administrative units were unified to the theme Thrace. It mostly concerns the seals from the last quarter of the Xth and the beginning of the XIth centuries, when the Bulgarian lands were conquered by Byzantium. The data from these seals illustrate the role of theme Thrace in this conquest. Through theme Thrace, these territories were symbolically returned to the Byzantines. The seals found in Bulgaria attest to the administrative unifications, when the conquered territories were annexed to the theme Thrace.

Chronologically the earliest unification is between Thrace and Mesopotamia. It is debated which Mesopotamia is concerned, but clearly it is Mesopotamia in the Balkans. The existence of Mesopotamia in the Balkans or Mesopotamia of the West is first reported in the taktikon of Oikonomides[4]. The seals of Damian Dobromir, *doux* of Thrace

4. Oikonomides 1972: 362-63.

and Mesopotamia are the second independent source, which attests to the existence of such an administrative military unit in the Balkans. Nevertheless, where was Mesopotamia located and how was it unified with Thrace?

According to a group of investigators, theme Thrace was expanded to the north, perhaps to the Danube, and Mesopotamia was located either at the delta of the Danube or between the Danube and some of the rivers located to the north[5]. According to others, its location should be in the region to the west of Adrianoupolis and to the east of Thessalonike, i.e. here where we are at the moment. It had two administrative and military centers Constantia and Philippopolis[6]. According to the author of these hypotheses W. Seibt, the theme Mesopotamia was established after the year 800 but not in Asia Minor, but in the Balkans, while the more popular theme Mesopotamia including the lands to the east of the Euphrates was established no earlier than the beginning of the Xth c. This is of course an interesting hypothesis, which has to be proved. Indeed, there is some information of that as, for example, the discovery in modern southeastern Bulgaria of seals of functionaries of theme Mesopotamia of the IXth c., while seals of other themes of the East are lacking[7].

Regarding the location of the administrative unification of Thrace and Ioannoupolis there are no problems. It concerns a unification in which the modern northeastern Bulgarian lands, including the former capital Preslav which was captured by the Byzantines and renamed Ioannopolis, were annexed to theme Thrace.

This really is an illustration of the words of the chronicler that emperor John I Tzimiskes handed back Moesia to the Romans. The former Bulgarian capital was unified with the oldest Byzantine theme in the Balkans. Three *strategoi* are already known by their seals.

5. Jordanov 2003: 98-99.
6. Seibt 2008: 100-14.
7. Jordanov, Zhekova 2007: 119-20.

The unification of Thrace and Dristra has also a political function, but it reflects the period after the second conquest of eastern Bulgaria by the Byzantines in the year 1000.

On the other hand, the unification of Thrace and Macedonia is not political but administrative and very often judges are concerned who had functions in these two themes.

There is no doubt that the seals from Bulgaria with the inscribed toponym Thrace make their contribution to the history of this Byzantine theme, but they are not sufficient for a whole picture. Along with that I wish to remind that after the publication of the seals with geographical names in the collection of Dumbarton Oaks, Austria and others, sufficient empirical material has already been accumulated, which gives us grounds to initiate a project – why not international – aiming to compile a thorough prosopography of theme Thrace.

BIBLIOGRAPHY

Jordanov, I. (1992) *Печатите на комеркиарията Девелт*, Sofia.

— (1993) *Печатите от стратегията Преслав (971-1088)*, Sofia.

— (2003) *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia.

— (2006) *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2: The Byzantine Seals with Family Names*, Sofia.

Jordanov, I. – Zhekova, Zh. (2007) *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Sofia.

Nesbitt, J. W. – Oikonomides, N. (1991) *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C.

Oikonomides, N. (1972) *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*, Paris: Editions du CNRS.

Seibt, W. (2008) "'Mesopotamia des Westens' ist es im 9. Und 10. Jahrhundert südlich der Marica zu suchen?," in *Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnaensis*, VII-2, Varna, 100-14.

Zacos, G. (1972) *Byzantine Lead Seals*, vol. I, Basel.

FIGURES

1 obv.

1 rev.

4 obv.

4 rev.

5 obv.

5 rev.

6 obv.

6 rev.

7 rev.

8 obv.

8 rev.

9 obv.

9 rev.

10 obv.

10 rev.

11 obv.

11 rev.

15 obv.

15 rev.

18 obv.

18 rev.

21 obv.

21 rev.

22 obv.

22 rev.

23 obv.

23 rev.

25 obv.

25 rev.

28 obv.

28 rev.

30 obv.

30 rev.

41 obv.

41 rev.

48 obv.

48 rev.

50 obv.

50 rev.

52 obv.

52 rev.

53 obv.

53 rev.

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th International Symposium on Thracian Studies

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

In memory
of Angeliki Laiou

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

VIII. PROSOPOGRAPHY

CLOSING REMARKS

Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Ioanna Koltsida-Makri

Οι σφραγίδες αλληλογραφίας αποτελούν σημαντική πηγή της ιστορίας λόγω των πολύτιμων πληροφοριών που προσφέρουν αναφορικά με τη διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση των επαρχιών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τους θεσμούς, τα αξιώματα, τους τίτλους και την προσωπογραφία. Στόχος αυτής της μελέτης είναι να προσεγγίσει τη διοικητική οργάνωση της Αδριανούπολης βασιζόμενη αποκλειστικά στο σφραγιστικό υλικό που σώζεται σε μουσειακές και ιδιωτικές συλλογές. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τα μολυβδόβουλλα των αξιωματούχων της Αδριανούπολης περιγράφουν ανάγλυφα την ιστορική πορεία της σημαντικής αυτής πόλης της αυτοκρατορίας στους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

Η Αδριανούπολη είναι πόλη σταθμός της Ανατολικής Θράκης επί της μεγάλης στρατιωτικής αλλά και εμπορικής οδού Βελιγραδίου - Σόφιας - Κωνσταντινούπολης και στη συμβολή τριών ποταμών, Τόνζου, Άρδα και Έβρου, και το τέρμα των οδών από τα παράλια του Αιγαίου, της Προποντίδας και του Εύξεινου Πόντου. Η πόλη είναι γνωστή και με την αρχαιότερη ονομασία, Ορεστιάς, ενώ η σύγχρονη ονομασία Εντιρνέ προέρχεται από το συντετμημένο κατά τους τελευταίους αιώνες δημώδες όνομά της Αντριανού. Αποτελούσε σπουδαίο προπύργιο της Κωνσταντινούπολης έναντι των από βορρά βαρβαρικών επιδρομών. Όταν ιδρύεται το θέμα Μακεδονίας με στόχο την υπεράσπιση της πρωτεύουσας από τις επιθέσεις των Βουλγάρων,[1] (αναφέρεται για πρώ-

1. Λουγγής 2000: 90. Καραγιαννόπουλος 1994: 30-31. De Boor 1883: 475, 22-23 και Jordanov 2003.

τη φορά το 802, και περιελάμβανε θρακικά εδάφη, και κατά συνέπεια πολλές γνωστές πόλεις της Θράκης, όπως η Φιλιππούπολη, η Βερόη, η Ηράκλεια, η Πέρινθος και το Πάνιον) η Αδριανούπολη αποτελεί την πρωτεύουσα του θέματος και έδρα τούρμας.[2] Το τελευταίο τέταρτο του 10ου αι. εμφανίζεται ως έδρα δούκα. Ο δούκας Αδριανουπόλεως αναφέρεται για πρώτη φορά στο Τακτικόν του Εσκοριάλ περί το 970 αμέσως μετά από τον δούκα Θεσσαλονίκης.[3] Η δημιουργία έδρας δούκα στην Αδριανούπολη στόχευε στη στρατιωτική σύνδεση του θέματος Θράκης με το θέμα Μακεδονίας. Οι Oikonomides – Nesbitt διατυπώνουν την άποψη ότι πιθανότατα κατά τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αι. ο στρατηγός Μακεδονίας και ο δούκας Αδριανούπολης συνυπήρχαν.[4]

Το αξίωμα του δούκα εξαφανίζεται από τις πηγές μετά από αυτή την αναφορά και επανεμφανίζεται το 1048, οπότε ο Σκυλίτζης μνημονεύει στη θέση αυτή τον μάγιστρο Κωνσταντίνο Αριανίτη.[5] Κατά το δεύτερο μισό του 11ου αι., όταν δημιουργήθηκε το ενιαίο θέμα Μακεδονίας και Θράκης, η Αδριανούπολη πρέπει να ήταν το κέντρο ή η πρωτεύουσα, από όπου εκπορευόταν η ενιαία διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων Θράκης και Μακεδονίας. Σύμφωνα μάλιστα με ορολογία χρυσόβουλλου του Αλεξίου Γ΄Αγγέλου υπέρ των Βενετών το 1198, η περιοχή της Αδριανούπολης αναφέρεται ως θέμα,[6] δηλαδή ως ιδιαίτερη διοικητική

2. Ο Jordanov επισημαίνει το στρατηγικό ρόλο της πόλης για τις βουλγαροβυζαντινές σχέσεις καθόλη τη διάρκεια των μέσων χρόνων.
3. Jordanov 2003: 29-33. Maksimović 2003: 363. Στο εν λόγω Τακτικό δεν συμπεριλαμβάνεται ο στρατηγός Μακεδονίας, και οι ιστορικοί δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν εάν αυτή η απουσία μνείας οφείλεται σε απλή παράλειψη ή σε διοικητική μεταβολή, η οποία συνίστατο στην αντικατάσταση του στρατηγού Μακεδονίας με τον δούκα Αδριανούπολης, πρβλ. και Oikonomidès 1972: 354-55.
4. DOSeals: 1, αρ. 44.8, μολυβδόβουλλο που μνημονεύει πραίτορα Μακεδονίας και Αδριανούπολης. Οι εκδότες χρησιμοποιούν τους όρους *στρατηγία Μακεδονίας* και *δουκάτο Αδριανούπολης*.
5. Thurn 1973: 458, 48-49. Λουγγής 2000: 94 και Šandrovskaja, Seibt 2005: 51.
6. Λουγγής 2000: 95.

ενότητα, μαζί με τα θέματα Διδυμοτείχου, Αγχιάλου και Φιλιππουπόλεως, γεγονός που αμφισβητεί ο Ζακυθηνός.[7] Είναι πάντως γεγονός ότι η Αδριανούπολη κατέχει τον 11ο αι. στρατηγική θέση, είτε ως έδρα δούκα είτε ως έδρα κατεπάνω, και εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό στρατιωτικό και διοικητικό ρόλο καθόλη τη διάρκεια του 12ου αι.

Η πόλη μαρτυρείται ως επισκοπή ήδη από τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου και επικεφαλής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας της επαρχίας του Αιμιμόντου στα τέλη του 4ου αι. Η σειρά της στους επισκοπικούς καταλόγους είναι μέτρια τον 7ο αι. (τριακοστή έκτη) και χαμηλή τον 10ο και 11ο αι. (τεσσαρακοστή δεύτερη).[8]

Λόγω της στρατηγικής της θέσης υπήρξε κέντρο πολλών πολεμικών συγκρούσεων. Το 324 ο Μ. Κωνσταντίνος νίκησε εκεί κοντά τον Λικίνιο, το 378 ο αυτοκράτορας Ουάλης κατατροπώθηκε εδώ από τους Γότθους, το 586 πολιορκήθηκε από τους Αβάρους. Οι Βούλγαροι την κατέλαβαν επί Κρούμου το 813 και επί Συμεών το 914 και το 923. Ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Βαρβαρόσα συνήψε το 1190, κατά τη διάρκεια της Γ΄ Σταυροφορίας, την περίφημη ομώνυμη συνθήκη με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους περιήλθε στο κράτος του Βαλδουίνου Α΄ της Φλάνδρας. Καταλήφθηκε από τους Τούρκους το 1365 και ο σουλτάνος Μουράτ Α΄ την κατέστησε πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους. Ως πρωτεύουσα παρέμεινε και μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Εκτός από την Αδριανούπολη της Θράκης μαρτυρούνται και άλ-

7. Λουγγής 2000: 95. Κυριακίδης 1934: 430 κ.ε και 486. Ζακυθηνός 1948: 57: «Δὲν θὰ ἠδυνάμεθα κατ’ ἀκολουθίαν νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ὑπάρξεως ἰδίας διοικητικῆς περιφερείας Ἀδριανουπόλεως, ἂν δὲν εἴχομεν, πλὴν τοῦ κειμένου τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 1198, ἐξόχως διαφωτιστικοῦ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ σειρὰν ὅλην σφραγιστικῶν μνημείων».
8. Darrouzès 1981: 205, στ. 36 και 343, στ. 42. *DHGE*, τ. 131, 1998, στ. 1447-1448. Laurent 1963-72: V/1 543-44. Για τους μητροπολίτες Αδριανούπολης πρβλ. επίσης, Gouillard 1967: 116.

λες πόλεις με το ίδιο όνομα, οι οποίες αποτελούσαν επισκοπές, όπως η Αδριανούπολη της Ηπείρου ή αλλιώς Δρυνόπολη, υπαγόμενη στη μητρόπολη Νικοπόλεως, η Αδριανούπολη της Ονωριάδας, υπαγόμενη στη μητρόπολη Κλαυδιούπολης (Μπόλου), η Αδριανούπολη της Πισιδίας της μητροπόλεως Αντιοχείας, καθώς και η Αδριανούπολη της Λυκίας, άγνωστη ωστόσο στους επισκοπικούς καταλόγους, ενώ οι υπόλοιπες αναφέρονται σταθερά.[9] Επιπροσθέτως μαρτυρούνται οι Αδριανοί (Αδρανοί) της Βιθυνίας, οι επίσκοποι των οποίων πολλές φορές μνημονεύονται ως Αδριανουπόλεως, αλλά ποτέ στους επισκοπικούς καταλόγους.[10]

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Από τα μολυβδόβουλλα που εναπόκεινται σε διάφορες μουσειακές και ιδιωτικές συλλογές εντοπίστηκαν οι παρακάτω δεκαεπτά αξιωματούχοι της πολιτικής διοίκησης (πίνακας 1):

Δύο *κομμερκιάριοι* του πρώιμου 9ου αι., ο Χριστόφορος ύπατος (δύο μολυβδόβουλλα),[11] και ο Λέων (δύο μολυβδόβουλλα).[12]

Τα μολυβδόβουλλα του Χριστόφορου, χρονολογούνται το 822/23 επί Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου, με μνεία α΄ ινδικτιώνος. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ένα εξ αυτών βρέθηκε στη Βουλγαρία, στο μεσαιωνικό φρούριο κοντά στο χωριό Ματόσινα (Matochina). Ο Jordanov θεωρεί ότι αποτελεί σημαντική μαρτυρία για τις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις

9. Darrouzès 1981: αρ. 13, στ. 240, 399, 589.

10. Η αναφορά στις ομώνυμες πόλεις κρίνεται σκόπιμη για να τονισθεί η ιδιαίτερη προσοχή που απαιτείται κατά την απόδοση των μολυβδοβούλλων στους αξιωματούχους της Αδριανούπολης της Θράκης. Πρβλ. DOSeals: 3. 178. Laurent 1963-72: V/2 425.

11. α) DOSeals: 1 αρ. 44.5 = Zacos, Veglery 1972: αρ. 283 και Brandes 2002: 366, 416 υποσ., 567 (275), 589 (275), 601, β) Ιστορικό Μουσείο Σόφιας, αρ. 25915, έκδ. Jordanov 2003: αρ. 3.1 = Jordanov 1991: 125-137 = *SBS* 3 (1993) 156.

12. α) DOSeals: 1, αρ. 44.6 = Zacos, Veglery 1972: αρ. 2103b, β) Zacos, Veglery 1972: αρ. 2103a, διαφορετικό βουλλωτήριο και Brandes 2002: 216, 563 (280), 572 (280), 601.

κατά το α΄ μισό του 9ου αι. Είναι η πρωιμότερη σφραγίδα κομμερκιαρίου Αδριανουπόλεως, που πιστοποιεί τον καθορισμό των συνόρων, τη χάραξη δηλαδή της συνοριακής γραμμής, της οροθεσίας, όπως αναφέρεται και σε σωζόμενη βουλγαρική επιγραφή,[13] μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας, μετά την τριακονταετή συνθήκη ειρήνης του 815, μεταξύ Ομουρτάγ και Λέοντος Ε΄.[14]

Τα μολυβδόβουλλα του Λέοντος, ο οποίος φέρει ταυτόχρονα και το αξίωμα του *διοικητή*, δηλαδή του φοροεισπράκτορα, χρονολογούνται επί Θεοφίλου πιθανότατα το 838/9, με ένδειξη β΄ινδικτιώνος.[15]

Στο Μουσείο του Ermitage εντοπίζεται το μοναδικό μολυβδόβουλλο *άρχοντος* Αδριανουπόλεως, του Ιωάννη, ο οποίος φέρει τον τίτλο του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου.[16] Το μολυβδόβουλλο χρονολογείται στα τέλη του 9ου με αρχές του 10ου αι. Ο όρος *άρχων* σημαίνει γενικά τον αξιωματούχο σε θέση ισχύος που έχει δυνατότητα επαφής με τον μονάρχη, είναι δηλαδή διοικητής μιας περιοχής ή μιας πόλεως.[17]

Δύο *δούκες*, ο Θεοφύλακτος, ανθύπατος, πατρίκιος και βέστης (10ος/11ος αι.), που μαρτυρείται από δύο μολυβδόβουλλα,[18] και ο Θεοδωροκάνος με τον τίτλο του πατρικίου από δύο μολυβδόβουλλα επίσης,[19] μέλος της πολύ γνωστής αριστοκρατικής οικογένειας πιθανώς αρμενικής καταγωγής.[20] Το ένα μολυβδόβουλλο βρέθηκε στην Πρεσθλά-

13. Beševliev 1963: 190 κ.ε.
14. Ζακυθηνός 1969: 149.
15. Πρόκειται για σφραγίδες του μεταβατικού τύπου, στις οποίες οι προτομές των αυτοκρατόρων στην κύρια όψη έχουν αντικατασταθεί από επιγραφές.
16. Lichačev 1991: 38, αρ. M-6273, πιν. LVIII 8.
17. ODB I: col. 160 (*Archon*, A. Kazhdan).
18. Ένα στο Dumbarton Oaks και ένα σε ιδιωτική συλλογή στη Βουλγαρία: α) DOSeals: 1 αρ. 44.1, β) Jordanov 2003: αρ. 3.3.
19. Από διαφορετικό βουλλωτήριο: α) Αρχαιολογικό Μουσείο Πρεσθλάβας, αρ. 17601, έκδ. Jordanov 2003: αρ. 3.2 = Jordanov 1986: 183-89 = SBS 3(1993): 153, β) Οίκος δημοπρασίας *Gorny & Mosch*, Auction, αρ. 118, 14-15.X.2002, σ. 114-115, αρ. 2589.
20. Adontz 1965: 153-62.

βα από τον Jordanov, ο οποίος το έχει ακριβώς χρονολογήσει μεταξύ των ετών 1000 και 1006, και έχει ταυτίσει το πρόσωπο με τον κάτοχο σφραγίδας της Συλλογής του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, στην οποία ο Θεοδωροκάνος παρουσιάζεται ως αρχηγέτης της Ανατολής, πρωτοσπαθάριος και επί του χρυσοτρικλίνου.[21] Ο Θεοφύλακτος πρέπει να ήταν ο προκάτοχος του Θεοδωροκάνου.

Οι *κατεπάνω* είναι τρεις και η δράση τους τοποθετείται στον 11ο αι.: ο Συμεών Λογαριαστής, πρόεδρος, γνωστός από δύο μολυβδόβουλλα,[22] ένας δεύτερος Συμεών, με τον τιμητικό τίτλο του βεστάρχη, που ασκεί ταυτόχρονα καθήκοντα και στη Μεσημβρία, κατά το γ΄ τέταρτο του 11ου αι., τα δύο μολυβδόβουλλα του οποίου προέρχονται από την Πρεσθλάβα,[23] και ακολουθεί ο ιδιαιτέρως γνωστός από πολλά μολυβδόβουλλα Κατακαλών Ταρχανειώτης,[24] ο οποίος μαρτυρείται ως κατεπάνω Αδριανούπολης το 1077. Ο Κατακαλών, μέλος της γνωστής βυζαντινής αριστοκρατικής οικογένειας, ενεπλάκη πολλές φορές σε επαναστατικά κινήματα κατά της κεντρικής εξουσίας, και καθώς ήταν σημαντική προσωπικότητα στην πολιτική ιεραρχία δεν χρειαζόταν συστάσεις· για το λόγο αυτό σπάνια αναφέρει τους τίτλους και τα αξιώματά του στις σφραγίδες αλληλογραφίας του.[25]

21. Κωνσταντόπουλος 1917: αρ. 594.
22. α) DOSeals: 1, αρ. 44.4, β) Κωνσταντόπουλος 1930: αρ. 65, διαφορετικό βουλλωτήριο. Ένα τρίτο μολυβδόβουλλο του ίδιου, χωρίς τίτλους και αξιώματα, έχει βρεθεί στη Βουλγαρία, σε μεσαιωνικό φρούριο κοντά στο χωριό Μπλέσνα, έκδ. Jordanov 2006: αρ. 401B. Ο εκδότης το χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αι. Θεωρεί πιθανό το μολυβδόβουλλο αυτό, που προέρχεται από διαφορετικό βουλλωτήριο, να χρησιμοποιήθηκε σε περίοδο κατά την οποία ο Συμεών είχε πλέον αποσυρθεί από τον ενεργό δημόσιο βίο.
23. Βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης αρ. 24593 και 29630, από το ίδιο βουλλωτήριο. Jordanov 2003: αρ. 3Α.9 = Jordanov 1993: αρ. 195-196 = Jordanov 2003a: 70 = Jordanov 1994: 281-287 = SBS 6 (1999): 93.
24. Leontiades 1993: 41-54, 46, αρ. 7, πρβλ. και του ίδιου 1988: 46, αρ. 7. Skoulatos 1980: 286 υπ. αρ. 194. Cheynet 1996: 83. Jordanov 2006: αρ. 701-703.
25. Εδώ με έμμετρη επιγραφή: *Κατακαλὼν σφράγισμα τῶν γραφῶν τόδε, Τραχανιώτου ὃν σκέποις Θεοῦ Λόγε.*

Στα τέλη του 10ου με αρχές του 11ου αι. μαρτυρούνται τρεις *εκπροσώπου:* ο Νικόλαος, που ασκεί ταυτόχρονα καθήκοντα και στη γειτονική Φιλιππουπόλη (ένα μολυβδόβουλλο),[26] ο Ιωάννης, που είναι ταυτόχρονα και *ασηκρήτις* (ένα μολυβδόβουλλο),[27] και ο Βασίλειος Σολομών, που φέρει τον τιμητικό τίτλο του πρωτοσπαθαρίου, γνωστός από δύο μολυβδόβουλλα.[28]

Κατά τον 10ο αι. εμφανίζονται δύο *τουρμάρχες*, για τους οποίους μας πληροφορούν δύο μολυβδόβουλλα: ο σλαβικής καταγωγής Χοτεμίρ ή επι το ελληνικότερον Χοτεμίρης, με τον τίτλο του βασιλικού σπαθαρίου[29] και ο Γρηγόριος, βασιλικός σπαθαροκανδιδάτος.[30]

Από τα τέλη του 10ου και τον 11ο αι. παρουσιάζονται τρεις *πραίτορες*: ο Νικήτας πρωτοσπαθάριος, επί του κοιτώνος και κριτής του ιπποδρόμου, από δύο μολυβδόβουλλα,[31] ο Νικήτας μάγιστρος, βέστης και κριτής του βήλου, που ασκεί ταυτόχρονα καθήκοντα και στη Μακεδονία,[32] καθώς και ο Στέφανος, πατρίκιος, πραιπόσιτος και βέστης, επίσης πραίτωρ και Μακεδονίας.[33] Ένας μοναδικός *κριτής* εντοπίζεται

26. Schlumberger 1884: 115= Laurent 1952: 130. O Laurent αμφισβητεί την απόδοση στην Αδριανούπολη, καθόσον διαβάζει ΑΚΡ, και όχι ΑΔΡ.

27. Συλλογή του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Κωνσταντινούπολη, Pančenko 1908: αρ. 340.

28. α) DOSeals: 1, αρ. 44.2, β) Schlumberger 1884: 114-15.

29. DOSeals: 1, αρ. 44.10. Οι εκδότες θεωρούν ότι η κατάληξη μιρ οδηγεί σε σλαβικό όνομα.

30. DOSeals: 1, αρ. 44.9. Οι Oikonomides – Nesbitt αποδίδουν το μολυβδόβουλλο στην Αδριανούπολη του Αιμιμόντου, επειδή αυτή η πόλη είναι κυρίως γνωστή ως κέντρο πολιτικό και εκκλησιαστικό. Ωστόσο επισημαίνουν την αβεβαιότητα της απόδοσης.

31. Συλλογής Dumbarton Oaks και του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα: α) DOSeals: 1, αρ. 44.7, β) Mordtmann 1880: 86-87 = Schlumberger 1884: 111 = Κωνσταντόπουλος 1935/36: 220-221.

32. DOSeals: 1, αρ. 44.8.

33. Mordtmann 1880: ό.π. = Κωνσταντόπουλος 1935/36: 220-221. = Schlumberger 1884 : ό.π.

κατά τον 11ο αι., ο Ανδρόνικος πρωτοσπαθάριος, επί του χρυσοτρικλίνου (;) και *ασηκρήτις*.[34]

Β. ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Αναφορικά με την εκκλησιαστική διοίκηση (πίνακας 2) είναι γνωστοί από τη σιγιλλογραφική μαρτυρία επτά *μητροπολίτες* Αδριανουπόλεως. Ο Νικόλαος, από δύο μολυβδόβουλλα,[35] που ήταν παρών στις τελευταίες στιγμές της ζωής του αυτοκράτορα Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, στις 11 Ιανουαρίου 976. Ο Jordanov έχει ταυτίσει το πρόσωπο με τον Νικόλαο Χρυσοβέργη, μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ 979 και 991.[36]

Ο Νικηφόρος έζησε τον 11ο αι. και είναι γνωστός από δύο σφραγίδες.[37] Η πρώτη φέρει έμμετρη επιγραφή: *Νικηφόρον σὸν κὲ μοναστὴν καὶ θύτην τῆς Ἀδριανοῦ σοῖς ἀποστόλοις σκέπε* και την παράσταση των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, δημοφιλές εικονογραφικό θέμα των μητροπολιτών της Αδριανούπολης. Η δεύτερη απεικονίζει τον άγιο Φίλιππο, τον επίσκοπο-μάρτυρα, που ήταν μητροπολίτης Αδριανούπολης επί Ιουλιανού του Παραβάτου.

34. DOSeals: 1, αρ. 44.3.
35. α) Βουλγαρία – ιδιωτική συλλογή, έκδ. Jordanov 2003: αρ. 3.4. β) Συλλογή IFEB (Institut Français d' Études Byzantines, Παρίσι) προερχόμενο από τη Σιλιστρία, Laurent 1963-72: V/1, αρ. 717.
36. Jordanov 2003: αρ. 3.4.
37. α) DOSeals: 1, αρ. 44.11 = Laurent 1963-72: V/1, αρ. 719, β) Laurent 1963-72: V/1, αρ. 718, = Schlumberger 1884: 729 (Συλλογή Sorlin-Dorigny). Ο όρος *θύτης* της έμμετρης επιγραφής δηλώνει τον πρεσβύτερο ή τον επίσκοπο ή τον μητροπολίτη. Εάν είναι αποδεκτό ότι πρόκειται για μητροπολίτη, η ταύτιση του προσώπου από τον Laurent με τον μητροπολίτη Νικηφόρο, που ήταν παρών στη Σύνοδο μεταξύ 20 Μαρτίου και 11 Απριλίου του 1082 είναι ορθή. Είναι ο μόνος μητροπολίτης με αυτό το όνομα γνωστός από το συνοδικό. Ωστόσο το μολυβδόβουλλο της Συλλογής Sorlin-Dorigny, λόγω της διαφορετικής παράστασης του εμπροσθότυπου, δημιουργεί αμφιβολίες για την ταύτιση του προσώπου.

Ο Γρηγόριος ή Πανθέριος μνημονεύεται σε μολυβδόβουλλο 11ου αι., που ανήκει σε ιδιωτική σύλλογή στη Βουλγαρία,[38] καθώς επίσης και δύο ανώνυμα μολυβδόβουλλα του 11ου αι., που βρίσκονται και αυτά στη Βουλγαρία σε ιδιωτική συλλογή,[39] με την παράσταση των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, και τα οποία ο Jordanov αποδίδει με μεγάλη πιθανότητα σε μητροπολίτες της Αδριανούπολης της Θράκης.

Τα τρία τελευταία έχουν βρεθεί από ιδιώτες στην περιοχή του χωριού Μελνίτσα, όπου σώζεται βυζαντινό οχυρό σε στρατηγική θέση επί της παλαιάς οδού από την Αδριανούπολη στην Διάμπολη. Το εν λόγω οχυρό αποτελούσε σταθμό φρουράς διότι στο χώρο του έχουν βρεθεί πολλά μολυβδόβουλλα.

Ο Ευστάθιος, μητροπολίτης Αδριανουπόλεως κατά τον 12ο αι., το μολυβδόβουλλο του οποίου προέρχεται επίσης από τη Βουλγαρία,[40] είναι γνωστός και από άλλες πηγές.[41]

Τον μητροπολίτη Μάρκο γνωρίζουμε από μολυβδόβουλλο ιδιωτικής συλλογής του 12ου αι., το οποίο φέρει έμμετρη επιγραφή: *Τῆς Ἀδριανοῦ ποιμένος σφραγὶς Μάρκου*,[42] με τη συνήθη παράσταση των αποστόλων Πέτρου και Παύλου.

Τέλος από τη σφραγιστική μαρτυρία είναι γνωστή στην Αδριανούπολη η *Μονή* της Θεοτόκου των Λατίνων του 11ου αι. από δύο μο-

38. Βρέθηκε στην περιοχή του χωριού Μελνίτσα, έκδ. Jordanov 2003: αρ. 3.5 = Jordanov 2002: αρ. 14 = SBS 7 (2002): 21-57, αρ. 14. Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Γρηγόριος δεν είναι γνωστός από τις πηγές. Εάν γίνει αποδεκτή η ανάγνωση Πανθέριος, τότε μπορεί να ταυτισθεί με αυτόν που αναφέρεται σε συνοδικό έγγραφο τον Μάρτιο του 1072, πρβλ. Oikonomidès 1960: 57, αρ. 22: 60.66 και Gouillard 1967: 116, στ. 8.

39. Jordanov 2003: αρ. 3.6 και 3.7 = Jordanov 2002: αρ. 15 και 16 = SBS 7 (2002): 21-57, αρ. 15-16.

40. Jordanov 2003: αρ. 3.8.

41. Laurent 1939: 8-9 και 21, αρ. 20 και αρ. 26. Gouillard 1967: 116, στ. 8.

42. Hirsch, Sale 209 (3-5 May 2000), αρ. 697 = SBS 8 (2003): 230.

λυβδόβουλλα.[43] Είναι πιθανό να υπήρχε στην πόλη Λατινικό μοναστήρι την εποχή κατά την οποία οι Αμαλφιτανοί είχαν μοναστήρι στον Άθω, αφιερωμένο στην Παναγία, το οποίο γνώρισε μεγάλη άνθηση από τα τέλη του 10ου μέχρι και τον 13ο αιώνα.[44] Είναι επίσης γνωστό ότι κατά τον 12ο αι. οι Βενετοί διατηρούσαν το μοναστήρι της Αγίας Μαρίας στην Αδριανούπολη με ηγούμενο τον Ούγο και κτηματική περιουσία στη Ραιδεστό.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την έως τώρα ανάλυση των σφραγιστικών δεδομένων παρατηρούμε ότι (πίνακες 1 και 2):

- Κατά τον 9ο αι. που δημιουργείται το θέμα Μακεδονίας με πρωτεύουσα την Αδριανούπολη (περί το έτος 800), η παρουσία δύο κομμερκιαρίων, τελωνειακών δηλαδή υπαλλήλων, δηλώνει εμπορικές συναλλαγές με τους όμορους λαούς, ενώ η μαρτυρία ενός άρχοντα στα τέλη του 9ου με αρχές του 10ου αι., ενδεχομένως συνδέεται με την προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να εξασφαλίσει καλύτερο έλεγχο σε τοπικό επίπεδο και να ενισχύσει την κυριαρχία της αυτοκρατορίας σε περίοδο υψηλού κινδύνου (βουλγαρικές επιδρομές).
- Κατά τον 10ο αι. δύο τουρμάρχες κάνουν την εμφάνισή τους αποδεικνύοντας ότι η πόλη είναι έδρα τούρμας, σημαντικής στρατιωτικής μονάδας.
- Κατά τα τέλη του 10ου με αρχές του 11ου αι. παρατηρείται ένα περίπλοκο διοικητικό καθεστώς με παράλληλη άσκηση αρμοδιοτήτων από διάφορους αξιωματούχους, όπως δύο δούκες, τρεις εκπροσώπου και δύο πραίτορες, που ασκούν ταυτόχρονα καθήκοντα και στη Μακεδονία. Ο όρος δούκας από το β΄μισό του 10ου αι. δηλώνει τον στρατιω-

43. α) DOSeals: 1, αρ. 44.12, β) Laurent 1963-72: V/2, αρ. 1559 και σ. 458. Προέλευση Αντιόχεια. = Seyrig: αρ. 283.

44. Pertusi 1963: 217-51. Οι Αμαλφιτανοί ανέπτυσσαν εμπορικές δραστηριότητες στη Μεσόγειο και είχαν δική τους συνοικία στην Κωνσταντινούπολη με την εκκλησία της Santa Maria Latina, από τα μέσα του 11ου αι.

τικό διοικητή μίας περιοχής. Ο όρος εκπροσώπου στους στρατιωτικούς καταλόγους του 9ου και 10ου αι., τα γνωστά Τακτικά, αναφέρεται στον αντιπρόσωπο του στρατηγού ή του κατεπάνω ή του κλεισουράρχη. Η παρουσία σε μικρό χρονικό διάστημα αρκετών εκπροσώπου, δημιουργεί γενικώς ασάφεια αναφορικά με το διοικητικό καθεστώς της πόλης.

Ο όρος πραίτωρ από τα μέσα του 9ου αι., δηλώνει επαρχιακό αξιωματούχο υπό τας διαταγάς του στρατηγού. Από τα τέλη του 10ου αι. (Τακτικόν Uspenskij), ο όρος είναι συνώνυμος με αυτόν του κριτή και εξακολουθεί να δηλώνει πολιτικό αξιωματούχο μιας επαρχίας.

- Κατά τον 11ο αι. μαρτυρούνται τρεις κατεπάνω, ένας πραίτωρ και ένας κριτής. Από τα τέλη του 10ου αι. ο όρος κατεπάνω, δηλώνει κυρίως τον διοικητή μεγάλων επαρχιών, ενώ ο κριτής κατά τον 10ο και 11ο αι. εμφανίζεται να ασκεί στα θέματα και διοικητικά καθήκοντα, εκτός από δικαστικά. Συνεπώς, η Αδριανούπολη αποτελούσε κατά τη μεσο-βυζαντινή περίοδο ένα ισχυρό διοικητικό κέντρο στο άμεσο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης με προορισμό να ελέγχει απόλυτα τον περίγυρο της πρωτεύουσας.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι και στην περίπτωση της Αδριανούπολης η σιγιλλογραφική μαρτυρία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία ολοκληρωμένης εικόνας για τη διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της πόλης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 – ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ

		ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
ΚΟΜΜΕΡΚΙΑΡΙΟΙ		
Χριστόφορος	822/3	α) Συλλογή DOaks β) Matochina, Μουσείο Σόφιας
Λέων & ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ	838/9	α) Συλλογή DOaks β) Συλλογή Ζάκου
ΑΡΧΩΝ		
Ιωάννης	9ος/10ος αι.	Ermitage
ΔΟΥΚΕΣ		
Θεοφύλακτος	10ος /11ος	α) Συλλογή DOaks β) Βουλγαρία
Θεοδωροκάνος	1000-1006	α) Πρεσλάβα β) Οίκος δημοπρασίας
ΚΑΤΕΠΑΝΩ		
Συμεών Λογαριαστής	11ος αι.	α) Συλλογή DOaks β) Νομισματικό Μουσείο Αθηνών
& ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ Συμεών	11ος αι. (γ΄τέταρτο)	α) & β) Αρχ. Μουσείο Πρεσλάβας
Κατακαλών Ταρχανειώτης	1077	Πολλά τεμάχια σε διάφορες Συλλογές
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ		
& ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΕΩΣ Νικόλαος	10ος /11ος αι.	Συλλογή Schlumberger
Ιωάννης	10ος /11ος αι.	Κων/πολη
Βασίλειος Σολομών	10ος /11ος αι.	α) Συλλογή DOaks β)Συλλογή Schlumberger
ΤΟΥΡΜΑΡΧΕΣ		
Χοτεμίρ ή Χοτεμίρης	10ος αι.	Συλλογή DOaks
Γρηγόριος	10ος αι.	Συλλογή DOaks
ΠΡΑΙΤΟΡΕΣ		
Νικήτας	11ος αι.	α) Συλλογή DOaks β) Κων/πολη
& ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ Νικήτας	10ος /11ος αι.	Συλλογή DOaks
& ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ Στέφανος	10ος /11ος αι.	Κων/πολη
ΚΡΙΤΕΣ		
Ανδρόνικος	11ος αι.	Συλλογή DOaks

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
Νικόλαος	970	α) Βουλγαρία β) Συλλογή IFEB
Νικηφόρος	11ος αι.	α) DOaks β) Συλλογή Sorlin-Dorigny
Γρηγόριος ή Πανθέριος	11ος αι.	Βουλγαρία, Μελνίτσα
Δύο ανώνυμοι	11ος αι.	Βουλγαρία, Μελνίτσα
Μάρκος	12ος αι.	Οίκος δημοπρασίας
Ευστάθιος	12ος αι.	Βουλγαρία
ΜΟΝΕΣ		
Μονή Θεοτόκου Λατίνων	11ος αι.	α) DOaks β) Συλλογή Seyrig

MIDDLE BYZANTINE ADRIANOPLE
FROM THE SIGILLOGRAPHIC EVIDENCE

The present study aims at approaching the administrative organization of Adrianople during the Middle-Byzantine period, exclusively based on sigillographic material (Byzantine lead seals), kept in museums and private collections.
Adrianople was an important stronghold protecting Constantinople from the North invasions. When the theme of Macedonia was established, in circa 802 A.D., in order to defend the capital from the Bulgarian attacks, the city became the capital of the theme and the seat of a *tourma*. In the

last quarter of the 10th c. it appears as the seat of a doux. The creation of the seat of a doux aimed at the military connection of the theme of Thrace with that of Macedonia. Most probable the *strategos* of Macedonia and the doux of Adrianople coexisted in the end of the 10th and the beginning of the 11th c. During the second half of the 11th c., Adrianople was the center of the united military forces of Thrace and Macedonia. The city was of strategic importance, either as the seat of a *doux*, or the seat of a *katepano*, and continued to play a significant military – administrative role throughout the 12th c., as well.

Adrianople, as a bishopric, is known from the end of the 4th c., but its place in the ecclesiastical hierarchy declined in the 10th c.

From the evidence given by the lead seals, seventeen civil administration officials and nine ecclesiastical officials are detected (seven metropolitans and one monastery, plates 1 and 2). According to the analysis of the so far recorded material, useful conclusions can be drawn about the organization of the city:

The presence of two *kommerkiarioi* in the 9th c. declares trade transactions with the adjacent populations, while the existence of an *archon* at the end of the 9th c. and the beginning of the 10th c. might be related to the effort of the central authority in Constantinople to establish better local control, and reinforce the domination of the Empire in a high risk period (Bulgarian invasions).

Two *tourmarches* appear in the 10th c. proving that the city was the seat of a *tourma*, an important military unit.

In the end of the 10th c. and the beginning of the 11th c., there is an overlapping of competences, which are performed simultaneously by different civil officials, such as two *doukes*, three *ek prosopou* and two *praetores*, who appear at the same time active in the theme of Macedonia.

The presence of several *ek prosopou* in a short period of time, makes obscure the administration *status* quo of that era.

In the 11th c. there is evidence for three *katepano*, one *praetor* and one *krites*.

The systematic and integrated research of the sigillographic evidence can prove that Adrianople, provided with developed and reinforced military units, was in the Middle Byzantine period a powerful center of administration for the direct control of the surroundings of Constantinople.

ABBREVIATIONS

BBulg	Byzantinobulgarica
CFHB	Corpus fontium historiae byzantinae
DHGE	Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques.
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΦΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.	Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος
EO	Echos d'Orient
IRAIK	Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
REB	Revue des études byzantines
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
TM	Travaux et Mémoires

BIBLIOGRAPHY

Adontz, N. (1965) *Études arméno-byzantins*, Lisbon.
Beševliev, V. (1963) *Die protobulgarishen Inschriften*, [Berliner Byzantinische Arbeiten 23], Berlin: Akademie Verlag.
Brandes, W. (2002) *Finanzverwaltung in Krisenzeiten, Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Löwenklau.
Cheynet, J.-C. (1996) *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris: Publications de la Sorbonne.
Darrouzès J. (1981) *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris: Institut Française d'Etudes Byzantines.
De Boor, C. (ed.) (1883) *Theophanis Chronographia* 1-2, Lipsiae: Teubner, repr.

Hildesheim: G. Olms 1963.

DOSeals, *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vols. 1-3, eds. J. W. Nesbitt and N. Oikonomides (Washington, D.C. 1991, 1994, 1996), vols. 4-5 eds. E. McGeer, J. Nesbitt, and N. Oikonomides† (Washington, D.C. 2001, 2005).

Gouillard, J. (1967) "Le synodikon de l'Orthodoxie édition et commentaire," *TM* 2: 1-316.

Jordanov, I. (1986) "Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouvés à Preslav: Le magistros Leon Mélissénos et le patrice Théodorokan," *BBulg* 8: 183-89.

— (1991) *Vizantijski olovni pečati ot doloto tečenie na Tundža I Marica, Ekspedicija Marica - Arheologičeski Proučvanija*, Sofia, 125-37.

— (1993) *Pečatite ot strategijata v Preslav,* Sofia.

— (1994) Novi danni za istorijata na Mesemvrija prez vtorata polovina na XI v, Sbornik v čest na akademik Dimităr Angelov, ed. V. Velkov, Sofia, 281-87.

— (2002) "Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria)," *SBS* 7: 21-57.

— (2003) *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1, Sofia.

— (2003a) "The Katepanate of the Paradounavon according to the sphragistic data," *SBS* 8: 63-74.

— (2006) *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2, Sofia.

Καραγιαννόπουλος, I. (1994) *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)*, Αθήνα: Εκδόσεις της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Κυριακίδης, Στ. (1934) "Βυζαντιναὶ Μελέται IV: τὸ Βολερόν," *ΕΕΦΣΠΘ* 3: 289-494, 379-88.

Κωνσταντόπουλος, Κ. Μ. (1917) *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου,* Ἀθῆναι.

— (1930) *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Ἡ συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Ἀθῆναι.

— (1935-36) "Διορθώσεις καὶ χρονολογήσεις βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων τῆς Θράκης," *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 2: 220-21 (= 22 (1957): 264).

Laurent, V. (1939) "La liste épiscopale du Synodicon de la métropole d'Andrinople," *EO* 38: 1-34.

— (1952) *Documents de sigillographie byzantine: la collection C. Orghidan*, Paris.

— (1963-72) *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V, 1-3. L'église*, Paris: Editions du CNRS.

Leontiades, I. G. (1988) *Die Tarchaneiotai. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie*, Wien.

— (1993) "Die Siegel der Familie Tarchaneiotes," *SBS* 3: 41-54.

Lichačev, N. P. (1991) *Molivdovuly grečeskogo Vostoka,* ed. V. Šandrovskaja, Moscow.

Λουγγής. Τ. Κ. (2000) "Η ιστορική διαδρομή της Θράκης στα πλαίσια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας," in *Θράκη, Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, έκδ. *ΕΙΕ* (Επιστήμης Κοινωνία, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις), Αθήνα, 77-106.

Maksimović, L. (2003), "Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο," in *Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα: έκδ. *ΕΙΕ*, 361-67.

Mordtmann, A. (1880) "Μολυβδόβουλλα τῆς Δύσεως, ἤγουν τῆς Εὐρώπης," *Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ., Supplement,* 13: 84-94.

Oikonomidès, N. (1960) "Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin," *REB* 18: 55-78.

— (1972) *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris: Editions du CNRS.

Pančenko, B. A. (1908) "Katalog molivdovulov," *IRAIK* 8 (1903): 199-246, 9 (1904): 341-396, 13 (1908): 78-151, Odessa-Sofia 1908.

Pertusi, A. (1963) "Monasteri et monaci italiani all'Athos nell' Alto Medievo," in *Le millénaine du Mont-Athos, 963-1963, Études et Mélanges*, I, Chevetogne, 217-51.

Šandrovskaja, V. – Seibt, W. (2005) *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen 1. Teil: Sammlung Lichačev – Namen von A bis I.* [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 10/1], Wien.

Schlumberger, G. (1884) *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris.

Seyrig, Cheynet, J.-C. – Morrisson, C. – Seibt, W. (eds.), *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris Bibliothèque Nationale 1991.

Skoulatos, B. (1980) *Les Personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse*, Louven: Presses universitaires de Louvain.

Thurn, I. (ed.) (1973) *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, CFHB V, Berlin – New York.

Zacos, G. – Veglery, A. (1972) *Byzantine Lead Seals*, vol. I, Basel.

Ζακυθηνός, Δ. (1948) "Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει," *ΕΕΒΣ* 18: 42-62.

— (1969) *Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, 324-1071*, Ἐν Ἀθήναις.